DÜZCE ÜNİVERSİTESİ | LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

ARAP YARIMADASINDA BİZANS-SASANİ MÜCADELESİ

(VI.-VII. YÜZYIL)

MİKAİL ERCİYES

YÜKSEK LİSANS TEZİ
TARİH ANABİLİM DALI

DANIŞMAN
DR. ÖĞRETİM ÜYESİ KENAN KARAGÖZ

DÜZCE, 2023

T.C.

DÜZCE ÜNİVERSİTESİ

LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

TEZ KABUL VE ONAY SAYFASI

ARAP YARIMADASINDA BİZANS-SASANİ MÜCADELESİ

(VI.-VII. YÜZYIL)

Mikail ERCİYES tarafından hazırlanan tez çalışması aşağıdaki jüri tarafından Düzce Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı'nda **YÜKSEK LİSANS TEZİ** olarak kabul edilmiştir.

Tez Danışmanı

Dr. Öğr. Üyesi Kenan KARAGÖZ

Düzce Üniversitesi

Jüri Üyeleri

Dr. Öğr. Üyesi Kenan KARAGÖZ
Düzce Üniversitesi

Prof. Dr. Seyfullah KARA
Bülent Ecevit Üniversitesi

Prof. Dr. Ali ERTUĞRUL
Düzce Üniversitesi

Tez Savunma Tarihi: 25/10

BEYAN

Bu tez çalışmasının kendi çalışmam olduğunu, tezin planlanmasından yazımına kadar bütün aşamalarda etik dışı davranışımın olmadığını, bu tezdeki bütün bilgileri akademik ve etik kurallar içinde elde ettiğimi, bu tez çalışmasıyla elde edilmeyen bütün bilgi ve yorumlara kaynak gösterdiğimi ve bu kaynakları da kaynaklar listesine aldığımı, yine bu tezin çalışılması ve yazımı sırasında patent ve telif haklarını ihlal edici bir davranışımın olmadığını beyan ederim.

25/10/2023

Mikail ERCİYES

TEŞEKKÜR

Yüksek Lisans öğrenimimde ve bu tezin hazırlanmasında gösterdiği her türlü destek ve yardımdan dolayı çok değerli hocam Dr. Öğr. Üyesi Kenan KARAGÖZ'e en içten dileklerimle teşekkür ederim.

Bu çalışma boyunca yardımlarını ve desteklerini esirgemeyen babam Mehmet ERCİYES'E, eşim Esra Hanım'a ve kızım Zehra'ya teşekkürlerimi sunarım.
Gayret bizden, tevfik Allah'tandır.

Düzce

Ekim 2023

İÇİNDEKİLER

Sayfa No

TEZ KABUL VE ONAY SAYFASI ……..……..I
BEYAN……...…II
TEŞEKKÜR …….III
İÇİNDEKİLER…….……IV
ÖZET VII
ABSTRACT.....VIII
KISALTMALAR IX
1. GİRİŞ..... 1
2. KAVRAMSAL ANALİZ 7
2.1 Arap Yarımadası..... 7
2.1.1 Coğrafi Sınırları 7
2.1.2 Tarihi Süreç 9
2.1.2.1 *Güney Arabistan'da Kurulan Devletler* 9
2.1.2.1.1 *Main Devleti* 11
2.1.2.1.2 *Himyeri Devleti*..... 12
2.1.2.2 *Kuzey Arabistan'da Kurulan Devletler* 13
2.1.2.2.1 *Nebati Devleti*..... 13
2.1.2.2.2 *Tedmur Krallığı* 14
2.1.2.2.3 *Gassaniler* 15
2.1.2.2.4 *Lehmiler (Hireliler)* 16
2.1.2.3 *Orta Arabistan'da (Necid) Kurulan Devletler*..... 16
2.1.2.3.1. *Kinde* 17
2.1.2.4 *Hicaz Bölgesi*..... 18
2.1.2.4.1 *Mekke* 18
2.1.2.4.2 *Medine*..... 20
2.1.2.4.3 *Taif* 22
2.1.2.4.4 *Hayber*..... 23
2.1.2. 5. *Tihame* 25
2.2 Arap Yarımadasının Jeopolitik Önemi..... 26
2.2.1 İpek Yolu 27
2.2.2 Basra Körfezi..... 28

2.2.3 Kızıldeniz ve Aden Körfezi 29
2.3 Kureyş Kabilesi'nin Ticari Antlaşmaları 30
3. BİZANS-SASANİ İLİŞKİLERİNİN TARİHSEL ARKA PLANI 33
3.1 Bizans İmparatorluğu 33
3.1.1 Tarihi Süreç 33
3.1.2 Devlet Yapısı 34
3.1.3 Din ve Dini Hayat 35
3.1.4 Sosyal Hayat 38
3.1.5 Ekonomik Hayat 41
3.1.6 Hukuki Hayat 43
3.1.7 Kültür ve Edebi Hayat 44
3.1.8 Askeri Yapı 46
3.2 Sasani İmparatorluğu 50
3.2.1 Tarihi Süreç 50
3.2.2 Devlet Yapılanması 52
3.2.3 Din ve Dini Hayat 53
3.2.4 Sosyal Hayat 55
3.2.5 Ekonomik Yapı 58
3.2.6 Hukuki Hayat: 61
3.2.7 Kültür ve Edebi Hayat: 64
3.2.8 Askeri Sistem 66
3.3 Bizans – Sasani Mücadele Alanları 69
3.3.1 Siyasi İlişkiler 69
3.3.2 Ticari ve Ekonomik Rekâbet 70
3.3.3 Askeri Mücadele 74
4. BİZANS-SASANİ MÜCADELESİNİN YAŞANDIĞI DENİZ VE KARA ALANLARI .....
4.1 Deniz Alanları 80
4.1.1 Basra Körfezi 80
4.1.2 Kızıldeniz 83
4.1.3 Akdeniz 87
4.1.4 Umman Denizi 91
4.1.5 Karadeniz 93
4.1.6 Hazar Denizi 95

4.2 Kara Alanları 97
4.2.1 Ermenistan 97
4.2.2 Nusaybin 101
4.2.3 Urfa 103
4.2.4 Antakya 105
4.2.5 Kudüs 107
5. ARAP YARIMADASINDAKİ MÜCADELELER 109
5.1 Müttefik Araplar 109
5.1.1 Gassaniler 109
5.1.2 Hireliler 112
5.1.3 Arap Yarımadasında Yaşayan Hristiyanlar 113
5.1.4 Arap Yarımadasında Yaşayan Mecusiler 117
5.2 Bizans-Sasani Mücadelesinin Son Aşaması (M.S. 605-628). 118
6. SONUÇ……..124
KAYNAKÇA 126
ÖZGEÇMİŞ 138

ÖZET

ARAP YARIMADASINDA BİZANS-SASANİ MÜCADELESİ

(VI.-VII. YÜZYIL)

Mikail ERCİYES

Düzce Üniversitesi

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

Danışman: Dr. Kenan KARAGÖZ

Ekim 2023

Ekonomi, bir devletin varlığını ve sürekliliğini doğrudan etkileyen hayati bir konumda olup uluslararası ilişkilere yön veren, devletlerin savaş-barış tercihlerini belirleyen ana etkenlerden biridir. Güçlü bir ekonomi için uygulanabilir stratejiler üretmek ve bunu politik bir hedef haline getirmek oldukça önemlidir. Belirlenen stratejiler ve hedefler ülkelerin siyasi, iktisadi ve askeri potansiyelleriyle de doğrudan ilişkilidir. Başarıyla uygulanan stratejiler hedeflerin gerçekleşmesine imkân tanır, bu da devletin gücüne güç katar. Böylece hem sınırlarını hem de nüfuz alanlarını genişletmiş olur. 6'ncı ve 7'nci yüzyılda gerçekleşen Bizans-Sasani mücadelesinin temel amacını ve iki devlet arasındaki ilişkilerin seyrini belirleyen gerçek sebep yine ekonomi olmuştur. Bizans-Sasani ilişkilerini incelerken eski-yeni birçok kaynak esere ulaşmak ve onlardan istifade etmek gerekir. Bizans kroniklerine, Ortaçağ'da yazılmış Arapça eserlere ve Türkiye'de yapılan çalışmalara müracaat ederek hazırladığımız bu çalışma Ortadoğu'daki doğu-batı mücadelesinin baş aktörleri olan Roma-Pers mücadelesini, bu mücadeleyi kendilerine tevarüs eden tarihi bir miras ve misyon olarak gören Bizans-Sasani devletlerinin sosyal yapıları, siyasi, iktisadi, içtimai, askeri ve dini ilişkileri, Roma-Pers mücadelesinin gerçekleştiği kara ve deniz alanları ve Arap Yarımadası üzerinde verilen mücadelenin tarihi seyrine ve Sasani devletinin yıkılışıyla son bulan rekâbete yer verilmiştir.

Anahtar Sözcükler: Bizans, Sasani, Gassaniler, Lehmiler, Arap Yarımadası

ABSTRACT

BIZANS-SASSANID STRUGGLE IN THE ARAB PENINSULA (VI.-VII CENTURY)

Mikail ERCİYES

Düzce University

Graduate School, Department of History

Master Thesis

Consultant: Dr. Kenan KARAGÖZ

October 2023

The economy is in a vital position that directly affects the existence and continuity of a state and is one of the main factors that direct international relations and determine the war-peace preferences of states. It is very important to produce feasible strategies for a strong economy and make this a political goal. The determined strategies and targets are directly related to the political, economic and military potential of the countries. Successfully implemented strategies enable the achievement of goals, which strengthens the power of the state. Thus, it expands both its borders and spheres of influence. The main purpose of the Byzantine-Sasanian struggle that took place in the 6th and 7th centuries and the real reason that determined the course of relations between the two states was again economy. When examining Byzantine-Sasanian relations, it is necessary to access and benefit from many old and new source works. This study, which we prepared by referring to Byzantine chronicles, Arabic works written in the Middle Ages and studies conducted in Turkey, examines the Roman-Persian struggle, which were the main actors of the east-west struggle in the Middle East, and the Byzantine-Sasanian Empire, who saw this struggle as a historical heritage and mission inherited from them. The social structures of the states, their political, economic, social, military and religious relations, the land and sea areas where the Roman-Persian struggle took place, the historical course of the struggle on the Arabian Peninsula and the competition that ended with the collapse of the Sassanid state are included.

Keywords: Byzantine, Sassanid, Ghassanids, Lehmids, Arabian Peninsula

KISALTMALAR

Bkz.: Bakınız
C. : Cilt

Çev. : Çeviren

Der. : Derleyen

DİA: Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi

Ed.: Editör

Haz. : Hazırlayan

km: Kilometre

m: Metre

N. : Number

pp. : Page

S. : Sayı

ss. : Sayfa Numaraları

TDV: Türkiye Diyanet Vakfı

TTK: Türk Tarih Kurumu

V. : Volume

vb.: Ve benzeri

y.y. : Yayınevi

1. GİRİŞ

Küçük bir balıkçı kasabası olan Bizans, M.Ö. 7'nci yüzyıldan itibaren Yunan göçmenlerin yerleştiği ve sonraki yıllarda Roma İmparatorluğu'nun egemenliğine giren bir yerleşim birimidir. İmparator Konstantin, Hıristiyanlığı benimseyip (M.S. 330) Hıristiyanlığı sembolize edecek ve imparatorluğun doğudaki topraklarını yönetecek bir şehir inşa etmek istemiş, Bizans'ı, etrafı surlarla çevrili müstahkem bir şehre dönüştürmüştür. Daha sonra Konstantinopolis olarak meşhur olan bu şehir, Trakya, Anadolu, Ermenistan, Bilâdü'ş-Şam, Mısır ve Sevad bölgelerinde yaşayan Hristiyanlar için siyasi ve dini bir merkez haline gelmiştir. Batı Roma'nın yıkılışıyla birlikte Roma medeniyetinin tek varisi olarak kıta Avrupası'nda ve Mezopotamya bölgesinde farklı politikalar yürütmüş, ayakta kalmaya çalışmıştır.

Binlerce yıllık İran medeniyet ve tarihinin son varisi Sasaniler, M.S. 226'da I. Erdeşir tarafından kurulmuştur. Devlet, adını kurucusu Erdeşir'den değil, din adamı olan dedesi Sâsan'dan almıştır. Perslerin geleneksel yönetim anlayışını benimseyen devlet, politik hedeflerini belirlerken Pers coğrafyasını ve tarihini esas alarak hareket etmiştir. Doğu sınırlarını Hindistan'a, batı sınırlarını da Trakya'ya kadar ulaştırmayı tarihin kendilerine yüklediği bir misyon olarak görmüşlerdir. Bundan dolayı Bizans imparatorluğu ile hem deniz hem de kara sınırlarında sürekli karşı karşıya gelmiş ve onunla rekâbet etmiştir.

Bizans ve Sasani imparatorlukları emperyal hedeflere sahip iki süper güçtür. Tarih boyunca devam eden doğu-batı mücadelesinin Ortaçağ'daki temsilcileridir. Miladi 3'üncü yüzyıldan başlayıp 7'nci yüzyıla kadar süren bu mücadele Ortadoğu'dan Kafkaslara, Anadolu'dan Trakya'ya, Kuzey Afrika'dan Doğu Afrika'ya, Orta Asya'dan Karadeniz'e, Karpatlardan İberya yarımadasına kadar geniş bir coğrafyayı etkilemiştir. IV yüzyıl boyunca süren bu rekâbetin temel felsefesi sınırları doğu-batı istikametinde genişletmektir. Bundan dolayı Bizans ve Sasani devletleri birbirlerine karşı siyasi, ticari ve askeri faaliyetler yürüterek üstün olmaya çalışmışlardır. Sasaniler İpek ve Baharat yolu üzerinde etkin bir politika yürütüp Bizans'ı ekonomik açıdan kendisine bağımlı hale getirmek istemiştir. Bizans ise bu politikaya karşı Baharat yolundan istifade etmek için Doğu Akdeniz-Kızıldeniz-Yemen; İpek yolundan istifade etmek için de Kafkaslar-Hazar Denizi-Orta Asya istikametinde yer alan ticari güzergâhlarda etkin olmaya çalışmıştır. Bunu gerçekleştirmek için Habeş krallığı, Göktürkler ve Hazarlarla ittifak kurup özellikle Gassanileri bir koz olarak kullanmıştır. Çünkü Gassaniler, Basra Körfezi

ile Kızıldeniz arasında kalan bölgede etkin faaliyetler yürütebilecek bir potansiyele sahiptir.

Çalışmamızın konusu olan Arap Yarımadası da bu mücadeleden nasibini almıştır. Arabistan'a hâkim olmak yerine bölgedeki güçlü aşiretlerle iş birliği yapmayı tercih eden bu devletler özellikle Yemen'de ve İpek yolu güzergâhında yer alan Kuzey Arabistan bölgesinde karşı karşıya gelmişlerdir. Basra Körfezi üzerinden Yemen'e ve Hire'den de Kuzey Arabistan'a rahatlıkla müdahale edebilen Sasaniler, Bizans'a göre daha avantajlıdır. Bu üstünlüğü Yemen-Hicaz-Eyle hattında söz sahibi olan Gassanilerin yardımıyla dengeleyen Bizans yönetimi, Habeş krallığıyla anlaşma yaparak Hürmüz boğazı-Uman-Yemen hattındaki Sasani nüfuzunu kırmaya çalışmıştır. Arabistan'daki mücadelenin seyrini belirleyen Hıristiyan Araplar, Lahmiler ve Gassaniler olarak ikiye bölünmüş, Lahmiler Sasanilerin, Gassaniler ise Bizans'ın vasalı haline gelmiştir. Tihame, Hicaz ve Necid bölgeleriyle de bu devletler üzerinden irtibat kurmuşlardır. Hicaz bölgesinde yaşayan tüccar Araplar, Şam veya Fars topraklarına giriş yapmak için bu tampon devletlerin iznini almak zorunda kalmıştır. Kurdukları ticari ilişkiler nedeniyle Hıristiyan Arapları yakından tanıyan Hicazlılar, bölgedeki gelişmeleri ve Bizans-Sasani arasındaki mücadeleleri çok yakından takip ediyorlardı. Örneğin: Lahmiler (Hire) ve Sasaniler arasında gerçekleşen Zûkâr savaşını Lahmiler'in kazanması Arap Yarımadasında özellikle Hicaz'da büyük bir yankı uyandırmış ve memnuniyetle karşılanmıştır. II. Hüsrev (591-628) döneminde Sasanilerin Bizans birliklerini bozguna uğratıp Bilâdü'ş-Şam ve Mısır bölgelerini eline geçirmesiyle oluşan siyasi ve askeri atmosfer, bölgeyle yoğun ticari faaliyet yürüten Mekke'nin gündemini meşgul etmiş, hatta Müşrik Araplar bu gelişmeyi örnek vererek Müslümanlara galip geleceklerini iddia etmişlerdir. Mecusileri kendileriyle özdeşleştiren Mekkeli müşrikler, Müslümanları Ehl-i Kitap mensubu Hıristiyan unsurlarla (Gassani-Bizans) bir tutmuşlardır. Kur'an-ı Kerim Rum suresinde hem bu iddialara cevap vermiş hem de Bizans-Sasani mücadelesinin nasıl sonuçlanacağını ifade etmiştir: "Rumlar yakın bir yerde yenilgiye uğradılar. Fakat onlar bu yenilgilerinden sonra birkaç yıl içinde galip gelecekler. Eninde sonunda Allah'ın dediği olur. O gün müminler Allah'ın yardımı sebebiyle sevinecekler. O dilediğini muzaffer kılar. O çok güçlüdür, engin merhamet

sahibidir. Bu Allah'ın vaadidir. Allah vaadinden caymaz; ama insanların çoğu bunu bilmezler."[1]

Bu çalışma Arap Yarımadasındaki mücadele ile birlikte diğer çatışma alanlarını da konu edinmiştir. Çünkü Arabistan izole edilmiş bir bölge değil tam aksine Uzak Doğu'dan Doğu Afrika kıyılarına kadar uzanan deniz ticaretinin, Yemen-Bilâdü'ş-Şam hattındaki kara ticaretinin kesiştiği bir noktadadır ve etrafındaki siyasi, iktisadi, içtimai ve dini gelişmelerden etkilenmiştir. Dolayısıyla Ermenistan, Nusaybin, Urfa, Antakya, Kudüs gibi yerleşim birimleri ile Basra Körfezi, Kızıldeniz, Uman denizi, Akdeniz ve Hazar Denizi gibi bölgelerde gerçekleşen Bizans-Sasani mücadelesine de değinilmiş ve incelenmiştir. 6'ncı ve 7'nci yüzyıllarda verilen bu mücadelenin siyasi, dini, iktisadi, askeri sebep ve sonuçları üzerinde durulmuş, yerli ve yabancı kaynaklardan istifade edilerek bu tarihi süreç aydınlatılmaya çalışılmıştır.

1.1. Araştırmanın Konusu

Bu çalışma Düzce Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı programında hazırlamış olduğum Yüksek Lisans Tezidir.

Tezimiz, 6'ıncı ve 7'inci yüzyıllar içerisinde Arap Yarımadasının önemini ve yarımada üzerinde cereyan eden bilfiil iktisadi, siyasi, askeri ve stratejik hedefleri ele alıp irdelemektedir. İlgili yüzyıllar içerisinde ve öncesinde bölge üzerinde hak iddia eden Bizans ve Sasani gibi iki büyük imparatorluğun birbirlerine karşı tahammülsüzlüğü ve bunun sonucunda ortaya çıkan kanlı hesaplaşmaları ele almıştır. Bu çatışmaların belirlenen stratejilerin ve hedeflerin gerçekleşmesi için verilen mücadeleden başka bir şey olmadığı ortaya konmuştur. Asıl sebep Arap Yarımadasına hâkim olmak sonuç ise rakiple her alanda ve her konuda mücadele etmektir. İki imparatorluğun temel hedefi siyasi ve askeri üstünlüklerini kullanarak bölgedeki ekonomik faaliyetlere ve iktisadi hayata hâkim olmaktır. Çalışmamız, yapılan bu tespitlerin gerçekliğini tarihsel veriler ile ortaya koymaktadır. İki imparatorluğun yarımada üzerindeki çıkar çatışmasını ve buna bağlı olarak yürüttükleri siyaseti konu edinmektedir.

1.2. Araştırmanın Amacı ve Önemi

[1] *Kur'ân Yolu* (Erişim 25 Mart 2022), Rum Suresi, 30/2-6.

Bizans ve Sasani devletlerinin özellikle Arap Yarımadası üzerinde ortaya koydukları iktisadi hedefler ve bu doğrultuda geliştirdikleri askeri stratejiler ele alınmaya çalışılmıştır. Bu hedefler gözeltilirken Bizans ve Sasani devletinin tarihi geçmişi ele alınmış ayrıca bu iki büyük devletin mücadele sahasının içinde yer alan bölgelere değinilmiştir. Armenia, Doğu Anadolu bölgesi, Güney Doğu Anadolu Bölgesi, Bilad'üş-Şam, Akdeniz, Hazar Denizi, Karadeniz, Kızıldeniz ve Basra Körfezi gibi sahalar üzerindeki jeostratejik planlarını ve akıbetleri hakkında veriler elde edilmiş, bu veriler değerlendirilerek hem Bizans-Sasani ilişkisi hem de Arabistan üzerindeki etkileri irdelenip ortaya konmaya çalışılmıştır. İlgili bölgeler üzerinde zaman zaman sıcak çatışmalar yaşanmış ve her iki devlet de siyasi emellerini gerçekleştirmek için bu hedeflerini siyasetin merkezine koymuş, aksini beka sorunu olarak görmüşlerdir.

Çalışmamız bu iki devletin, kuruldukları andan itibaren birbirlerine karşı verdikleri mücadeleyi geniş ölçekte ele almayıp 6'ıncı ve 7'inci yüzyıllar içerisindeki ilişkilerini değerlendirmekte mikro düzeyde Arap Yarımadasındaki mücadeleye ışık tutmaktadır. Bununla birlikte Arap Yarımadasının tarihi, kadim medeniyeti, içtimai ve ticari hayatı üzerinde de durulmuştur. Arabistan'ın izole edilmiş bir bölge olmadığı, sadece asabiyete dayanan sosyal ilişkilerle tanımlanamayacağı vurgulanmak istenmiştir. Siyasi birlikten yoksun Arap toplumunun Bizans ve Sasani için zannedilenin aksine daha fazla anlam içerdiği ortaya konmuştur. Yarımadaya hâkim olmanın kuzey ve güney istikametinde yer alan ticaret yollarına sahip olmakla aynı anlama geldiği, bunun farkında olan iki güçlü imparatorluğun bir asırlık (VI-VII. yüzyıl arası) mücadelesi farklı açılardan ele alınıp sonuçlandırılmaya çalışılmıştır.

1.3. Araştırmanın kapsam ve sınırlılıkları

Araştırmamız temelde 6'ıncı ve 7'inci yüzyılları kapsamaktadır. Ancak bu sürecin tarihsel arka planına da zaman zaman değinilmiştir. Çalışma esnasında karşılaşılan en önemli sorun yarımada hakkında yazılan eserlerin (VI-VII. yüzyıllar arası) Süryani, Farisi ve Rumi müverrihler tarafından kaleme alınmış olmasıdır. Arabistan'daki doğal yaşamın okuma-yazma faaliyetlerini ikinci plana ittiğini, sözel iletişimi ön plana çıkardığını belirtmek gerekir. Araplar kendi tarihlerini yazılı kaynaklar üzerinden değil sözel iletişim becerileri üzerinden gelecek nesillere aktarmış, bu bilgiler ancak VIII. yüzyıldan sonra kayıt altına alınmaya başlamıştır. Araplar arasında cereyan eden

savaşların anlatıldığı Eyyam'ül-Arap, soy ve nesep bilgisinin sistematize edildiği Ensab, dil ve edebi hayatı şekillendiren şiirler yazıdan ziyade ezberle muhafaza edilmiştir. Göçer toplumlar için bu durum oldukça olağan ve anlaşılabilir bir gerçektir. Ancak Bizans ve Sasani gibi devletler her şeyi kayıt altına almayı gelenek haline getirmiş köklü bir anlayışın Ortaçağ'daki iki önemli temsilcisidir. Dolayısıyla Arap Yarımadası hakkındaki bilgilerimiz Bizans (Roma), Sasani (Pers) imparatorluklarına ait kayıtlarla sınırlıdır. Arapça kaynaklar ise genelde gayrimüslim müverrihlerin kayıtlarını tercüme ederek aynen tekrar eden ya da sözel iletişim üzerinden yazarların duyduklarını kitaplaştırdığı eserler olarak karşımıza çıkmaktadır. Dolayısıyla incelediğimiz dönemi gören ve bunları kayıt altına alan müverrihler yani Arapça kaynak eserler yok denecek kadar azdır. Bu durum Bizans-Sasani mücadelesinin Araplar nezdindeki etki ve sonuçlarını belirlemede bizi oldukça zorlamıştır. Ayrıca araştırmanın bazı hususlarda eksik ve yetersiz kalmasına sebep olmuştur. Arap tarihçiler araştırdığımız dönemi ve devletleri kendi yaşadıkları çağda yani bir asır sonra (VIII. yüzyıl) eserlerinde ele almış ve onlara yer vermişlerdir.

Kapsamı Bizans-Sasani ilişkilerinin bir asırlık (VI-VII. yüzyıllar arası) mücadelesini anahatlarıyla tanıtmak olan bu araştırma özelde Arap Yarımadasındaki mücadele ile sınırlıdır. Arabistan'ın jeopolitik ve jeostratejik değerini ön plana çıkarmakta ancak dünya tarihi için değil bölge halkı adına ne anlam ifade ettiği ve değeri araştırılmaktadır. Örneğin; bölgedeki nüfus hareketliliği, güç dengesini bozan veya değiştiren savaşlar, kara ve deniz ticaretinin Arabistan'daki durakları ve işlek limanları araştırmanın kapsamına dahil edilmiştir.

1.4. Araştırmayla ilgili Literatür

Araştırmanın bir bütün olarak ortaya konulmasında birinci ve ikinci el kaynaklara başvurulmuştur. Birinci el kaynaklar Ortaçağ'da ele alınmış olan eserlerdir. Özelikle Arapça kaynak eserlere müracaat edilmiş, Latince ve Farsça yazılan eserlerin ya İngilizcesinden ya da Türkçe tercümesinden istifade edilmiştir. Araştırmanın tali kaynakları ise son iki asır içerisinde yazılmış olan bazı eserleri kapsamaktadır. Genel veya müstakil tarzda kaleme alınmış bu çağdaş eserler ya Bizans tarihini kuruluşundan yıkılışına kadar ya da belli bir devlet adamının dönemini ele alarak anlatmaktadır. Bununla birlikte Bizans'ın sadece belli bir özelliğini ön plana çıkaran siyasi, içtimai,

askeri, edebi ya da sanatsal konular üzerine yazılmış eserlerde mevcuttur. Benzer tutum ve davranış Sasani tarihi için de geçerli olup müverrihler ya Sasani döneminin tamamını ya da belli bir hükümdarın dönemini anlatmışlardır. Sasani askeri teşkilatı, inanç sistemi, kültür ve edebiyatı, sosyal hayatı gibi müstakil eserler de kaleme alınmıştır.

Ülkemizde bu alanda yapılmış birçok yüksek lisans ve doktora tezi bulunmaktadır. Çalışmamızı bu eserlerden ayıran en önemli husus Bizans-Sasani ilişkilerinin Arap Yarımadası üzerindeki mücadelelerini ele almasıdır. Belli bir dönemi işlemesi açısından ise Ali Hüseyin TOĞAY'ın yüksek lisans tezi olan "Sasani – Bizans İlişkileri (VI. ve VII. Yüzyıllar)" adlı eserle aynı dönemi değerlendirdiği için ortak bir paydaya sahiptir.

Genel dünya tarihi ve coğrafya ile ilgili kaleme alınmış, özellikle çalışmamıza yardımcı olacak ve yönlendirme yapacak kaynak eserlere öncelik verilmiştir. Örneğin: Abû'l Farac'ın Tarih-i Abû'l-Farac, Ahmed bin Fadlan'ın Seyahatnamesi, Cevheri'nin es-Sıhah tacü'l-luga ve sıhahi'l-Arabiyye'si, el-Alusi'nin Buluğu'l-ereb fi ma'rifeti ahvali'l-Arab'ı, el-Eslemi'nin Kitâbü'l-meğazi'si, El-Mesudi'nin Mürucü'z-zeheb'i, Ezraki'nin Tarih-u Mekke'si, İbnü'l-Esir'in el-Kamil fi't-tarih'i, İbn Düreyd'in Cemheretü'l-luga'sı, İbn Habib'in el-Muhabber'i, İbn'ül Fakih'in Muhtasar'u kitabi'l bûldân'ı, İbn Havkal'ın Kitab'ü sûret'il arz'ı, İbn Hişam'ın es-Siretü'n-nebeviyye'si, İbn İshâk'ın Sîret-ü İbn İshâk'ı, İbn'ül Kelbi'nin Putlar kitabı, İbn Sa'd'ın Kitabü't-tabakati'l-kebir: et-tabakatü'l-kübra'sı, İbn Şebbe'nin Tarihu'l-Medineti'l-münevvere: Ahbaru'l-Medineti'l-münevvere'si, İsfehani'nin Kitabu'l-Eğani'si, İstahrî'nin Ülkelerin Yolları, Mar Yeşua'nın Urfa ve Diyarbakır'ın Felaket Çağı, İbn Cübeyr'in Rıhlat'ü İbn Cübeyr'i, Mahmud Şakir'in Tarîhu'l halici'l-Arabî, Taberi'nin Tarihu't-Taberi: Tarihu'l-ümemi ve'l-muluk'u ve Sebeos'un Herakleios Tarihi adlı eserlere sıkça müracaat edilmiştir.

2. KAVRAMSAL ANALİZ

2.1 Arap Yarımadası

Üç taraftan denizlerle ihata edilmiş ve bir yarımada formunda olan Arap Yarımadası büyüklük bakımından da dünyada en büyük coğrafi alana sahip bir yarımada olarak kabul edilmektedir.

2.1.1 Coğrafi Sınırları

Avrupa, Asya, Afrika kıtaları arasında yer alan Arap Yarımadası, doğusunda bulunan Basra körfezi, güneyinde bulunan Hint okyanusu ve Kızıldeniz'in çıkış kapısı olan Bâbü'l-Mendeb Boğazı ile Afrika kıtasından ayrılır. Adanın batı kesimi ise Kızıldeniz, Akâbe körfezi ile çevrilidir. Fiziki şekilleri oldukça sade, büyük çöllerle kaplı olan Arap Yarımadası, çevresi denizlerle ihata edilmiş olmasına rağmen deniz havası burada hararetin şiddetini hafifletmez ve kuraklık galip gelir.[2] Kuzey sınırı hakkında birçok görüş mevcuttur. Arap Yarımadasının kuzey tarafında fiziki özellikleri bakımından doğal bir coğrafi hudut ile karşılaşılmadığından, kuzey hududu kesin olarak ortaya konulamamakla beraber[3] Kızıldeniz'in kuzey burnunda bulunan Akâbe körfezi üzerinden Dicle-Fırat nehirleri muhitine doğru tasavvur edilecek muhayyel bir hat hudut olarak kabul edilebilir.[4] Farklı yaklaşımda ise Arap Yarımadası, Asya ile sadece kuzey cihetinden Suriye çölü ile birleşmektedir ve Suriye çölü kuzey sınırı olarak kabul edilmektedir.[5] Bununla birlikte *"Araplar bu doğal sınırın yani Sina, Filistin, Suriye yöresini, Fırat Nehri üzerindeki Kınesrin'den itibaren nehrin güney batısında kalan bölgeyi de Arabistan'dan saymakta ve Arapça konuşan kavimlerle meskun sahaların tümünü bu genel isim altında toplamaktadırlar*."[6] Kadim Mısırlılar da Mısır'ın doğusundan Babil'e kadar yer alan bölgeyi Arabistan olarak görmüşlerdir.[7]

---

[2] Cevad Ali, *el-Mufassal fi tarihi'l-Arap kable'l-İslam* (Bağdat: Camiat-u Bağdat, 1993), 1/140-142.
[3] Cevad Ali *el-Mufassal,* 1/143.
[4] Phılıp K. Hitt, *Siyasi ve Kültürel İslâm Tarihi*, çev. Salih Tuğ (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2011), 44.; Kudret Büyükçoşkun, "Arabistan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991), 3/249.
[5] Mehmet Şemsettin Günaltay, *İslam Öncesi Arap Tarihi* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2006), 15.
[6] Günaltay, *İslam Öncesi,* 15.
[7] Günaltay, *İslam Öncesi,* 15.

Mezopotamya dışında kurulan antik medeniyetlerden hiç birinin, Arabistan'ı ve sınırlarını tam olarak tarif etmemiş olması onların bu bölge ile alakalı bilgilerinin net olmamasından kaynaklanmaktadır. Örneğin: Yunanlılar ile Romalılar, deniz ticareti ve kolonileri sayesinde Doğu Akdeniz limanları ve Mısır bölgesiyle yakından ilgili olmalarına rağmen Arap Yarımadasının coğrafi sınırını belirleyen her hangi bir tarifini belirtmemişlerdir.[8] İslam coğrafyacıları Arap Yarımadasını farklı bölgelere ayırarak sınırlarını tayin etmişlerdir. Örneğin: İbn Havkal, Mekke, Medine ve Yemame'yi Hicaz; Orta Arabistan'ı da Necid olarak isimlendirmiştir.[9] İstahrî ise Hicaz, Necid ve Yemen olmak üzere bölgeyi üç kısma ayırmaktadır."[10] Ayrıca bölge Yemen, Tihame, Aruz, Hicaz ve Necid olarak da taksim edilmektedir.[11] Bu taksimatlar da verilen bölge isimlerinin hepsi Kızıldeniz'in doğusunda yer almaktadır.

Arap Yarımadasının hem Kızıldeniz'e hem de Basra körfezine sınır olması Mezopotamya, Yemen ve Afrika'daki siyasi yapıların dikkatini çekmiş; bu bölgeye hâkim olmak için siyasi ve askeri stratejiler üretmişlerdir. Bizans'ın müttefiki olan Aksum krallığının Yemen'e çıkarma yapması ve bölgedeki Sasani hâkimiyetine son vermesi; ilerleyen yıllarda ise Sasanilerin bölgeyi tekrar ele geçirmeleri bu duruma örnektir. Kuzey ve Güney Arabistan'a hâkim olmak, bölgedeki ticareti kontrol etmekle eş anlamlıdır. Baharat yolu Yemen ile İpek yolu ise Kuzey Arabistan ile doğrudan bağlantılı olduğu için mevzu bahis olan Bizans-Sasani ilişkilerinin merkezinde yer almış; siyasi, askeri ve ekonomik rekabetin yoğun olarak yaşandığı bölgelerden biri olmuştur.

Coğrafi özellikleri, ilkim koşulları ve geniş sınırları nedeniyle Arabistan'ın daha çok Kuzey ve Güney bölgelerinde devletler kurulmuştur. Hicaz bölgesinde ise site şeklinde siyasi yapılara rastlanılmaktadır. Örneğin: Mekke, Medine, Taif, Hayber müstakil bir devlet olmayıp otonom yerleşim birimleridir.

[8] Günaltay, *İslam Öncesi,* 15.
[9] Ebu'l Kasım Muhammed bin Havkal el-Bağdadi, *Kitab'ü sûret'il arz* (Beyrut: Darû Mektebet'il Hayat 1996), 29.
[10] İstahrî, *Ülkelerin Yolları*, çev. Murat Ağarı (İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2020), 11.
[11] Cevad Ali, *el-Mufassal,* 1/167.

2.1.2 Tarihi Süreç

2.1.2.1 *Güney Arabistan'da Kurulan Devletler*

Yemen, Arab Yarımadası'nın güneybatısında yer alan bir bölgedir. Kızıldeniz ve Hint okyanusuna kıyısı olan bu yerleşim birimi Aden körfezi ve Bâbü'l-Mendeb Boğazı ile Afrika'dan ayrılır. Arap Yarımadasının hem kara hem de deniz ticaretinin en canlı olduğu bölümüdür. Baharat yolunun batı istikametindeki son duraklarından biridir. Çin, Hindistan, Afrika bölgelerinden deniz yolu ile Yemen'e gelen mallar buradan yarımadanın diğer iç bölgelerine ulaştırılmıştır. Tarih boyunca bu özelliğini koruyan Yemen'in nüfusu Necid, Tihame ve Hicaz'a göre daha yoğundur. Bölge sürekli göç almış ancak kuraklık ve benzeri doğal afetler dolayısıyla Yemen'i terk eden birçok Arap kabilesi de iç bölgelere hatta Bilâdü'ş-Şam'a kadar gidip yerleşmiştir.[12] Örneğin: Kur'an-ı Kerim'de belirtilen Ad kavmi,[13] Mekke'nin ilk yerleşimcileri olan Cürhümoğulları,[14] Huzaa kabilesi,[15] Medine'ye yerleşmiş olan Evs ve Hazreç kabileleri,[16] Suriye'de devlet kurmuş ve Hristiyanlaşmış olan Gassaniler, Yemen kökenlidir.[17]

Araplar, Adnani ve Kahtani olmak üzere iki temel kola ayrılır. Adnani Araplardan kastedilen Hz. İsmail'in soyundan gelen kabilelerdir. Kahtani ise Yemen kökenli Arap kabilelere verilen genel bir isimdir.[18] Bu açıdan bakıldığında Arabistan'ın en önemli nüfuz bölgesinin Yemen olduğu ve yarımadaya hâkim kültürün de Yemen kaynaklı olduğu söylenebilir. Tarih boyunca Yemen'de kurulan Main, Sebe, Katabân ve Himyeri devletlerinin varlığı da bu durumu destekler mahiyettedir. Tezimizin ana konusu olan Bizans-Sasani mücadelesinin en şiddetli ve stratejik çatışma noktalarından birisi de bu bölgedir.

---

[12] Ebu Abdullah Şehabeddin Yakut b. Abdullah Yakut el Hamevi, *Mu'cemü'l-büldan*, 1-8 (1.Baskı), (Beyrut: Dar-u İhyai't- Turasi'l-Arabî, 1997), 8/508-510.; Cevad Ali, *el-Mufassal*, 1/170.; Yahya Yeşilyurt, *Yemen: Medeniyetler Beşiği Kadim Bir Osmanlı Ülkesi* (İstanbul: Babıali Kültür Yayıncılığı, 2011), 39.
[13] *Kur'ân Yolu* (Erişim 24 Ocak 2022), el-Araf, 7/65, 74.
[14] Cevad Ali, *el-Mufassal*, 1/ 345.
[15] Ahmet Önkal, "Huzaa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998), 18/431.
[16] Cevad Ali, *el-Mufassal*, 4/128-129.
[17] Cevad Ali, *el-Mufassal*, 3/387.
[18] Cevad Ali, *el-Mufassal*, 1/493.

Bölgenin demografik yapısı kahir ekseriyetle Araplardan oluşur. Bununla birlikte Yahudi ve Hristiyan unsurların varlığından da bahsedilmektedir. Ancak bölgede yaşayan hem Yahudiler hem de Hıristiyanlar aslen Arap kökenlidir. Örneğin: Yahudiliği kabul etmiş olan Himyeri hanedanı ve Necran bölgesinde yaşayan Hıristiyanlar aslen Arap'tır.[19]

Ekonomik hayat diğer bölgelerin aksine çok yönlü ve canlıdır. Üzüm, hurma, buğday, arpa, sebze ve meyvelerin tarımı oldukça yaygındır. Esmai'nin ifadesi ile Yemen ekonomisi akik, sarı ahşap, tütsü ve vers ile özdeşleşmiş, özellikle vers adı verilen safran yetiştirilip Şam bölgesine kadar ihraç edilmiştir.[20] Yaz mevsiminde özellikle Haziran-Eylül aralığında çok fazla yağış alan bu bölge yapılan kanalların yardımıyla mamur hale getirilmiş, doğal olarak ziraat gelişmiştir. Küçük-büyük baş hayvancılık ve arıcılık da bölgenin geçim kaynakları arasındadır. Altın, gümüş gibi madenlerin işlenmesi, dokumacılık ve dericilik de ekonomik hayatın belirleyici unsurları arasında yer almaktadır.[21]

Yemen'de inşa edilen tersaneler ve limanlar bölgenin Afrika-Uzakdoğu deniz ticaretindeki konumunu ve önemini pekiştirmiştir. Ayrıca Mekke-Umman-Yemen üçgeninde yer alan beş ticari güzergâhta aktif olması da Yemen'in önemini artırmıştır.[22] San'a, Hadramevt, Aden, Sa'de, Cüblan ve Cüreş gibi on beş önemli ticari merkeze ev sahipliği yapan Yemen, Arap Yarımadasının ekonomik dengelerini elinde tutan bir konuma sahiptir.

Uluslararası ticaretin ana güzergâhlarından biri olan Yemen, Hindistan üzerinden gelen baharat yolunun önemli kavşak noktalarından biridir. Bundan dolayı tarih boyunca birçok milletin ve devletin dikkatini üzerine çekmiştir. Bölgeye egemen olmak isteyen güçler, deniz ve kara harekâtlarıyla belirli bir süre bu hedeflerini gerçekleştirmiş ancak kalıcı hale getirememişlerdir. Yemen, tek bir devletin hâkimiyeti altına girebilecek bir konuma ve yapıya asla sahip olmamıştır.

[19] Cevad Ali, *el-Mufassal,* 2/171.
[20] Ebu Bekir Ahmed bin Muhammed bin İshak el-Hemadani, *Muhtasar'u kitabi'l bûldân* (Leiden, Brill, 1302), 36.
[21] Cevad Ali, *el-Mufassal,* 2/129.
[22] İbn Havkal, *Kitab'ü sûret'il arz*, 46-47.

2.1.2.1.1 *Main Devleti*

Milattan önce 2 bin yıllarında Güney Arabistan'da kurulan Main devletinin siyasetine ve ticaretine yön veren ana etmenlerden birinin Hindistan ve Çin bağlantılı deniz ticareti olduğu,[23] bununla birlikte ticaretin kara yoluyla Kuzey'e, deniz yolu ile Afrika pazarına taşındığı, elde edilen gelirle de saha hâkimiyetinin sağlandığı görülür. Bundan dolayı hem Afrika'ya özellikle Mısır, Habeşistan ve Zenç bölgelerine; hem de Arapların Bilâdü'ş-Şam dedikleri Ezriat, Busra, Gazze, Dımaşk ve Kudüs'ü de içine alan Arabistan'ın kuzey komşu şehirlerine nüfuz edebilmek için yarımadadaki ticareti kontrol altında tutmak hayati önem arzetmektedir. Main devletinden sonra bölgeye hâkim olan Sebe devleti de benzer siyasi, ticari politikalar üretmiş; varlığını ve zenginliğini bu iktisadi strateji ile güçlendirmiştir. Bu durum Kur'an-ı Kerim'de de teyit edilmektedir.[24] İlkçağın iki güçlü medeniyeti olan Sebe devleti ile İsrail devleti arasındaki Kuzey-Güney Arabistan rekâbeti Kur'an-ı Kerim'de Neml suresinde açıkça zikredilmektedir. Kur'an'ın verdiği bilgilere göre Arap Yarımadasındaki siyasi ve ticari denetimi elinde tutan Sebe, bu avantajını, üstünlüğünü kabul ettiği Hz. Süleyman'a devretmek zorunda kalmıştır.[25] Bu mücadelenin sadece Arap Yarımadası ile sınırlı

---

[23] Hakkı Dursun Yıldız, "Arabistan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991), 3/253.

[24] *Kur'ân Yolu* (Erişim 24 Ocak 2022), es-Sebe Suresi, 34/15. *"Sebe Devleti'nin başşehri olan Me'arib, Balak dağının doğusunda uzanan ve binlerce sene muazzam bir balçık tabakası bırakarak, bitkilerin gelişmesine elverişli şartlar oluşturan Zenne vadisinin suladığı, deniz seviyesinden 1160 metre yükseklikteki Sebe ovasında bulunmaktadır. Aynı ismi taşıyan şimdiki kasaba, şehrin eski duvarları içinde, çok eski büyük bir harabe bakiyesi üzerinde San'a'nın doğusuna düşer. Belirtilen müsait konumu sayesinde Me'arib Arabistan yarımadasının güneybatı köşesinin esas kısmını teşkil eden ve değişik devirlerde, Hadramut ve Mahra dâhil olmak üzere, Aden körfezinin doğu hinterlandına da sahip olan Sebe' Devleti'nin merkezi olmuştu. Bunun yanı sıra Me'arib günlük isimli baharatı üreten bölgeler ile Akdeniz'i (Gazze) birleştiren önemli kervan yolu üzerinde bulunuyordu. Bu yol Necran'a doğru, oradan da Mekke, Yesrib (Medine), Fedek, Hayber, Teymâ, Tebük, Medyen, Ezruh'tan Petra'ya, oradan da Gazze'ye doğru gidiyordu. Me'arib aynı zamanda, Necran üzerinden Vâdiddevâsir'i takip eden yol ile, Yemâme, Basra Körfezi sahilleri ve Babilonya'ya bağlanıyordu. Ülkenin zenginleşmesi iki temel sebebe dayanıyordu: a) Halkın ticarî faaliyetlere yoğun ilgisi ve Me'rib'den kuzeyde Suriye'ye, doğuda Arap Denizi kıyılarındaki Zufâr'a doğru ilerleyen ve böylece Hindistan ve Çin'e bağlanan deniz yolları ile birleşen baharat yolunu kontrol etmeleri. b) Sebeliler'in başkent Me'rib'in çevresinde, yüzlerce yıllık bir zaman dilimi içinde, günümüze kadar ayakta kalabilmiş muhteşem kalıntılarıyla tarihte büyük bir ün yapmış hârikulâde bentler, barajlar ve sulama şebekeleri inşa etmeleridir."* Bkz. https://kuran.diyanet.gov.tr/tefsir/Sebe'-suresi/3621/15-17-ayet-tefsiri.

[25] *Kur'ân Yolu* (Erişim 28 Ocak 2022), el-Neml Suresi. 27/17-44. *"Tefsirlerde Karınca vadisinin Şam bölgesinde veya Tâif'te yahut Yemen'de karıncası çok olan bir yerin adı olduğu bildirilmektedir. Müfessirler Sebe' ülkesinde hükümdar olan ve Kur'an'da adı anılmaksızın bahsi geçen kadının Belkıs bint Şürahbil olduğunu kaydetmektedirler. Belkıs'ın kimliği hakkında kesin bilgi verilmemekle birlikte tarihçiler onun milâttan önce X. yüzyılda yaşamış, Hz. Süleyman'la çağdaş bir Arap kraliçesi olduğunu söylemişlerdir. Süleyman aleyhisselâm, hüdhüdün sözünün doğru olup olmadığını anlamak için yazdığı bir mektubu kraliçeye götürüp sonuçtan kendisini haberdar etmesini hüdhüde emretti. Mektubun besmele ile başlaması ve Sebe' halkının Süleyman'a teslim olmalarını istemesi, davetin*

kalmadığı anlaşılmaktadır. Kızıldeniz ve Basra körfezine hâkim olmak Doğu Akdeniz limanlarında (Levant) söz sahibi olmak demektir. İlkçağlardan M.S 7. yüzyıla kadar da bu jeopolitik ve jeostratejik gerçek, varlığını devam ettirmiş; bu bölgede veya yakın çevresinde kurulan bütün devletlerin Arabistan politikalarına yön vermiştir. Kuzey Afrika, Doğu Akdeniz ve Anadolu'nun güney sahillerinde ticaret yapan Fenikeliler kurdukları deniz filolarıyla çağdaşı olan devletlere iktisadi alanda üstünlük sağlamışlardır. Güney Arabistan'ın deniz ve kara ticaretiyle meşgul olan Sebeliler de hâkim oldukları bölgenin Fenikelileri olarak tanınmışlardır.[26] Sebe devletinin Habeş krallığı tarafından kurulduğunu ifade eden bilgiler[27] değerlendirildiğinde Arap Yarımadasının hem Doğu Afrika hem Baharat yolu hem de İpek yolu ile doğrudan bağlantılı olduğu ve stratejik bir öneme sahip olduğu anlaşılmaktadır.

2.1.2.1.2 *Himyeri Devleti*

MÖ. 125-MS. 525 yılları arasında Güney Arabistan'da hüküm süren Himyeri Devleti de Uzak Doğu ile Akdeniz arasında yürütülen deniz ve kara ticaretinin merkezlerinden biri olup elde ettiği zenginliği bu iktisadi faaliyete borçludur. İslamiyet'ten önce Güney Arabistan'ın tamamına hâkim olan devlet, Baharat yolunun en önemli, en işlek ve en büyük kavşak noktalarından biri haline gelmiştir. Çin ve Hint menşeili ticari mallar San'a ve Me'arib üzerinden ya deniz yoluyla ya da kervanlarla bölge ülkelerine ulaştırılmıştır. Özellikle kervanlar Dehna çölü üzerinden Necid'e, Mekke'ye ve Medine'ye ulaşmakla kalmamış ayrıca Petra üzerinden Fenike ve Filistin şehirlerine hatta batıda Mısır'a kadar ulaşıp, geniş bir ticaret ağı kurmuşlardır. Bu tespit Arap Yarımadasının yüzyıllar boyunca mücavir bölgelerle nasıl bir ilişki kurduğunu göstermesi açısından önemlidir. Ayrıca bölgeye hâkim olmak isteyen siyasi güçler, hâkimiyet alanlarını pekiştirmek için Arap Yarımadasının inanç paradigması üzerinde de etkili olmaya çalışmışlardır. Örneğin: Farisiler Mecusiliğin, Bizans'ın müttefiki olan Habeşliler de Hıristiyanlığın yayılması için özel çaba sarfetmişlerdir.[28] Aden ve Basra körfezinin kontrolünü sağlayan Yemen bölgesi, Hindistan ve Afrika ticaretinin ve

---

hem siyasî hem de dinî olduğunu göstermektedir." Bkz. https://kuran.diyanet.gov.tr/tefsir/Neml-suresi/3176/17-30-ayet-tefsiri.

[26] Cevad Ali, *el-Mufassal*, 2/530.; Bilal Gök, "Hz. Muhammed'in (AS) Doğduğu Ortam: Hicaz Bölgesi Şehirleri", *Hikmet Yurdu Düşünce-Yorum Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, 13/1 (2014), 57.

[27] Yıldız "Arabistan", 3/253.

[28] Cevad Ali, *el-Mufassal*, 2/510-515.; Hüseyin Algün, "Himyeriler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*(İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998), 18/62.

gelirlerinin kime ait olduğunu belirleyen merkezi bir konumda olmasından dolayı Mecusi, Yahudi, Hıristiyan ve Putperest Arapların birbirleriyle rekâbet ettikleri bir sahaya dönüşmüştür. Bu rekâbetin kimi zaman katliam ile sonuçlandığı görülmektedir.[29]

Savaşçı kimlikleriyle tanınan Himyeriler, Arap Yarımadasının en güçlü devleti haline gelmişlerdir. Bunun temel sebebi Hürmüz Boğazı ve Babülmendep üzerindeki iktisadi çıkarları korumak, Tihame, Bahreyn ve Yemen bölgesinde yer alan limanlara nüfuz etmek, Güneyde ki denetimi sağladıktan sonra Hicaz ve Kuzey Arabistan'a ulaşıp serbestçe ticaret yapabilmektir. Bu hedefleri gerçekleştirebilmek için de güçlü bir askeri teşkilat kurmuşlardır. Bu durum sadece Himyerilerin değil Habeş, Farisi ve Bizans'ın da öncelikleri arasında yer almış, Arap Yarımadasına hâkim olabilmek için deniz ve kara kuvvetlerine önem vermişlerdir. Üç kulvarda da mücadele eden Himyeriler, Bizans'ın müttefiki olan Aksum krallığı tarafından işgale uğramış ve bütün iktisadi, siyasi ve coğrafi avantajını kaybetmişlerdir.[30]

2.1.2.2 *Kuzey Arabistan'da Kurulan Devletler*

2.1.2.2.1 *Nebati Devleti*

M.Ö 4. yüzyıl ile M.S. 2. yüzyıl arasında Sina yarımadasından Nil kıyılarına; Akâbe Körfezi'nden Hicaz'ın kuzeyine ve Fırat'a kadar alan hâkimiyeti sağlayan Nebatiler Kuzey Arabistan da kurulan ilk ve en önemi devlettir. Başkenti antik Petra kenti olan bu

[29] *Kur'ân Yolu,* (Erişim 27 Mart 2022), el-Buruç suresi, 85/ 4-10.: *"Tarih ve tefsir kitaplarında ashâbü'l-uhdûd ile ilgili birçok rivayet vardır: İran hükümdarı, nikâhları haram olan yakın akraba ile (özellikle kız kardeşlerle) evlenmenin helâl sayılmasını istediği zaman buna karşı çıkan âlimleri bir hendek kazdırıp içine attırmıştır. Diğer bir rivayete göre hadise Bâbil Kralı Buhtunnasr ile ilgilidir. Bir altın heykel yaptırarak halkı ona tapmaya zorlayan kral, bunu kabul etmeyen Dânyâl peygamber ile arkadaşlarını alevli fırına doldurmuştur. Fakat bu rivayetin çok zayıf olduğu ileri sürülmektedir. Bu konudaki rivayetlerin en kuvvetlisi, Necran Hristiyanlarına Yahudi hükümdar Zûnüvâs tarafından yapılan işkence olayı ile ilgili olanıdır. İkinci Himyeriler'in son hükümdarı olan Zûnüvâs Yahudiliği kabul etmiş, 523'te Necran'ı ele geçirerek Hristiyanlardan Yahudiliğe geçmelerini istemiş, kabul etmeyenleri ateş dolu çukurlara attırarak yaktırmıştır. Süryânîce kaynaklarda da Necran Hristiyanlarına yapılan zulüm geniş bir şekilde yer almaktadır. Zûnüvâs 120.000 kişi ile Necran'ı kuşatmış, yaklaşık 2000 kişiyi bir kiliseye doldurarak ateşe vermiştir. Diğer taraftan kazdırdığı uzun ve derin hendeklere odun doldurulmuş, bu odunlar tutuşturulduktan sonra Hristiyanlar içine atılarak yakılmıştır. Zûnüvâs tarafından öldürülen Hristiyanların sayısı İslâmî kaynaklarda 20.000, Süryânî kaynaklarda ise 4000 olarak belirtilmektedir. Bazı araştırmacılar, tarihte böyle bir hadisenin olmadığını, ashâbü'l-uhdûd tabirinin "ashâbü'l-cahîm" (cehennemlikler) ve benzeri ifadelerle aynı mânayı taşıdığını, dolayısıyla âhirette verilecek bir nevi cezayı ifade ettiğini ileri sürmüşlerse de Moberg tarafından keşfedilen VI. yüzyılın ikinci çeyreğine ait tarihî belgede bu hadiseden bahsedilmesi de tarihte böyle bir olayın meydana geldiğini teyit etmektedir. Ayrıca bu konuda yeni belgeler de bulunup neşredilmiştir."* Bkz. Algün, "Himyeriler", 18/62.

[30] Yıldız, "Arabistan", 3/252.

devletin siyasi ve iktisadi açıdan en önemli özelliği Baharat ve İpek yolunun Orta Doğu'daki kontrol noktalarından biri olmasıdır. Her iki ticaret yolunun da batı kanadına hükmeden Nebatiler, hem deniz ticaretine hem de kara ticaretine önem vermiş, kurdukları deniz filoları ile Hindistan'dan Uzak Doğu'ya; kervanlar sayesinde de ülkenin doğu ve batı istikametinde ki mücavir bölgelerin en ücra köşelerine ulaşıp yerel ticaretlerini beynelmilel bir hale getirmişlerdir. Bu durum kuruluşundan yıkılışına kadar devam etmiş, zenginliklerinin ve alan hâkimiyetlerinin temel gerekçesi olmuştur. [31] M.Ö. 24 yılında Roma İmparatorluğu'nun siyasi ve iktisadi hedeflerinden biri de Hindistan ticaret yolunu ele geçirmek ya da kontrol altında tutmaktır. Bundan dolayı İmparator Augustus'un emri ile harekete geçen kumandan Gallus, Yemen'e doğru askeri bir hareket düzenlemiş ve bu esnada Nebati krallığını bir üs olarak kullanmıştır. Bu bilgiler Arap Yarımadasının, özellikle güney ve kuzey bölgelerinin, stratejik konumunu göstermesi açısından önemlidir. Romalıların doğudaki kadim rakipleri olan Perslere karşı siyasi ve iktisadi üstünlük elde etmek için müracaat ettiği yollardan biri de Arap Yarımadasına hâkim olma politikasıdır. Roma imparatorluğunun vasalı gibi davranan Nebatiler, Arabistan'ın kuzey bölgelerini kontrol altında tutarken Perslere karşı üstünlük sağlamak isteyen Roma, Güney'e (Yemen) yerleşerek üstünlük elde etmeye çalışmıştır.[32]

2.1.2.2.2 *Tedmur Krallığı*

Kuzey Arabistan da kurulan Tedmür krallığı; hem Arap Yarımadasına hem de İran coğrafyasına yakın konumu ve siyasi-iktisadi hedefleriyle Nebatiler'e benzemektedir. Klasik Batı kaynaklarında Palmyra olarak bilinen, verimli tarım arazisi üzerinde kurulan bu devlet, M.S. 3. yüzyıl da Roma-Sasani arasındaki mücadeleyi fırsata çeviren Üzeyne tarafından kurulmuştur. Sasanilere karşı giriştiği askeri mücadeleyi kazandığı için Roma imparatorluğu tarafından vasal kabul edilmiş; kurucu Üzeyne de "Doğu eyaletleri hükümdarı" ilan edilmiştir. Tedmür krallığı müttefiki olduğu Roma devleti tarafından yıkılmış, (M.S. 270) ilerleyen yıllarda bu bölge Bizans'ın ve müttefiki Gassanilerin kontrolüne geçmiştir. Bu durum Hz. Ömer döneminde başlayan fetih hareketlerine

[31]Yıldız, "Arabistan", 3/253-254.; Ahmet Ağırakça, "Nebatiler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006), 32/257.
[32] Yıldız, "Arabistan", 3/253.; Neşet Çağatay, "İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları* 6/1 (Haziran 1957), 33.; Algün, "Himyeriler", 18/62.; İsmail Yiğit, "Sebe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009), 36/243.

kadar da devam etmiştir. Tedmür kenti (Palmyra) konumu itibari ile Mezopotamya'yı Şam topraklarına bağlayan ticari güzergâhın üzerinde yer aldığı için bu bölgede veya mücavir coğrafyalarda kurulan devletlerin ilgisini çekmiştir.[33]

2.1.2.2.3 *Gassaniler*

Aslen Kahtani olan Gassaniler, Yemen'deki Me'rib seddinin yıkılmasından sonra Bilâdü'ş-Şam'a göç etmişlerdir. Özellikle Dımaşk ve Tedmur bölgelerinde etkili olan Gassaniler, anadilleri Arapçayı yaşatmakla birlikte bölgenin ortak dili olan Aramice'yi de öğrenmişlerdir. Hıristiyanlığı benimseyip, takribi M.S. 4. yüzyıldan itibaren Bizans'ın bölgedeki genel valisi gibi davranmışlardır. Hem Sasanilere karşı yürütülen denge politikasının sağlıklı bir şekilde devam edebilmesi, hem de Bizans'ın tahıl ambarı olan Nil deltasının güvenliğini sağlamak için birlikte stratejiler belirleyen Bizans-Gassani ortak aklı Şam coğrafyasının yegane hâkimi olmuştur.[34]

Neşet Çağatay; Yemen bölgesinden Kuzeye göçün temel gerekçesini bol getiri sağlayan Kuzey ticaret yollarının varlığıyla ilişkilendirmektedir.[35] Tarihi süreç irdelendiğinde Arap Yarımadası üzerinde cereyan eden Kuzey-Güney istikametindeki nüfus hareketliliğinin temel gerekçeleri arasında; yeni yurt edinme düşüncesi, ekonomik refah ve istikrarı tesis etme hedefi, kabilenin sağlıklı bir şekilde varlığını sürdürebilmesi için güvenli bölgelere yerleşme arzusu gibi etmenler etkili olmuştur. Kuzey bölgesine yerleşen Arap kabilelerinin hepsi Orta Doğu'ya hâkim devletlerin ya egemenliği altında yaşamışlar ya da müttefiki olup yarı bağımsız vasal olarak varlıklarını sürdürmüşlerdir. Gassani devletini kurucusu Ebu Şemmer Cebele'nin miladi 497 yılında Bizans'a yardım ettiği için kendisine emir (filark) ünvanının ve Petra bölgesel yönetiminin verilmesi bu durumu doğrulamaktadır.[36]

[33] Ahmet Ağırakça, "Tedmür", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011), 40/265.
[34] Cevad Ali, *el-Mufassal*, 3/387-441.; Ahmet Ağırakça, "Gassaniler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996), 13/397.
[35] Çağatay, "İslâm Öncesi Arap Tarihi", 52.
[36] Çağatay, "İslâm Öncesi Arap Tarihi", 53.

2.1.2.2.4 *Lehmiler (Hireliler)*

Gassanilerle benzer özellik taşıyan Lahmiler; Arapların Kahtani koluna mensup olup Yemen'den göç ederek Sasanilerin hâkimiyeti altındaki Hire kentine yerleşmişler ve onların müttefiki olmuşlardır. M.Ö. 3. yüzyılın ilk çeyreğinde güneyden kuzeye gerçekleşen bu göç Şam değil Irak topraklarında son bulmuştur. Sasanilerin kültürel atmosferinde kalmalarına rağmen inanç bakımından Hıristiyanlığı tercih etmiş ve zaman zaman Bizans'ın yanında yer alarak taraf değiştirmişlerdir. Hatta egemenliği altında bulundukları Sasanileri bile karşılarına alıp onlarla mücadele etmeyi göze almışlardır. Zü-kar savaşı ile (610) kendilerinden kat kat daha üstün olan Sasani ordusunu yenilgiye uğratmışlardır. Bu savaş Arapların tarihlerinde ilk defa Sasanileri mağlup ettikleri bir zaferdir ve sonraki dönemlerde Sasanilere karşı yapılan mücadelenin sembolü haline gelmiştir. Hirelilerin elde ettiği bu başarı bütün Arap Yarımadasında özellikle Necid ve Hicaz bölgesinde takdirle karşılanmış, tarihsel belleklerini edebiyatla canlı tutmaya çalışan Cahiliye Araplarının zihin dünyasında, şairlerin söylediği methiyeler vasıtasıyla kalıcı bir hüviyete kavuşmuştur. Ayrıca bu savaş Arap tarihini anlatan "eyyam'ül-Arap" içerisinde de önemli bir yere sahiptir.[37]

2.1.2.3 *Orta Arabistan'da (Necid) Kurulan Devletler*

Necid**;** kelime itibari ile plato anlamına gelen Necid; Arap Yarımadasının yüksek bölgelerini ve yaylalarını ifade eder. Hicaz, Yemen ve Tihame bölgeleriyle çevrili geniş bir coğrafi bölgeyi kapsar. Batıdan Hicaz, güneyden Rub'ulhâlî çölü, doğudan da Dehna çölü ile çevrilidir. Bununla birlikte Hicaz ile Irak arasında kalan bölgeye de Necid denilmiştir. Üç tarafı çöllerle çevrili olan bölge, 1400 metreye kadar yükselen sıradağları bünyesinde barındırmaktadır. Genelde çöl iklimi hâkim olmakla birlikte yaylalarda yaşayan Araplar, tarımdan ziyade hayvancılıkla meşgul olmuşlardır. Hayvansal gıdaların ve kıldan yapılan çadırların üretimi başlıca geçim kaynakları arasındadır. Bölgede yaşayan bedevi Araplar, siyasi birlikten yoksun, aşiretler halinde ve kabile taassubunun yönlendirdiği bir karaktere sahip olup kendi aralarında sürekli mücadele halindedirler. Bu mücadelenin temel gerekçesi ise yaylalarda yer alan

[37] Cevad Ali, *el-Mufassal*, 1/297.; Mahmut Kelpetin, "Zûkâr Savaşı", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013), 44/506.

otlaklara hâkim olma düşüncesidir.[38] Necid bölgesi bu yapısı itibari ile ne Bizans'ın nede Sasani devletinin pek dikkatini çekmemiştir. Bölgenin ekonomik açıdan herhangi bir getiriye sahip olmaması bu durumun oluşmasında ana etkendir. Ancak özellikle Sasani devleti bu bölgeden gelecek düzensiz göçmenlerin kendi topraklarına yerleşmesine veya sahip olduğu meralardan istifade etmesine engel olmak için sınır bölgelerinde sürekli tedbir almış ve Lahmiler de olduğu gibi Necid bölgesi ile kendisi arasında kurulan tampon bölgelerle işbirliği yapmıştır.

2.1.2.3.1. *Kinde*

Tek bir kabilenin değil birden fazla aşiretin bir araya gelmesiyle oluşan konfederasyonun en güçlü üyesi olan Kinde aşiretinin adıyla anılan bu devlet, M.S. 4. ve 5'inci yüzyıllarda özellikle Orta (Necid) ve Kuzey Arabistan bölgelerinde hüküm sürmüştür.[39] Bizans-Sasani dengesini sağlayan, Yemen ve Hicaz bölgelerine alternatif dini, siyasi ve iktisadi bir hayatı benimseyen Kinde devleti, varlığını İslam'ın ilk yıllarına kadar sürdürmüştür. Özellikle Dumetü'l-Cendel ve Yemâme'deki siyasi-iktisadi hayata nüfuz etmiş ve bu bölgelerdeki etkinliklerini Sasani-Bizans ilişkilerinin dengelenmesinde kullanmışlardır. Örneğin: Hicaz-Şam istikametinde yer alan Dumetü'l-Cendel, dönemin en gözde ticaret merkezidir. Kuzey Arabistan da yer alması hem Bizans'ın hem de Sasanilerin etkin olmaya ve siyasi-iktisadi hayata nüfuz etmeye çalıştığı bir belde haline getirmiştir.[40]

Kinde devleti, Hire ve Gassaniler gibi Hıristiyanlık etkisinde kalmamış ancak Hıristiyanlığı benimseyen Kelb, Tay ve Cedîle gibi kabileleri bünyesinde barındırmıştır. Ticaret vasıtasıyla Yahudilik; siyasi rekâbet ve misyonerlik faaliyetleriyle Hıristiyanlık ve Mazdekizm Kinde kabilesinin başkanlığını yaptığı konfederatif yapıda etkili olmuştur. Ancak ne Yahudilik ne Hıristiyanlık putperestlik gibi dominant bir etkiye sahip olmamış, bireysel bazda veya orta ölçekli gruplarla sınırlı kalmıştır.[41] Zaman zaman Bizans ve Sasani'ye karşı askeri faaliyetler yürüten Ben-i Kinde başarılı olamamış, Ükeydir b. Abdülmelik döneminde Bizans'ın vasalı haline gelmiştir. Hicri 9.

[38]Yakut el Hamevi, *Mu'cemü'l-büldan,* 8/369-371.; Cevad Ali, *el-Mufassal,* 1/145.
[39] Cevad Ali, *el-Mufassal,* 3/378.; Ömer Aras, *Kinde Kabilesi*, (Kahramanmaraş, SAMER Yayınları, 2019), 29-50.
[40] Ahmet Güner, "Dûmetülcendel", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994), 10/1.
[41] Aras, *Kinde Kabilesi,* 120.; Mustafa Sabri Küçükaşçı, "Kinde", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2002), 26/37.

yılın (630) Recep ayında komutanlığını Halid b. Velid'in yaptığı 400 kişilik süvari birliğini Dumetü'l-Cendel'deki Ükeydir b. Abdülmelik üzerine gönderen Hz. Peygamber bölgenin siyasi hâkimi olmuştur.[42]

2.1.2.4 *Hicaz Bölgesi*

Arab yarımadasında Kızıldeniz'in doğu kıyısı boyunca uzanan, Necid yaylalarıyla çevrili, Tihame ovasının doğusunda, Yemen'in ise kuzeyinde yer alan bölgeye Hicaz denir. Bu bölgenin en önemli şehirleri arasında Mekke, Medine, Taif, Hayber ve Medyen yer almaktadır. Yarımadanın müstakil bir bölümü olarak görülen Hicaz, sözlükte iki şeyi birbirinden ayıran, farkındalık oluşturan nesne ve mekânlar için kullanılan bir tabirdir. Hicaz'ın, Tihame ile Necid'i; Yemame ile Aruz'u; Yemen ile Necid'i ya da Yemen ile Şam'ı birebirinden ayırdığı iddia edilmiştir.[43] Hicaz bölgesinde tarih boyunca müstakil bir devlet kurulduğu görülmemiştir. Bölgede site şeklinde yapılanmalar ve her yapının kendine özgü siyasi, içtimai ve iktisadi ilişkileri üzerine teşekkül eden, belirli amaçlarla kurulmuş ve kendi yasaları ile yönetilen topluluklar yer alır. Örneğin: Taif ile Mekke arasında süregelen ticari ve dini rekâbet göze çarpmaktadır. Mekke de yer alan Beytullah'a karşılık Taif'liler Beyt'ür-Rabbe'yi inşa etmiş, ticari faaliyetlerini de Kureyş'e alternatif olarak Yemen, Sasani ve Necid bölgeleri ile çeşitlendirmişlerdir. Benzer rekâbet Hicaz'ın diğer şehirleri arasında da görülür. Dolayısıyla herkes kendi şehrine hâkimdir ve bölgenin tamamına hükmedecek bir potansiyeli taşımamaktadır. Hicaz bölgesinde yer alan şehirlerin genel özellikler ise şöyledir:

2.1.2.4.1 *Mekke*

Mekke: Cidde limanına 60, Taif'e 90, Yesrib'e 420 km uzaklıktadır. Deniz seviyesinden yaklaşık 300 metre yükseklikte yer alan bir yerleşim merkezidir.[44]

[42] Ebu Abdullah Muhammed b. Ömer b. Vakıd el-Eslemi. *Kitâbü'l-meğazi*, thk. Muhammed Abdulkadir Ahmed Ata. 2 Cilt (Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2004), 2/ 405-430.; Muhammed b. Sa'd b. Meni' ez-Zühri, *Kitabü't-tabakati'l-kebir: et-Tabakatü'l-kübra,* 1-9 (2.Baskı), (thk.: Muhammed Abdulkadir 'Ata), (Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2012), 2/125-128.; Mustafa Fayda, Allah'ın Kılıcı Halid b. Velid (İstanbul: İfav Yayınları, 2014), 213-218.
[43] Yakut el-Hamevi, *Mu'cemü'l-Büldan,* 2/118-119.
[44] Yakut el-Hamevi, *Mu'cemü'l-Büldan,* 4/307-312.

Beldenin adı Kur'an-ı Kerim de Bekke[45], Mekke[46], el-Beled'ül Emin[47], Harem Amin[48] ve Ümmül-Kura[49] olarak geçmektedir. Hz. İbrahim'in beldeye göç edip hanımı Hacer ve oğlu İsmail'i buraya yerleştirmesi ve sonrasında yaşanan olaylar[50] bölgenin yerleşim birimi haline gelmesine vesile olmuştur. Hz. İbrahim'in oğlu İsmail ile birlikte Kâbe'yi inşa etmesi ile belde tüm Arapların saygı duyduğu dini bir merkeze dönüşmüştür.[51] Şehrin ilk sakinleri Cürhümoğulları kabilesidir. Hz. Hacer ve oğlu İsmail bu kabilenin himayesi altında yaşamış ve Hz. İsmail'in Cürhümoğullarından bir kızla evlenmesi ile sıhriyet bağı kurulmuştur. Cürhümoğullarından sonra Huzaa kabilesi şehre hâkim olmuş ve liderleri Amr b. Lühey döneminde paganizm ilk defa Mekke de karşılık bulmuştur. Bu dini anlayış İslam'ın ilk yıllarına kadar devam etmiştir. Kureyş kabilesinin Mekke de söz sahibi olması Peygamberimizin dördüncü büyük atası Kusay b. Kilab sayesinde gerçekleşmiştir.[52] Mekke'nin tarıma elverişli olmaması bölge insanını ticarete ve hayvancılığa yöneltmiştir. Genellikle Yemen ve Şam üzerinden şehre gelen tüccarların mallarını satın alarak iç piyasada pazarlayan Kureyşliler, Hâşim b. Abdümenâf'ın

[45] *Kur'ân Yolu*, (Erişim 4 Nisan 2022), Ali İmran, 3/ 96.
[46] *Kur'ân Yolu*, (Erişim 4 Nisan 2022), el-Fetih, 48/24.
[47] *Kur'ân Yolu*, (Erişim 4 Nisan 2022), Tin, 95/3.
[48] *Kur'ân Yolu*, (Erişim 4 Nisan 2022), el-Kasas, 28/57.; *Kur'ân Yolu*, (Erişim 4 Nisan 2022), Ankebut, 29/67.
[49] *Kur'ân Yolu*, (Erişim 4 Nisan 2022), eş-Şuara, 26/7.
[50] "*Sâre ile evlenen İbrahim'in uzun süre çocuğu olmamıştı. Bundan dolayı zaman zaman Allah'a yalvarmış ve "Rabbim bana sâlihlerden olacak bir evlât ver!" şeklinde dua etmiştir. Sâre kocasının evlât hasreti çekmesine üzülmüş ve ona Mısır'dan getirdiği cariyesi Hacer'i ikinci eş olarak takdim etmiştir. Bu evlilikten İsmail dünyaya gelmiş, fakat Sâre onun doğumundan sonra Hacer'i kıskanmaya başlamış, bir müddet sonra da kocasından Hacer'i ve oğlunu evden uzaklaştırmasını istemiştir. Bunun üzerine bir süre tereddüt gösteren İbrâhim, Allah'tan aldığı emir üzerine Hâcer ile oğlunu evden uzaklaştırmış ve onları Mekke'ye Kâbe'nin bulunduğu yere götürmüştür. O sırada tamamen ıssız olan Mekke'nin kupkuru vadisine getirilen Hâcer İbrahim'e, "Bizi hiçbir ekinin bitmediği ve kimsenin yaşamadığı bu vadiye bırakıp gidecek misin?" diye sormuş, İbrâhim de bunu Allah'ın emriyle yaptığını ve böyle yapmaya mecbur olduğunu söylemiştir. Bununla birlikte oğlunu ve karısını bu ıssız yerde âdeta ölüme terk etmek İbrahim'e çok zor gelmiş ve Allah'a şöyle dua etmiştir: "Ey rabbimiz, ey sahibimiz! Namazı dosdoğru kılmaları için ben neslimden bir kısmını senin Beytülharâm'ının (Kâbe) yanında ziraat yapılmayan bir vadiye yerleştirdim. Sen de insanlardan bir kısmının gönlünü onlara meylettir ve çeşitli meyvelerle onları besle ki sana şükretsinler." Hâcer, ıssız Mekke vadisinde İbrâhim'in bırakmış olduğu az miktardaki su ve erzakın tükenmesi üzerine İsmail'in susuzluktan ölmesinden korkarak telâşlanmış, çaresizlikten Safâ ile Merve tepeleri arasında yedi defa gidip gelmiş, bu sırada oğlunun bulunduğu yerden zemzem suyunun çıktığını görmüş ve bu vadide kendisine su ihsan eden Allah'a şükretmiştir. Hz. Peygamber, "Allah İsmail'in annesine rahmet etsin. Eğer suyun önünü kapamasaydı zemzem akıp giden bir ırmak olurdu" demiştir. İsmail'in büyümesinden sonra Allah'ın İbrahim'den onu kurban etmesini istemesi ve İbrâhim'in bu emri yerine getirmeye çalışması üzerine şeytan tarafından iğvâ edilmek istenen Hâcer durumu tevekkülle karşılayarak şeytanın iğvâsına kapılmamış, İsmail'in kurban edilmek istenmesine rıza göstermiştir. Hâcer çevreden gelenlerle beraber Mekke'de yaşamış, orayı imar etmiş ve doksan yaşında vefat ederek Hicr'e defnedilmiştir."* Bkz: Şaban Kuzgun, "Hacer", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996), 14/433.
[51] Ebu'l-Velid Muhammed b. Abdullah el- Ezraki, *Tarih-u mekke*, Cilt 1-2 (Suudi Arabistan: Mektebet-ü Nizar, 2006), 1/73.
[52] Ezraki, *Tarih-u Mekke*, 2/570, 396, 461, 472, 531.

girişimleri ile ticaretlerine uluslararası bir hüviyet kazandırmışlardır. Böylece Mekke ve Mekkeli tüccarlar Habeşistan, Bizans ve Sasani topraklarında tanınır hale gelmişlerdir.

Mekke'nin Hicaz bölgesindeki diğer şehirlerle zaman zaman rekâbet halinde oldukları bazen de işbirliğine dayalı ittifaklar kurdukları görülür. Hayber ve Medine ile hurma, Taif ile üzüm ticareti yapan Mekkeliler özellikle Taif'i bir sayfiyye olarak görmüş, buradan üzüm bağları satın alarak ticari ilişkilerini pekiştirmişlerdir. Medine'deki ticari ilişkilerini de kurdukları akrabalık bağları ile kuvvetlendirmişlerdir. Mekke'nin Hayberle olan ilişkisi ise daha çok ticari güzergâhın ve Kureyşli tüccarların güvenliği üzerine kurulmuştur. Bununla birlikte Hayber çevresinde yaşayan bilgisine ve hakemliğine güvenilen kahinlere müracaat ederek bölge ile iletişim halinde oldukları da görülür. Örneğin: Abdulmuttalib, oğlu Abdullah'ı kurban etmek isteyince Kureyşliler itiraz etmiş ve bu durumu engellemişlerdir. Kureyşliler ve Abdulmuttalib arasındaki bu anlaşmazlığın çözüme kavuşturulması için Hayber'in sınırları içerisinde ikamet eden bir Arrafe'ye müracaat ettikleri belirtilmektedir.[53] Hicaz bölgesindeki yerleşim yerleri birbirleri ile iletişim halinde olup yürüttükleri ticari faaliyetler ile ortak bir Pazar geliştirmişlerdir. Bu alanda Mekke'nin en büyük rakibi Taif'tir. Taifliler kendilerini Hicaz bölgesinin dominant unsuru olarak görmüş, rakiplerine karşı ticari ve siyasi faaliyetler yürüterek nüfuz alanlarını muhafaza etmeye çalışmışlardır.

2.1.2.4.2 *Medine*

Kızıldeniz'e 130 km. Hayber'e ise 180 km. uzaklıktaki şehir, oldukça münbit bir arazi üzerine kurulmuştur. Su kaynakları açısından zengin olmasını akarsu yataklarına borçludur. Mevsimsel yağışlar nedeniyle de zaman zaman sel baskınlarına maruz kalmıştır. Yağmur suları şehrin tabanına yayılmış, yumuşak toprak dokusu tarafından emilen bu sular, açılan kuyularla şehrin su ihtiyacını karşılayan, bağ ve bahçelerin sulanmasında kullanılan kaynaklara dönüştürülmüştür.[54] Şehre yerleşen ilk kişinin Yesrib b. Vail olmasından dolayı başlangıçta bu isimle anıldığı belirtilmektedir.[55]

---

[53] Ebu Muhammed Abdülmelik İbn Hişam, *es-Siretü'n-nebeviyye*, thk. Cemal Sabit, Muhammed Mahmud, Seyyid İbrahim (Kahire: Daru'l-Hadis, 2004), 1/114-119.

[54] Ebu Zeyd Ömer b. Şebbe b. Abide Nemeri, *Tarihu'l-Medineti'l-münevvere: Ahbaru'l-Medineti'l-münevvere,* 1-2 (thk. Ali Muhammed Dandal, Yasin Sadeddin Beyan), (Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2012), 1/100-106.

[55] Nebi Bozkurt, Mustafa Sabri Küçükaşçı, "Medine", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003), 28/305.

Kur'an-ı Kerim de, Yesrib[56] ve Dâr[57] olarak tesmiye kılınan şehre Hz. Peygamber döneminde Medine denilmesi tercih edilmiş, ayrıca Tayyibe, Miskine, Azra, Câbire, Daru'l-Hicre, Daru'l İman, Daru's-Sünne ve Medinet'ür-Rasul isimleri ile de anılmıştır.[58]

Şehrin ilk sakinlerinin sırasıyla Amalika, Yahudiler ve Evs-Hazreç kabilesi olduğu rivayet edilmektedir. Rumların miladi I. veya II. yüzyılda Suriye topraklarını ele geçirmesiyle Hıristiyan baskısından korkup kaçarak bölgeye gelen Yahudiler (Kurayza ve Kaynukaoğulları) Medine'ye 7 km. uzaklıktaki Müzeynib ve Mehzür vadilerine yerleşmişlerdir. Evs ve Hazreç kabileleri ise Me'arib seddinin yıkılmasından sonra takriben V. asrın son çeyreğinde şehre gelmişlerdir.[59] Yemen kökenli Araplar ile kuzeyden gelen Yahudiler, Medine'de birlikte yaşama kültürünü zamanla kazanmış bu süreç içerisinde birçok acı olayı tecrübe etmişlerdir. Birbirlerine karşı ittifak kurmuş, şehrin siyasi ve askeri dengesini bu ittifaklar sayesinde sağlamışlardır.[60]

Şehrin yönetimini tek başına ele geçiremeyen kabileler, liderlerinin etrafında bir araya gelerek birbirinden bağımsız yapılar olarak varlıklarını sürdürmüşlerdir. Her bir kabile Medine'nin belli bir bölgesinde alan hâkimiyeti kurmuş ve başka bir kabilenin

---

[56] Kur'ân Yolu, el-Ahzab, 33/13.
[57] Kur'ân Yolu, Haşr, 59/9.
[58] Bozkurt, Küçükaşçı, "Medine", 28/305.
[59] Ebu Ca'fer Muhammed b. Habib b. Ümeyye Bağdadi Haşimi Muhammed b. Habib, *el-Muhabber,* (thk. Ilse Lichtenstadter), (Beyrut: Daru'l-Afaki'l-Cedid), t.y. 387.; İbn Şebbe, *Tarihu'l-Medineti'l-münevvere* , 1/109.; Ali b. Hüseyin b. Muhammed Ebü'l-Ferec el- İsfehani, *Kitabu'l-Eğani*, 1-25 (3.Baskı), (thk.: Hasan Abbas; İbrahim es-Seafeyn), (Beyrut: Dar-u Sadır, 2008), 22/78-79.; Yakut el-Hamevi, *Mu'cemü'l-Büldan*, 4/191, 229, 234, 348.; İbn Esir, İzzeddin Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed, *el-Kamil fi't-tarih,* Cilt 11*, thk. Ebu'l-Fida Abdullah el-Kadı* (Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1987), 1/517.; Cevad Ali, *el-Mufassal,* 4/128.
[60] Muhammed b. Sa'd b. Meni' ez-Zühri, *Kitabü't-tabakati'l-kebir: et-Tabakatü'l-kübra* 1-9 (2.Baskı), (thk. Muhammed Abdulkadir 'Ata), (Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2012), 3/322.; Ebu Cafer İbn Cerir Muhammed b. Cerir b. Yezid et-Taberi, *Tarihu't-Taberi: Tarihu'l-Ümemi ve'l-Muluk.* Cilt 6 (thk. Mustafa Seyyid, Tarık Salim), (Kahire: Mektebetü't-Tevfikıyye, t.y), 1/593; 2/113.; İsfehani, *Kitabu'l-Egani,* 22/79, 80.; Yakut el-Hamevi, *Mu'cemü'l-Büldan* 4/191.; Mecdüddin Mübarek b. Muhammed İbnü'l-Esir, *el-Kamil fi't-tarih,* 1/517, 536-538.; 2/73. "*Evs ve Hazreç kabileleri Medine ye gediklerinde şehrin hâkimi olan Yahudilere tabi oldular. Hem siyasi hem de iktisadi hayatta tamamen Yahudilere bağımlı olan bu Araplar, Emir Fidyun zamanında aşağılayıcı bir muameleye tabi tutulmuşlardır. Yahudi Fidyun Ortaçağ da benzerlerini göreceğimiz bir uygulamayı Yesrib de devreye sokmuş ve ilk gece hakkı olarak, evlenen Evs ve Hazreçli kızların kocalarından önce kendisiyle birlikte olmalarını istemiştir. Bu uygulama bir müddet devam etmiş Hazreç kabilesinden Malik b. Aclan'ın gelin kıyafeti giyip Fidyun'u öldürmesiyle son bulmuştur. Malik b. Aclan bununla da yetinmemiş, Şam'a giderek Gassan melikinin desteğini almış ve şehrin yönetimini ele geçirmiştir. Bir süre devam eden Evs ve Hazreç hâkimiyeti pek uzun sürmemiş, her iki Arap kabilesi zamanla birbirine rakip olmuştur. Bozulan bu ittifakla açığa çıkan ortak arayışı şehirdeki Yahudi kabileleri ile takviye edilmiştir. Evs kabilesi, Kurayza ve Nadiroğulları ile; Hazreç kabilesi ise Kaynukaoğulları ile müttefik olmuş, kurulan bu paktlar, hicretin ilk yıllarına kadar şehrin sosyo-politik yapısını belirleyen, siyasi ve askeri ilişkilerini tayin eden dengeleyici bir güç olarak varlığını sürdürmüştür. Müslümanların şehre gelmesi ile bu siyasi ve askeri denge yeniden konumlandırılmıştır.*" Bkz: Cevad Ali, *el-Mufassal,* 4/133-135.

hâkimiyet sahasına müdahale etmemeye özen göstermişlerdir. Bu haliyle Medine hem Mekke'den hem de Taif'ten ayrışmaktadır. Ayrıca Yahudilerin ve Arapların birlikte yaşaması, putperestlik ile birlikte Musevi inancının da var olması Medine'yi farklı kılan diğer iki unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. Şehrin temel geçim kaynağı tarım ve hayvancılıktır. Ayrıca Yahudilerin tekelinde bulunan deri ve deri işlemeciliği, silah imalatı ve kuyumculuk da şehrin önemli geçim kaynakları arasında yer alır. Ancak Medine'nin ticareti Mekke ve Taif gibi beynelmilel bir hal almamış, kendi sınırları içerisinde kalmıştır.[61]

2.1.2.4.3 *Taif*

Arabistan'ın ticari kesişim noktasında yer alan Taif, hem Yemen hem de Mekke ile iktisadi ilişkilerini oldukça zenginleştirmiştir. Mekke'ye takriben 120 km. uzaklıkta yer alan bu şehir, Kureyşli zengin tüccarların bağ bahçe satın aldıkları gözde bir sayfiyedir. Bundan dolayı Mekke ile Taif arasında süregelen siyasi ve ticari rekâbet çatışmaya dönüşmemiş, kurulan siyasi ve ticari ilişkilerin istikrarlı bir şekilde yürütülmesine önem verilmiştir. Sasani coğrafyası ile de ticari ilişkiler kuran bu şehir, Mekke'nin aksine etrafı açık olmayıp surlarla çevrilidir. Bundan dolayı kendisine kuşatılmış anlamına gelen "Taif" ismi verilmiştir. Denizden yüksekliği 1700 m. olduğu için çevresindeki yerleşim alanlarına nazaran daha soğuk bir iklime sahiptir. Verimli topraklara ve zengin su kaynaklarına sahip olmasından dolayı hurma ve nar bahçeleri, üzüm bağları şehrin ayırt edici özelliği haline gelmiştir. Bununla birlikte hayvancılık, deri işlemeciliği, şarap üretimi, arıcılık, zeytinyağı üretimi ve çeşitli zanaatlar şehrin geçim kaynakları arasında yer almaktadır.[62]

Taif ve çevresinde birçok kabile ikamet etmesine rağmen şehir de söz sahibi olan Sakif kabilesidir. Şehrin siyasi, ticari ve dini hayatına yön veren bu kabile, Arapların Adnani koluna mensuptur. Arapların saygı duyduğu dört köşeli, beyaz renkli "el-Lat" adlı taşı şehrin kutsiyetini pekiştirmek için kullanmışlar, bu taşı Mekke'deki Hacer'ül Esved'in

[61] İbn Esir, *el-Kamil fi't-tarih,* 1/517.; Cevad Ali, *el-Mufassal,* 4/128.
[62] Yakut el-Hamavi, *Mu'cemü'l-Büldan,* 6/241-444.; Cevad Ali, *el-Mufassal,* 4/142.

müradifi olarak görmüşlerdir. Hacer'ül Esved'in Kâbe'ye yerleştirilmesi gibi Sakifliler de el-Lat'ı inşa ettikleri Beytürrabbe'de muhafaza etmişlerdir.[63]

Taif, Hicaz'ın güney kesimini temsil eden stratejik bir konuma sahipti. Bu avantajını Mekke'nin aleyhine kullanmış ve onunla boy ölçüşür hale gelmiştir. Stratejik konumu, iklimsel özellikleri ve ekonomik göstergeleri bu durumun oluşmasında etkilidir. Yemen, Suriye ve Irak bölgeleri ile sıkı sıkıya ticari ilişkiler kuran Taif, Sasaniler'in Yemen şehrini ele geçirmesinden sonra stratejik konumunu yaptığı anlaşmalarla farklı bir kulvara taşımış, Sasani ticaret kervanlarının yol Güzergâhına Taif'i de eklemiştir.[64] Dolayısıyla şehrin refah seviyesinde artış görülmüştür.

Taif, bu avantajlarına rağmen Hicaz'ın tamamına hükmedecek ne siyasi ne iktisadi ne de dini bir güç olamamıştır. Bunun temel sebebi Arapların geleneksel yaşam biçimleri, kabilecilik anlayışları özellikle de sıkı sıkıya bağlı oldukları asabiyet duygusudur. Bu kültürel değerler sadece Taifliler'in değil Arap Yarımadasında yaşayan bütün kabilelerin ortak problemidir. Kabileler, sadece ikamet ettikleri bölgelere nüfuz edebilmiş; hiçbir kabile bütün Arapları tekbir çatı altında toplayan hâkim bir unsur olamamıştır. Taifliler'in alan hâkimiyeti Mekkeliler'in ve Yemenliler'in alan hâkimiyeti ile sınırlıdır. Bu hâkimiyet alanlarını zaman zaman genişletmek istemişlerdir. Örneğin: Ebrehe, ordusuyla birlikte Mekke üzerine askeri bir harekat düzenlemiş, Kureyşliler'in Kâbe'yi korumaktan aciz olduğunu iddia ederek kendilerinin bu vazifeyi icra edeceklerini belirtmişlerdir. Ancak Habeş ordusuyla karşılaştıklarında onlarla silahlı bir çatışmaya girişmemiş aksine yardım ederek Ebrehe'nin Mekke'ye girişini desteklemişlerdir.[65]

2.1.2.4.4 *Hayber*

Medine'ye 180 km kadar uzaklıkta yer alan Hayber, Yahudi nüfusunun yoğun olduğu bir yerleşim yeridir. Medine-Şam ticaret Güzergâhında yer alan bu şehir, etrafı volkanik topraklarla çevrili bir vadi üzerine inşa edilmiştir. Yaklaşık 850-1000 metre rakımda yer alan Hayber, İbranice de "Kale" anlamına gelmektedir. Netah, Şıkk, Ketibe, Naim,

[63] Ebü'l-Münzir Hişâm b. Muhammed b. Sâib b. Bişr el-Kelbî el-Kûfî, *Putlar Kitabı (Kitab'ül-Esnam),* çev. Beyza Düşüngen (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1968), 30-31.; Cevad Ali, *el-Mufassal,* 4/145.
[64] Mahmut Kelpetin, "İslâm'dan Önce Taif", *Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, C-S/54 (Haziran 2018), 90.
[65] Cevad Ali, *el-Mufassal,* 3/480.

Kâmus, Vatîh ve Sülalim kalelerinden oluşan şehir bundan dolayı "Hayâbir" ismi ile de anılmaktadır. Verimli arazi üzerine inşa edilen bu şehir, hurma bahçelerinin çokluğu ile meşhurdur. Zengin su kaynakları ve farklı geçim olanakları bölgeyi cazibe merkezi haline getirmiş ve nüfus yoğunluğunun artışına olumlu katkı sağlamıştır. Hire ticaret yolu üzerinde yer alan şehir, Hindistan ve Çin gibi uzak diyarlardan gelen malların satıldığı; hayvancılık, sebze ve meyvecilikten elde edilen ürünlerin pazarlandığı; süs eşyaları, takı, silah ve tarım aletlerinin imal edildiği; kuyumculuk gibi zanaatların yaygın olduğu; köle pazarlarının kurulduğu çok canlı bir yerleşim birimidir. Özellikle Hac mevsiminden sonra, Muharrem ayı içerisinde kurulan Netah panayırı, başta Mekke ve Yesrib olmak üzere güneyden Yemen ve Taif; kuzeyden Suriye, Filistin ve Irak; doğudan ise Bahreyn istikametinden gelen birçok tüccarın uğrak yeri olmuştur.[66]

On binlerce hurma ağacının varlığı, bölgeyi diğer yerleşim birimlerinden pozitif ayrıştırmıştır. Şehir, Hicaz'ın diğer yerleşim birimleri ile içtimai, ticari ve siyasi ilişkilerle sıkı sıkıya bağlıdır. Örneğin: Mekkeliler, büyük çaplı merasimlerde kullanılmak üzere kiraladıkları yemek kazanlarını ve ziynet eşyalarını buradan temin etmişlerdir.[67] Medineliler ile sıhriyet bağı kuran Hayberliler, Medine'deki dindaşları Kurayza, Kaynuka ve Nâdiroğulları ile de bağlarını hiçbir zaman koparmamışlardır. Öyle ki Hz. Peygamber döneminde Medine'den sürülen Nâdiroğullarının bir kısmı bu ilişkiler sayesinde Hayber'e gelip yerleşmiştir. Hicaz bölgesindeki Yahudilerin merkezi sayılan şehir, Şam topraklarındaki Yahudiler ile de ticari, içtimai ilişkilerini devam ettirmiş; Arap Yarımadası ile Bilâdü'ş-Şam'daki Yahudiler arasında köprü vazifesi görmüş; Teyma ve Fedek bölgesindeki Yahudilerin de güvencesi ve müttefiki olmuştur.[68] Hayber, Hicaz bölgesinin kuzeyinde yer alan stratejik bir konuma sahiptir. Jeopolitik konumu Mısır, Suriye ve Irak topraklarının kaderi ile ortaktır. Bu bölgelerdeki siyasi ve ekonomik gelişmeler Hayber'i doğrudan etkilemiş, Hicaz bölgesinde etkin olmak isteyen güç odaklarının her zaman hedefi haline gelmiştir. Bundan dolayı farklı yedi kale üzerine inşa edilen şehir, dışarıdan gelecek saldırılara karşı bir savunma hattı oluşturmuştur. Şehirde ikamet eden insanların 20 000'i savaşa hazır muhariplerden oluşmaktadır. Dolayısıyla şehri ele geçirmek oldukça zordur.[69]

---

[66] Yakut el-Hamavi, *Mu'cemü'l-büldan,* 4/263.; Muhammed Hamidullah, "Hayber", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998), 17/20.
[67] İbn Sad, *et-Tabakat,* 2/84.
[68] İbn Sad, *et-Tabakat,* 2/43.
[69] Muhammed Hamidullah, *İslam Peygamberi*, çev. Mehmet Yazgan (İstanbul: Beyan yayınları, 2014), 491.

Bizans ve Sasani devletlerinin Arap Yarımadasındaki hâkimiyet mücadelesinden en çok etkilenen bölge yarımadanın kuzey ve güneyinde yer alan yerleşim birimleri olmuştur. İç bölgeler ise bu çatışmandan hemen hemen hiç etkilenmemiştir. Washıngton Irwing bu gerçeği şöyle ifade etmektedir: *"Kayıtlı ilk tarihten Hıristiyanlığın var olduğu yedinci yüzyıla kadar uzanan uzun yıllar boyunca Kızıl Deniz, Fırat, İran Körfezi ve Hint Okyanusu arasında kalan, hiç değişmeyen ve Asya'nın geri kalanını sarsan, Avrupa ile Afrika'yı derinden etkileyen olaylardan neredeyse hiç etkilenmeyen, krallıklar ve imparatorluklar yükselip yıkılırken, kadim hanedanlıklar yok olurken, ülkelerin sınırları ve adları değişirken ve bu ülkelerde yaşayanlar yok edilip yahut esir alınırken, sınırdaki şehirlerde bir takım değişiklikler olsa bile çöllerinin derinliklerinde ilkel karakteri ve bağımsızlığını muhafaza eden Arabistan; asla esarete boyun eğmedi."*[70]

2.1.2. 5. *Tihame*

Akâbe körfezi ile Aden körfezini birbirine bağlayan kıyı şeridinin tamamına Tihame denilmektedir. Kızıldeniz'in Arap Yarımadasına bakan sahil şeridini ifade eder. Bundan dolayı Tihame bölgesi, bazen Yemen, bazen de Hicaz bölgesinin bir parçası olarak takdim edilmiştir. Ancak tarihçiler Tihame'yi; Hicaz Tihamesi, Asir Tihamesi ve Yemen Tihamesi olarak üç kısma ayırmaktadır. İslam coğrafyacıları ise Tihame'yi Arab yarımadasının beş coğrafi bölgesinden biri olarak kabul etmektedirler. Kelime anlamı itibari ile "kötü koku, aşırı sıcaklık, durgun rüzgâr" anlamına gelir. Ayrıca Arabistan'ın yüksek bölgelerini ifade eden Necid kelimesinin zıddı olarak alçak bölge anlamında da kullanılmıştır. Tihame bölgesinin doğal sınırları, kızıldeniz ile Arap Yarımadasının iç kısımlarıyla tahdit edilmiştir. Karasal sınırlar, kimi yerlerde 80-100 km derinliğine ulaşmaktadır. Dağlık kesimin denize olan uzaklığının ve yakınlığının yer yer farklılık göstermesi bunun temel sebebidir.[71]

İşlek limanlara sahip olan Tihame, bölgenin deniz ticaretine yön veren önemli bir merkezdir. Şuaybe, Car, Kulzüm ve Ayzab gibi limanları bünyesinde barındıran Tihame; Mısır, Habeşistan ve Yemen limanlarını birbirine bağlayan kesişim noktasıdır. Baharat yolu üzerinden, Afrika bölgesinden gelen ticari mallar bu limanlar üzerinden

[70] Irvıng, Washıngton, *Hz. Muhammed* (İstanbul, Mitra Yayınları, 2012), 15.
[71] Yakut el Hamevi, *Mu'cemü'l-büldan,* 2/468.; Elnure Azizova, "Tihame", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012), 41/153.

Mısır'a veya Hicaz bölgesinin önemli yerleşim merkezleri olan Mekke ve Medine pazarlarına ulaştırılmıştır. Örneğin: Şuaybe limanına gelen mallar, Mekke'ye, Car limanına gelen mallar ise Medine'ye getirilmiş ve buralarda pazarlanmıştır.

Kaynakların belirtiğine göre Mekke'ye ticari mal getiren Habeşli tüccarların uğrak mekânlarından biri olan Şuaybe limanı, Arap Yarımadasının Afrika'ya açılan kapılarından biridir. Habeşistan hicretinde Müslüman muhacirlerin bu Güzergâhı kullanarak Habeşistan'a ulaştıkları bilinmektedir. Ayrıca M.S. 605 yılında bir Rum gemisinin fırtınaya yakalanıp karaya oturduğu ve zarar gördüğü, bu durumdan haberdar olan Mekkelilerin ise geminin kerestesini satın alıp Kâbe'nin tamirinde özellikle tavan kısmında kullanıldığı belirtilmektedir.[72] Medine'nin güney batısında yer alan Car limanı da Şuaybe limanına benzer özellikleriyle şehrin ekonomisine büyük katkılar sağlamıştır. Kızıldeniz'deki deniz ticaret ağının Mısır'daki bağlantı noktası olan Kulzüm limanı ise emtia mallarının taşınmasına hizmet ettiği gibi Kızıldeniz'deki korsanlara karşı askeri bir üs olarak da kullanıldığı ve bir donanmaya ev sahipliği yaptığı belirtilmektedir.[73] Cidde'de yer alan Şuaybe limanının hemen karşısında Afrika kıtasının sınırları içerisinde kalan Ayzab limanı bulunur. Bu liman uluslararası çapta ithalat ve ihracat mallarının depolandığı büyük bir antrepoya sahiptir. Bu liman Mısır-Habeşistan Güzergâhında yer alan kara ticaretinin Afrika içlerinden Arap Yarımadasına taşınmasını sağlayan beynelmilel bir kimliğe sahiptir.[74]

Tihame işlek limanlara sahip olmasının yanı sıra balıkçılık, sünger, inci ve mercan avcılığıyla da ön plana çıkmaktadır. Bu bölgede yaşayan Kinane, Adel, Dîş ve Ben-i Müstalik kabilelerinin geçmişte Habeş hâkimiyeti altına girmesi ve Habeşli kadınlarla evlenerek siyahileşmesinden dolayı Ehâbîş ismiyle anıldığı belirtilmektedir.[75]

2.2 Arap Yarımadasının Jeopolitik Önemi

Jeopolitik; devletlerin coğrafya ile siyasetleri arasında var olan ilişkiyi ifade eder. Ülkelerin coğrafî, ekonomik ve nüfus yapılarına dayalı etmenlerinin askerî stratejileri

[72] İbn Hişam Ebu Muhammed Cemalüddin Abdülmelik b. Hişam, *es-Siretü'n-Nebeviyye,* Cilt 4, thk. Cemal Sabit, Muhammed Mahmud, Seyyid İbrahim (Kahire, Daru'l-Hadis, 2004.), 1/144.
[73] Abdülhalik Bakır, "Ortaçağ İslam Dünyasında Deri, Tahta ve Kâğıt Sanayi", *Belleten,* Cilt 65, S. 22 (20.04.2001), 129.
[74] Ebü'l-Hüseyn Muhammed b. Ahmed b. Cübeyr b. Muhammed b. Cübeyr el-Kinânî el-Belensî*, Rıhlat'ü İbn Cübeyr* (Daru-s Sadır, 1980), 45.
[75] Cevad Ali, *el-Mufassal,* 3/380.

üzerindeki etkilerinin incelenmesi ile bu politika jeostratejiye dönüşür.[76] Bizans ve Sasani devletlerinin Arap Yarımadası üzerinde uyguladıkları siyasetlerine yön veren jeopolitik etmenler ticari, siyasi ve askeri nedenlere dayanmaktadır. Bundan dolayı Arap Yarımadasının jeopolitik konumunu tanımlamak yerinde olacaktır.

Arap Yarımadası, Baharat ve İpek yolunun kesişim noktasında olduğu için uluslararası ticaret güzergâhlarından biri olmuş, hem deniz hem de kara ticaretinin birlikte yürütülebildiği ender coğrafyalar arasında yer almıştır. Bu özeliğini antik çağlardan Ortaçağ'a dek sürdürmüştür. Asya ve Afrika üzerinden gelen emtiaların kara ve deniz yoluyla Bilâdü'ş-Şam ve Sevad bölgelerine, Doğu Akdeniz limanlarına taşınmasında önemli bir rol üstlenmiştir. Tüccarlar, Yemen başta olmak üzere Kızıldeniz ve Basra körfezinde yer alan limanlardan temin ettikleri malları ya Arap Yarımadasının diğer bölgelerine ya da kuzeyde yer alan Ezriat, Gazze, Busra, Dûmetülcendel gibi ticaretin yoğun olarak yapıldığı bölgelere taşıyarak pazarlamışlardır. Ayrıca bu bölgelerden elde ettikleri, uzun ömürlü gıdaları ve ticari değeri olan her türlü malı satın alarak geldikleri bölgelere taşımış ve satışını yaparak büyük karlar elde etmişlerdir. Bundan dolayı Arap Yarımadası siyasi ve askeri nedenlerden ziyade ekonomik değeri açısından Bizans ve Sasani'nin dikkatini çekmiş ve bu bölgede mücadele yürütmelerine sebep olmuştur. Bu ekonomik değerin oluşmasına katkı sağlayan ticaret güzergâhları ve bölgeleri ise aşağıdaki gibidir.

2.2.1 İpek Yolu

İlkçağlardan beri Uzakdoğu coğrafyası ile Ortadoğu ve Batı arasında kurulan ticaretin coğrafyadaki izdüşümü İpek yolu olarak adlandırılmaktadır. Bu güzergâhın bir ucunu Çin, diğer bir ucunu ise Karadeniz ve Akdeniz limanları oluşturmaktadır. Orta Asya, Horasan, Sevad, Bilâdü'ş-Şam, Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde yer alan Turfan, Kaşgar, Talas, Taşkent, Semerkant, Buhara, Cürcan, Musul, Hemedan, İsfahan, Bağdat, Hire, Kûfe, Dımaşk ve Antakya bu güzergâhın önemli istasyonlarıdır. Arap Yarımadasını İpek yoluna bağlayan yerleşim birimleri ise Dûmetülcendel ve Eyle'dir.[77]

Arabistan'ın kuzeyinde yer alan Dûmetülcendel, Suriye-Hicaz kervan yolunun önemli duraklarından biridir. Yemen-Irak ile Vadissirhan-Suriye ticaret Güzergâhlarının

[76] Yaşar Çağbayır, *Ötüken Türkçe Sözlük* (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2007), 2297.
[77] Nebi Bozkurt, "İpek yolu", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020), 22/371.

kesiştiği noktada bulunması bölgeyi en önemli ticari merkezlerden biri haline getirmiştir. Ayrıca Mısır ve Hindistan'dan gelen yolların da burada birleştiği belirtilmektedir. Mekkeli tüccarlar Suriye ve Irak bölgelerine giderken Dûmetülcendel'de konaklamış ve hangi istikamete gideceklerine dair kararı burada edindikleri izlenimlere göre belirlemişlerdir. Her yıl Rebiülevvel ayında kurulan ve bir ay boyunca devam eden panayır da Arabistan'ın en gözde pazarları arasında yer almaktadır. Farklı coğrafyalardan buraya taşınan malların varlığı bölgeyi cazibe merkezi haline getirmiştir. Bundan dolayı Dûmetülcendel, Bizans-Sasani mücadelesinin saç ayaklarından biri olmuş, yönetim Bizans'ın vasalı, Hıristiyan ve Arap olan Kelp kabilesinin elinde olmuştur.[78]

Arap Yarımadası ile doğrudan bağlantılı olan Eyle (Akâbe) ise İpek yolunu Kızıldeniz'e bağlayan bir liman şehridir. Ortaçağ'da deniz ve kara ticaretinin yoğun olarak yapıldığı bir bölgedir. Konumu itibari ile Kızıldeniz ile Şam topraklarını birbirine bağlayan hem Sina hem de Arap Yarımadasına komşu olan önemli bir bağlantı noktasıdır. Gassanilerin denetimindeki Eyle, Arap kervanlarının uğrak mekanlarından biri olmuştur. Afrika ve Baharat yolu üzerinden taşınan malları Şam coğrafyasına ulaştırmış, Şam bölgesindeki emtiaların da Afrika ve Yemen'e nakledilmesinde tercih edilen güzergâhlar arasında yer almıştır. Bizans İmparatorluğu, Mısır'a açılan kapılardan biri olduğu için bu liman kentine değer vermiş ve denetim altında tutmak istemiştir. Bundan dolayı bölgede yaşayan halkın Hıristiyan olmasını kendi lehine Sasaniler'in ise aleyhine kullanmıştır.[79]

2.2.2 Basra Körfezi

Basra körfezi; tarih içerisinde "Güneşin doğduğu deniz", "büyük deniz ve acı çay" isimleri ile anılmıştır. Dicle ve Fırat nehirlerinin deniz ile buluştuğu Şattülarap'tan, Hürmüz boğazına kadar yaklaşık 975 km. uzunluğunda, 370 km. genişliğindeki halici ifade eder. Arap Yarımadasına bakan kısmı özellikle Necid ile komşudur. Bu körfeze hâkim olmak isteyen Sasaniler, Bizans ile mücadele etmiş, üstün geldiği dönemlerde hem Baharat yolu ticaretinde hem de Yemen üzerinde nüfuz sahibi olmuştur. Basra körfezindeki liman işletmeciliği genellikle Sasaniler'in denetimi ve yönetimi altında kalmıştır. Körfez, Hindistan üzerinden gelen deniz ticaretinin uğrak limanlarını

[78] Yakut el Hamevi, *Mu'cemü'l-büldan,* 4/325.; Hamidullah, *İslam Peygamberi*, 440.
[79] Yakut el Hamevi, *Mu'cemü'l-büldan,* 1/232.; Hamidullah, *İslam Peygamberi*, 500, 514.

bünyesinde barındırmıştır. Baharat yolu üzerinde söz sahibi olabilmek için Basra körfezini elinde bulundurmak zorunda olan Sasaniler, Basra körfezi, Hürmüz boğazı, Umman körfezi ve Yemen'i bir bütün olarak değerlendirmiş, siyasetini de buna göre belirlemiştir. Basra körfezinin Sasaniler için en önemli özelliği ekonomik getirisinin yüksek olması ile birlikte yayılmacı politikasını belirleyen, Arabistan üzerindeki nüfuzunu takviye eden askeri ve ticari bir üst olmasıdır. Bizans İmparatorluğunun Basra üzerinde hâkim olma girişimleri yok denecek kadar azdır. Bu bölgede Bizans varlığından söz etmek oldukça güçtür. Ancak deniz ticareti üzerinde bulundurduğu gemiler vasıtasıyla özellikle de para birimi ile bölge de ekonomik varlığını hissettirmiştir.[80]

2.2.3 Kızıldeniz ve Aden Körfezi

Adını, sahil kesiminde bulunan kiremit tonundaki topraklarla, kırmızı mercan kayalarının yansımasından aldığı belirtilmektedir. Kadim Mısır'da Büyük Yeşil, Araplar tarafından da Süveyş körfezinin kuzey burnundaki Kulzüm yerleşkesinden dolayı Bahrü'l-Kulzüm ve Şap Denizi ismiyle bilinmektedir. Yunanca kızıl ve doğu anlamlarına gelen Erythrean kelimesi de bu bölgeyi ifade etmiş ve kelime ile güneşin doğduğu yer, Doğu Denizi (Kızıldeniz) kastedilmiştir. Bölgedeki deniz trafiğinin tehlikeli alanlarından biri olan ve birçok denizcinin hayatını kaybetmesinden dolayı matem yeri olarak adlandırılan Bâbü'l-Mendeb Boğazı ile Kızıldeniz, Aden körfezi ve Hint okyanusundan ayrılmaktadır. Hint okyanusuna bağlı büyük bir körfez olarak da tanımlanan Kızıldeniz, Bâbü'l-Mendeb Boğazı ile başlayıp kuzeybatı istikametine genişleyerek devam eder ve Sina yarımadasının araya girmesiyle ikiye çatallanır. Doğu ve Batı sahillerinde denize dökülen herhangi bir nehrin olmaması ve her iki yakada çöl ikliminin hâkim olması Kızıldeniz'i yeryüzünün en tuzlu ve en sıcak sularından biri haline getirmiştir. Ayrıca dünyada okyanuslara bağlı dört iç denizden biri olarak görülmektedir. Hint Okyanusu'nun devamı niteliğinde olup Arabistan ile Afrika kıtasını birbirinden ayıran Kızıldeniz; Mısır, Habeşistan, Yemen ve Bilâdü'ş-Şam'ı deniz yolu

[80] Yakut el Hamevi, *Mu'cemü'l-büldan,* 2/340.; Mahmud Şakir, *Tarîhu'l halici'l-Arabî* (Ürdün: Dâr'ül Ûsâme li'l Neşr ve't-Tevzi', 2005), 1/6.; Mustafa l. Bilge, "Basra Körfezi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992), 5/114.

ile birbirine bağlar. Arap Yarımadasının batı sahillerinde yer alan Car ve Şuaybe limanları ile de Hicaz bölgesine tesir eder. [81]

Kızıldeniz ile Hint okyanusu arasında kalan Aden körfezi, adını Yemen'deki Aden yerleşkesinden almıştır. Kadim bir liman şehri olan Aden'in tarihi Habil ve Kabil'e kadar götürülmektedir. Rivayetlere göre Kabil, kardeşi Habil'i öldürdükten sonra Yemen'den Aden'e kaçmıştır. Hindistan üzerinden gelen deniz ticaretinin Asya'daki son durağı olan Aden, Firavunlar döneminden önce ün kazanmış ve stratejik bir konuma kavuşmuştur. Bundan dolayı bölge kimi zaman Araplar'ın nüfuzu ve hâkimiyeti altında bulunmuş kimi zaman da kadim Mısır, Habeş ve daha sonra Romalılar'ın idaresine girmiştir. M.S. 575 yılından 631'e kadar da Sasaniler'in hâkimiyetinde kalmıştır. Hindistan ve Uzak Doğu'dan gelen tüccarların uğrak yeri olan şehirde Araplar'ın yanı sıra Mısır, Habeş, Hint ve Farisi kökenli tüccarları görmek mümkündür. Sahil şeridinde çıkan ham anber Aden üzerinden mücavir bölgelere pazarlanmıştır. Yemen'e Habeşistan'a ve Kızıldeniz'e nüfuz etmek isteyen Bizans ve Sasani devletleri bölgenin coğrafi konumundan kaynaklanan stratejik değerini farketmiş, hem Aden körfezini hem de Aden şehrini kontrolleri altında tutmak istemişlerdir.[82]

2.3 Kureyş Kabilesi'nin Ticari Antlaşmaları

Hz. İbrahim'in soyundan gelen Kureyş kabilesi, Peygamberimizin dördüncü büyük dedesi olan Kusay bin Kilâb dönemine kadar Mekke'de söz sahibi olamamıştır. Kaynakların belirtiğine göre Mekke'ye hâkim olan ilk ve en etkin kabile Cürhümoğullarıdır. Daha sonra Cürhümoğulları ile savaşarak onların yerine geçen Huzaa kabilesi şehre hâkim olmuştur. Bu süreç içerisinde Kureyş kabilesi ya Mekke'ye hâkim olan kabilelere boyun eğmiş ya da onlara karşı ittifaklar kurarak varlığını sürdürmeye çalışmıştır. Huzaa kabilesinin etkin olduğu dönemde daha çok Mekke'nin dışında ve dağınık şekilde ikamet eden Kureyş kabilesi, Kusay bin Kilâb tarafından örgütlenmiş, Kinane ve Kudâa'nın destekleri ile de Huzaa kabilesine karşı denge kurmuştur. Bu siyasetini devam ettiren Kusay, Huzaa kabile şefinin kızı Hubba ile evlenerek sıhriyet bağı oluşturmuş, kayınpederinin vefatından sonra Kâbe'nin

[81] Nihal Şahin Utku, *Çöl, Gemi ve Tacir, Kızıldeniz* (İstanbul: Klasik yayınları, 2017), 51, 56, 65.; Mustafa L. Bilge, "Kızıldeniz", *Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2022), 25/557.
[82] Taberi, *Tarihu't-Taberi: Tarihu'l-ümemi ve'l-muluk*, 1/83.; Mustafa L. Bilge, "Aden", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1988), 1/367.

anahtarlarına sahip olmuştur. Bu duruma karşı çıkan Huzaa kabilesi, Kusay ile mücadeleye girişmiş ve Ebtah'ta yapılan savaşı kaybetmiştir. Savaşın ardından tarafların anlaşabilmesi için hakem tayin edilen Ya'mer bin Avf'ın, Kusay bin Kilâb lehine karar vermesiyle Kureyş, miladi dördüncü asırdan itibaren Mekke'ye hâkim olmuştur.[83]

Kusay bin Kilâb, Mekke'deki hâkimiyetini pekiştirmek için Kâbe'yi tamir etmiş, Hacc'ın menâsikini tanzim etmiş, Cürhümlülerin gömdükleri Hacer'ül Esved taşını bulup eski yerine yerleştirmiştir. En önemlisi de miladi 440 yılında, Kâbe'nin yanı başında inşa ettiği Dar'un Nedve'dir. Bir danışma meclisi olan Dar'un Nedve, kırk yaşını tamamlamış kabile şeflerinin bir araya gelerek savaş ve barış gibi toplumu ilgilendiren önemli kararlar aldığı siyasi bir merkezdir. Dar'un Nedve'de alınan kararlar kanun hükmünde olup Mekke'de yaşayan herkesi bağlayıcı bir etkiye sahiptir. Bununla birlikte nikâh merasimlerinin burada düzenlenmesi, ergenlik çağına girmiş genç kızlara burada gömlek giydirilmesi Dar'un Nedve'nin sadece siyasi değil içtimai görevler de üslendiğini göstermektedir.[84]

Kusay bin Kilâb'ın Abdüluzza, Abdükusay, Abdüddâr ve Peygamberimizin baba tarafından üçüncü büyük dedesi olan Abdümenaf isimli dört oğlu olmuş, Kusay vefat etmeden önce (M. 480) Kâbe'nin anahtarlarını oğlu Abdüddâr'a bırakmıştır. Ortaya çıkan anlaşmazlık sonucu Abdürdâr'ın uhdesinde bulunan görevlerden sikaye, rifade ve kıyade işleri kardeşi Abdümenaf'a ondan da oğullarına geçmiştir. Kureyş'in Arap Yarımadasında ve dışında daha tanınır hale gelmesi ve etkin olması Abdümenaf'ın; Haşim, Muttalib, Nevfel ve Abdüşems adlı çocukları sayesinde gerçekleşmiştir. Yaptıkları faaliyetler ile Mekke ve Kureyş'in nüfuzunu artırmış, hem Arabistan'da hem de Bilâdü'ş-Şam ve Habeşistan'da daha tanınır hale gelmesini sağlamışlardır. Böylece Mekkeli tüccarların dar alanda yürüttüğü ticari faaliyet uluslararası bir mahiyet kazanmış, şehrin iktisadi açıdan gelişmesine vesile olmuşlardır. [85]

Mekke'nin uluslararası ticarette yer alması ve Arap coğrafyasında saygın bir konuma kavuşması için ortaya konan ilk girişimler Abdümenaf'ın oğlu Haşim tarafından gerçekleştirilmiştir. Asıl adı Amr olmasına rağmen kıtlık zamanı Şam bölgesinden getirdiği ekmekleri ufalayıp et suyu çorba ile hacılara takdim ettiği için kendisine

[83] İbn Hişam, *es-Siretü'n-Nebeviyye,* 1/95, 99.; Ezraki, *Tarih-u Mekke*, 1/77, 107, 116, 126.
[84] İbn Hişam, *es-Siretü'n-Nebeviyye,* 1/99.; Ezraki, *Tarih-u Mekke*, 2/486.
[85] İbn Hişam, *es-Siretü'n-Nebeviyye,* 1/89.; İbn Sad, *et-Tabakat,* 1/62-63.

"kıran, ufalayan" anlamına gelen Haşim lakabı verilmiştir. Onun zamanında Kureyş kabilesi, Arapların İlaf olarak nitelendirdiği ticari antlaşmalara taraf olmuş ve imtiyazlar elde etmiştir. Şam ticaret yolunda yer alan kabileler ve Kayser ile ticari anlaşmalar yapmış, böylece Mekke'den Busra, Gazze, Şam hatta Anadolu'ya kadar uzanan geniş bir sahada serbest dolaşım hakkı kazanmıştır. Benzer anlaşmaları Haşim'in kardeşleri de yapmış; Örneğin: abisi Muttalib, Yemen yöneticileri ve yerel kabileler ile kardeşi Abdüşems, Habeşistan ile, Nevfel'de Kisra ile benzer anlaşmalar yapmıştır. Bu dört kardeşe yaptıkları anlaşmalardan dolayı "Ashab'ü İlaf" denilmiştir.[86]

İlaf, kelime itibari ile alıştırma, ısındırma, antlaşma, anlamlarına gelir. Istılahi olarak Kureyş kabilesinin civar ülkeler ve kabileler ile yaptığı ticari sözleşmelere ve serbest dolaşım hakkına "İlaf" denir.[87] Bu durum ve sağladığı faydalar Kur'an-ı Kerim'de Kureyş suresinde dile getirilmiştir.[88] Bizans-Sasani mücadelesinin özelde Mekke genelde ise Hicaz üzerindeki izdüşümü olarak kabul edebileceğimiz bu ticari sözleşmeler ve imtiyazlar İslam'ın ilk yıllarına kadar varlığını devam ettirmiştir.

[86] İbn Hişam, *es-Siretü'n-Nebeviyye*, 1/106-107.; İbn Sad, *et-Tabakat*, 1/62-63." *Kureyş kabilesi adına Sâsânîler, Himyerîler, Habeşîler ve diğer bazı devlet ve kabilelerle ticarî ve diplomatik ilişkiler kuran Hâşim, Bizans İmparatoru I. Leon ve Gassani melikiyle anlaşarak ülkelerine Kureyşliler'in serbestçe ticarî seyahat yapabilmelerini sağladı. Böylece Kureyş'in Mekke ve çevresiyle sınırlı olan ticarî ilişkileri daha geniş bir boyut kazandı. Kureyş'in kış ve yaz olmak üzere yılda iki defa ticarî seyahat yapmasını gelenek haline getiren Hâşim kışın Yemen ve Habeşistan'a, yazın da Suriye ve Anadolu'ya kadar giderek ticaret yapardı. Hâşim, Habeşistan'da da serbestçe ticaret yapabilmeleri için Necâşî'ye bir mektup gönderdi ve kervan yolu üzerinde yaşayan kabilelerle ticarî antlaşmalar yaptı. Kureyşliler bu kabilelere ait malları Bizans topraklarına götürüp satacaklar, parasını masraf almadan kendilerine teslim edecekler, onlar da Kureyş kervanlarının yol emniyetini sağlayacaklardı.*" Bkz: İbn Hişam, es-Siretü'n-Nebeviyye, 1, 106.; Cevad Ali, *el-Mufassal*, 7/285, 290-292.

[87] Ebu Bekr Muhammed b. el-Hasan İbn Düreyd el-Ezdi el-Basri, *Cemheretü'l-luga*, thk. Remzi Münir Ba'lebeki (Beyrut: Daru'l-İlm li'l-Melayin, 1987), "elf", 3/274.; Ebu Nasr İsmail b. Hammad Cevheri, *es-Sıhah tacü'l-luga ve sıhahi'l-Arabiyye*, thk. Ahmed Abdülgafur Attar (Beyrut: Daru'l-İlm li'l-Melayin, 1990), "elf", 1/383.

[88] *Kur'ân Yolu* (Erişim 5 Nisan 2022), Kureyş Suresi, 106/1-4.

3 BİZANS-SASANİ İLİŞKİLERİNİN TARİHSEL ARKA PLANI

3.1 Bizans İmparatorluğu

3.1.1 Tarihi Süreç

Küçük bir balıkçı kasabası olan Bizans, milattan önce 7. yüzyılda Yunanlı göçmenlerin yerleşmeye başladığı, ilerleyen yıllarda da Roma İmparatorluğunun hâkimiyetine giren bir yerleşim birimidir. İmparator Konstantin'in Hıristiyanlığı kabul edip (M.S.330) kendine ait bir şehir inşa etmeyi düşünmesi üzerine etrafı surlarla çevrili, muhkem bir kent haline dönüştürülmüş ve tarih boyunca Konstantinopolis olarak anılmıştır. İmparator Konstantin Roma'dan ayrılıp maiyetiyle birlikte buraya yerleştikten sonra şehri; Trakya, Anadolu, Ermenistan, Bilâdü'ş-Şam, Mısır, Habeşistan ve Sevad bölgelerinde yaşayan Hıristiyanların merkezi haline getirmeye çalışmıştır. Batı Roma İmparatorluğunun kavimler göçü neticesinde parçalanması üzerine Roma'nın tek varisi olarak hareket etmiş, hem doğuda hem de batıda yürüttüğü politikaları kadim siyaseti ile Hıristiyanlığı harmanlayarak yürütmüştür. Devletin Bizans olarak anılmasında ve bu ismin popüler olmasında ise Rönesans döneminde yaşayan tarihçilerin etkisi oldukça fazladır.[89] Bizans'ın siyasi ve dini yapılanmasını, kurumsallaşmasını sağlayan süreçle ilgili olarak şunlar söylenebilir.

İmparator Severus Alexander'ın ölmesiyle (M.S. 235) devletin her kurumunda gerileme ve bir çöküş yaşanmıştır. Ekonomik yapı, askeri ve idari müesseselerin sağlıklı bir şekilde işletilememesi, ıslahat çalışmalarının yapılamaması imparatorluğu tefessüh noktasına getirmiş, orta ve uzun vadede toplumu derinden etkileyecek bir buhran dönemine girilmiştir.[90] Doğal olarak ciddi bir parçalanmanın eşiğinde olan devlet, İmparator Diocletianus'in ürettiği çözümlerle kısa süreli de olsa bir rahatlama yaşamıştır. Diocletianus aldığı tedbirlerin başarısız olması ve devletin çökmesi ihtimaline karşı başkenti doğuya (İznik/Nkomedia) taşımayı bile düşünmüştür. III. yüzyılda meydana gelen taht mücadeleleri ve iç isyanlar Roma'nın rakipleri için bir

[89] George Ostrogorsky, *Bizans İmparatoru ve Hiyerarşik Dünya Düzeni*, çev. Özden Arıkan (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1999), 8.; Alexander Vasilev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, çev. Tevabil Alkaç (İstanbul: Alfa Yayınları, 2016), 60.; Sever Tanilli, *Yüzyılların Gerçeği ve Mirası,* Cilt 1-6 (İstanbul: Adam Yayınları, 2001), I/307, 233.; Susan Wise Bauer, *Antik Dünya-İlk Kayıtlardan Roma'nın Dağılmasına*, çev. Mehmet Moralı (İstanbul: Alfa Yayınları, 2015), 17.

[90] Timothy Gregory, *Bizans Tarihi*, çev. Esra Ermet (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2008), 30.

fırsata dönüşmüş ve saldırı pozisyonuna geçmişlerdir. Düşman saldırıları Roma'nın geleceğini ciddi manada tehdit etmeye başlayınca başkentin saldırılardan uzak bir yere taşınması, Tuna ve Fırat nehri üzerinden gelebilecek tehlikeleri önleyebilmesi adına başkent yeniden konumlandırılmak istenmiştir. Böylece her iki suyolu üzerinden gelebilecek saldırılara karşı önlem almak; kararlı, sonuç odaklı ve sağlıklı bir şekilde mücadele etmek için iki kıtayı birleştiren, stratejik konumu itibariyle siyasi, askeri ve ekonomik hedeflerin gerçekleştirilmesine imkân sağlayan Bizans kasabası tercih edilmiştir. I. Constantinus döneminde de imparatorluğun doğudaki merkez kenti haline getirilmiştir. Böylece Bizans kasabası 330 ile 1453 yılları arasında Doğu Roma İmparatorluğunun başkenti olarak Mezopotamya, Balkanlar ve Anadolu'nun sevk ve idaresinde söz sahibi olmuş, "*Imperium Romanum"* mefkûresini devletin doğu bloğuna aynen uygulamıştır.[91]

3.1.2 Devlet Yapısı

Roma İmparatorluğu başlangıçta cumhuriyetçi bir yönetim anlayışına sahip olmuş, bu dönem içerisinde toplum asiller (Patriciler) ve halk (Piebler) olmak üzere iki kısma ayrılmış, yönetim asillerden oluşan senatonun elinde olmuştur. Senato üyeleri siyasi erki elinde bulundurduğu için yasa çıkarma hakkına sahiptir. Devlet senatonun aldığı kararlarla yönetilmektedir. İmparator Augustus (M.Ö. 27-14) cumhuriyet döneminde siyasi gücü kendisine bağlamayı başarmış, aldığı siyasi, askeri, içtimai ve ekonomik kararları senatonun tartışmasına bile imkân vermeden yürürlüğe koymuştur. Bundan dolayı Roma tarihinin ilk imparatoru Augustus kabul edilmiş, bu durum cumhuriyetçi anlayışı sekteye uğratmıştır. Augustus ile başlayan imparatorluk anlayışı selefleri tarafından da devam ettirilmek istenmiş dolayısıyla senato ile imparatorlar arasında sürekli bir mücadele ve çekişme yaşanmıştır. Roma imparatorları elinde bulundurdukları siyasi güce bir kutsiyet izafe etmiş ve kendilerini Jüpiter tanrısının yeryüzündeki varisleri olarak takdim etmişlerdir.[92]

Roma imparatorluğu doğu ve batı olarak ikiye ayrıldığında bu geleneksel anlayış revize edilerek Bizans yönetiminde de devam ettirilmiştir. Geniş yetkilerle donatılmış olan

[91] John Haldon, *Bizans Tarih Atlası*, çev. Ali Özdamar (İstanbul: Kitap yayınevi, 2007), 35.; Işın Demirkent, "Bizans", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992), 6/23, 232.; Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, 25.

[92] Bauer, *Antik Dünya*, 706.; M. Murat Baskıcı, *Bizans Döneminde Anadolu İktisadi ve Sosyal Yapı (900-1261)* (İstanbul: Phoenix Yayınları, 2009), 81.

Bizans imparatoru ülkenin yegâne siyasi erkidir. Yönetim babadan oğula geçmiş, devlet hanedanlar tarafından yönetilmiştir. Ancak Bizans tarihi karşımıza darbeler tarihi olarak çıkmaktadır. Bundan dolayı iktidar sürekli el değiştirmekte dolayısıyla hanedan isimleri de birbirinden farklılık göstermektedir. Devlet başkanı sıfatıyla hareket eden imparator, ülkeyi atadığı yardımcı birimlerle yönetmektedir. Ordu komutanlarını, yargıçları ve patrikleri tayin eden imparator aynı zamanda ordunun başkomutanı, en yüksek adli yargıç ve Kilisenin hamisi konumundadır. Bununla birlikte imparatorun devlet işlerini istişare ettiği Roma'daki senatoya benzeyen bir danışma meclisi de inşa edilmiştir. Senato üyeleri imparatora sundukları siyasi, içtimai ve askeri konuları içeren tasarılarını burada tartışmaya açmış, alınan kararlar en sonunda imparatorun onayından geçerek yasalaşmış ve yürürlüğe girmiştir. Ayrıca maliye, askeriye ve özellikle tarım politikalarını imparator adına yürütecek üst düzey bürokratlar atanmış ve bazı yetkilerle donatılmışlardır. Roma'daki paganist anlayışın yerini Bizans'ta Hıristiyanlık inancı almış; din işleri, imparatorun kutsanması, din eğitimi, Ortodoks kilisesi tarafından yürütülmüştür.[93]

3.1.3 Din ve Dini Hayat

Roma İmparatorluğuna Etrüskler'den tevarüs eden paganist anlayış Yunan inancı ile harmanlanarak Roma panteonu oluşturulmuş ve bu inanç etrafında şekillenen din anlayışı Batı Roma İmparatorluğunun yıkılışına kadar varlığını sürdürmüştür.[94] Çok tanrıcı din anlayışı toplumun şekillenmesine, her olay ve konu için müracaat edilebilecek tanrısal kimliklerin oluşmasına sebep olmuştur. Örneğin: Jüpiter (İupiter) siyasi egemenliği ifade eden bir tanrı olup diğer ilahların kralı olarak görülür. Bundan dolayı Roma İmparatorlarının en çok saygı duyduğu ve kendi iktidarlarıyla bağlantı kurdukları, egemenliklerini temellendirdikleri ve meşrulaştırdıkları tanrı Jüpiter'dir. Jüpiter aynı zaman da Roma Devleti'nin koruyucusu ve yöneticisi olarak kabul edilir, herhangi bir zafer kazanıldıktan sonra komutanlar zafer çelenklerini ve beyaz boğalardan oluşan kurbanlarını Jüpiter tapınağına sunmuşlardır.[95] Savaş tanrıçası Bellona ya da Mars; mücadeleyi, zaferi, baharın gelişini müjdelediği için toplum

[93] Vasilev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi,* 58.; Gregory, *Bizans Tarihi*, 69.; Cecıle Morrısson (ed.), *Bizans Dünyası Doğu Roma İmparatorluğu 330-641*, çev. Aslı Bilge (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2014), 99.
[94] Mircea Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*, Cilt 1-3 (İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2003), 2/123.
[95] Azra Erhat, *Mitoloji sözlüğü* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 2002), 163-164.

tarafından saygı duyulmuş ve kendisine tapınılmıştır.[96] Toplumun ihtiyaç duyduğu yaşam formuna uygun tanrıların varlığı sosyal hayatın içine öylesine nüfuz etmiştir ki her birey ve ya grup mesleğine ya da yaşam standardına denk düşen tanrıyla iletişime geçmiştir. Dolayısıyla denizciler ve ya denize bağlı yaşayan kasabalar Neptün tanrısına, toprakla uğraşanlar da tarım, hasat ve bereket tanrısı olan Ceres'e daha çok ilgi duymuş; şükranlarını, talep ve isteklerini iletişime geçtikleri bu tanrılara sunmuşlardır.[97]

Bu politeist anlayış bazı farklılıklar içermekle birlikte Roma'nın egemen olduğu bütün coğrafyalarda hâkimdi. M.S. 1. yüzyılda Hz. İsa ile başlayan Hıristiyanlık, politeizmin zıddına monetizmi savunan bir söylemle Kudüs'te ortaya çıkmış, ilerleyen yıllarda Roma'nın hâkim olduğu ve savunduğu din anlayışının alternatifi haline gelmiştir. Pavlus ve Petrus'un gayretleriyle Roma topraklarında özellikle Anadolu ve Ortadoğu'da büyük kitlelerin teveccühünü kazanan bu din, Roma iktidarını sarsacak boyutlara ulaştığında şiddetli bir muhalefetle karşılaşmış, Hıristiyanlığı benimseyen bireyler, Örneğin: İmparator Neron döneminde devlet düşmanı olarak ilan edilip, şiddetli bir şekilde cezalandırılmışlardır. Hıristiyanlık ile paganist inancı arasındaki mücadele dinsel bir boyuttan soyutlanarak zamanla siyasi bir hüviyet kazanmış, Hıristiyanlık, Roma'ya muhalefet eden toplulukların dini haline gelmiştir. Geniş halk kitleleri tarafından kabul gören bu din Roma'nın merkezinde de özellikle üst düzey bürokratlar arasında kabul görmüş; nihayetinde İmparator Konstantin'in Hıristiyanlığı kabul ettiğine dair beyanıyla da devletin benimsediği ve onayladığı bir din haline gelmiştir.[98]

İmparatorluk, doğu-batı olarak ikiye ayrıldığında Batı Roma, politeizmin etkilerinin devam ettiği bir coğrafya olarak varlığını bir müddet daha devam ettirmiştir. Doğu Roma ise Hıristiyanlığı resmi din olarak kabul etmiş ve bütün Hıristiyanların hamisi olmaya çalışmıştır. Bundan dolayı dini meselelerin tartışılıp çözüme kavuşturulması için İznik, İstanbul, Efes, Kadıköy gibi konsiller tertip etmiş; etkileri günümüze dek sürecek olan ayrılıkların yaşanmasına sebep olmuştur. Konsüller neticesinde ortak bir anlayışa ve paydaya sahip olamayan Hıristiyan topluluğu Katolik, Ortodoks ve Doğu Kiliseleri olarak üç büyük kola ayrılmış ve birbirleri ile mücadele etmeye başlamışlardır. Batı Roma, Katolik anlayışın merkezi haline gelirken; Doğu Roma, Ortodoks akidesini benimsemiş, Ortadoğu, Mısır, Habeşistan bölgelerinde yaşayan

[96] Erhat, *Mitoloji sözlüğü,* 74, 199.
[97] Erhat, *Mitoloji sözlüğü,* 78.
[98] Şinasi Gündüz (ed), *Yaşayan Dünya Dinleri* (Ankara: DİB Yayınları, 2016), 77.

Hıristiyanlar da Doğu Kiliseleri olarak anılmıştır.[99] 6'ıncı yüzyılda İmparator Jüstinyen'in Kostantinopolis'i bütün kiliselerin merkezi olarak ilan etmesinden sonra Ortodoks kilisesi ile devlet arasındaki ilişki ortak çıkarların hedeflendiği bir yol haritasına dönüşmüş, devlet başkanı hem siyasi otoritenin hem de Ortodoks inancının lideri haline gelmiştir. Alınan bu karara şiddetle muhalefet eden başta Roma Katolik kilisesi olmak üzere Antakya, Kudüs, İskenderiye kiliselerine mensup Süryani, Ermeni, Kıpti ve Habeşi Monofizitler Doğu Roma'nın bu din anlayışını benimsemediği için devlet tarafından tedip edilmişlerdir. Bu da Bizans topraklarındaki Hıristiyanların bağnazlaşmasına ve kutuplaşarak bölünmesine sebep olmuştur.[100] Bundan dolayı Ortodoks mezhep anlayışını siyasetinin bir parçası haline getiren Bizans devleti, topraklarında yaşayan pagan, mani, gnostik ve muhalif Hıristiyanlara karşı ayrı bir dini politika yürütmüştür. Merkezi otoriteyi ve Ortodoks Kilisesinin üstünlüğünü kabul etme şartıyla bu toplumlara yaşam hakkı tanımıştır.

Kelime olarak doğru inanç anlamına gelen Ortodoksluk, eşitlik anlayışını esas alan Kiliseler topluluğundan oluşmaktadır. Bütün kiliseler içerisinde İstanbul Kilisesi önceliklidir ve daha şereflidir. Bununla birlikte Kilise üyeleri Ortodoks cemaatine ve devlete sıkı sıkıya bağlı oldukları için ulusal bir kimliği de haizdir. Dolayısıyla Grek, Melkit ve Slav ırkları Katolik Hıristiyanlar olarak tanınmışlardır.[101] Ortodoks anlayışını belirleyen en önemli etken Yuhanna İncil'inden sonra sır yolu olarak bilinen (en mysterion) kilise babalarının görüşleri etrafında teşekkül eden gelenek ve göreneklerdir. Din eğitimi kapsamında rahip ve rahibelerin, keşişlerin, misyonerlik faaliyeti yürütecek olan kilise erbabının yetişmesine öncülük eden Ortodoks ekolünü diğer Kiliselerden ayıran en belirleyici unsur ise ikonlardır. İkonlar, Hz. İsa, Hz. Meryem, Azizler ve Meleklerin tasvir edildiği genellikle tahta üzerine yapılmış, kutsal kabul edilen resim ve heykellerden oluşmaktadır. Bu resim ve heykeller hem Kiliselerde hem de evlerde bulundurulmuş ve ritüellerin manevi gücüne güç kattığını inanılmıştır.[102]

---

[99] Gündüz, *Yaşayan Dünya Dinler*, 91-92.

[100] Tanilli, *Yüzyılların Gerçeği,* 2/52.; Vasılıev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, 208.; Morrisson, *Bizans Dünyası*, 75.

[101] Gündüz, *Yaşayan Dünya Dinleri*, 111.

[102] Gregory, *Bizans Tarihi,* 200.; Bemard Flusin, "Dini Hayat Dünyada Hıristiyanlar-Manastır Hayatı", çev. Aslı Bilge, *Bizans Dünyası Doğu Roma İmparatorluğu 330-641,* ed. Cecıle Morrısson (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2014), 237, 241.; Katar, "Ortodoksluk", 114.

3.1.4 Sosyal Hayat

Bizans toplumu birbirini destekleyen ve besleyen yapılardan oluşmaktadır. Örneğin: askerler çiftçileri korumak; çiftçiler ise askerleri doyurmak ile sorumlu tutulmuştur. Bununla birlikte Ortaçağ'a hâkim sosyal yapıların Bizans için de geçerli olduğu görülür. Toplumun düzenli ve sistemli bir şekilde yönetilebilmesi için hiyerarşik bir düzen oluşturulmuştur. Bizans toplumu tarihçiler tarafından ordu, ruhban ve çiftçiler olmak üzere üç sosyal gruba ayrılmıştır. Dini yasaların dışında hiçbir şekilde yetkileri kısıtlanamayan İmparator ve hanedan üyeleri ise toplumun en elit kesimini oluşturmuştur. İmparator; toplumu yöneten, yasa koyucu ve uygulayıcı konumuyla sosyal yapının dışında, denetimden uzak olup, her sosyal gruba nüfuz edebilen bir güce sahiptir. Kraliyet ailesi dışında, devlete hizmetle yükümlü sivil oluşumlar ise on farklı sosyal gruptan oluşmakta ve bu grupların ortaya koyduğu sosyal ilişki örüntüleri Bizans toplumunun panoramik görüntüsünü yansıtmaktadır.[103] Buna göre toplum:

1-Ruhbanlar: Arapça rahip kelimesinin çoğulu ruhbandır. Hıristiyan dünyasında yaşanan iç çatışmalardan uzaklaşmayı, inzivaya çekilerek ibadet etmeyi, nefis tezkiyesini, kadınlardan uzak durmayı esas alan yaşam biçimine ise ruhbanlık denilir. Başlangıçta münzevi bir hayatı ifade eden bu kelime ilerleyen süreçte Hıristiyan inancının önemli bir parçası haline gelmiş, dini kurumların merkezine yerleşmiştir. Manastırlarda uzlet hayatı yaşayan keşişler, kiliselerde görevli rahip ve papazlar, ruhban sınıfının doğal üyeleri olarak kabul edilmiş, Hıristiyanlık adına hareket eden, ibadetleri yöneten, dini konularda insanları aydınlatan ve en önemlisi de kutsal metinleri yorumlayıp açıklayan din adamlarından oluşan sosyal bir yapıya dönüşmüştür.[104] Ruhbanların gözetimi ve denetimi altında bulunan Bizans Kilisesi, sosyal güvenlik bakanlığı olarak görülmüştür. Yabancıların, ihtiyaç sahibi kişilerin, dul ve yetimlerin bakımını üstlenmek, ihtiyaçlarını gidermek kilisenin asli hizmetleri arasında yer almıştır. Böyle davrandığı için hem devletin hem de toplumun maddi manevi desteğini alan kilise, zamanla devasa bir bütçenin sahibi olmuş ve aşırı zengin bir kuruma dönüşmüştür.[105]

---

[103] Cyril Mango, *Bizans Yeni Roma İmparatorluğu,* çev. Gül Çağalı Güven (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2016), 40.
[104] Salime Leyla Gürkan, "Ruhban", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2008), 35/204.
[105] Mango, *Bizans, Yeni Roma İmparatorluğu,* 43-44.; Vasilev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi,*190.

2-Yargıçlar: Bizans hukuku, kadim Roma hukukunun Hıristiyanlıkla harmanlanmış yasalarından oluşmaktaydı. Bu hukuk, I. Justinianos döneminde yürütülen yasama faaliyetleriyle evrensel bir ün kazanmıştı. I. Justinianos'a göre bir imparator sadece silahlı kuvvetleriyle değil, aynı zamanda kanunlarla da güçlü ve donanımlı olmalıydı. İmparator, yasama yetkisini tanrıdan almalı ve yorumlanabilir, pratik çözümler üretmeliydi. Bu mantalite ile oluşturulan kanunlar ya imparatorun bizatihi kendisi tarafından ya da yetkin hukukçuların yani yargıçların eliyle uygulanırdı. Yargıçların belli bir eğitimden geçmesi şarttı. Ayrıca zeki olmaları, herkese eşit davranabilecek vicdani sorumluluğun bilincinde, hoşgörülü ve insaflı olmaları beklenirdi.[106]

3-Danışmanlar (senatörler): Yetki ve itibar açısından Roma'daki senatörlerle eşit seviyede olan danışmanlar genellikle asker kökenli bireylerden oluşmaktaydı. Seçkinler zümresinin önemli bir kanadını oluşturan bu grubun ikamet edeceği evleri bizzat imparator seçer ve ona göre hiyerarşik bir düzen oluşurdu. Asli görevi danışmanlık olan bu bürokrat sınıfı, kanun maddeleri hazırlayıp imparatorun onayına sunar, ihtiyaç duyulduğunda üst mahkemelerde yargıçlık görevini ifa ederdi. Senatörlük unvanı ve makamı vatana ihanet, görevi kötüye kullanma gibi durumlar söz konusu olmadığı sürece veraset yoluyla babadan oğula geçerdi.[107]

4-Maliye ile uğraşanlar: Mali disiplinden bizzat İmparator sorumluydu. Atadığı maliye bakanı üzerinden vergi sisteminin işleyişini denetler, bakanlıkta görevli vekilharç, gümrük muhafaza, vergi ve icra memurları da gelir-gider tablosunu oluşturur, vergilerin tahsil edilmesini sağlarlardı. Hukuk bilgisine sahip bireyler arasından seçilen maliyeciler göreve geldiklerinde bir kemer takar böylece asaleten atanmış olurlardı. Memuriyet nişanesi olan bu kemer geri alındığında görevden azledilmiş olurdu.[108]

5-Profesyoneller ve teknisyenler: Günlük hayatı kolaylaştıran, iş hayatında ihtiyaç duyulan alet ve edevatı imal edip halkın hizmetine sunan zanaatkârlar saban, değirmen, değirmen taşı, savaş-araç gereçleri gibi malzemeler üretirlerdi. Ayrıca köprü, han, hamam gibi yapılar inşa eden teknikerler vardı. Profeyoneller ise herhangi bir işin öğretilmesi ya da yetenekli kişilerin belli bir alanda eğitilmesi için görevlendirilen

[106] Vasilev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi,* 172.
[107] Gregory, *Bizans Tarihi*, 88.
[108] Vasılıev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, 190.; Mango, *Bizans Yeni Roma İmparatorluğu*, 39.

yetkin kişileri ifade eder. Örneğin: döğüş sanatları konusunda askerin nitelikli bir şekilde eğitilmesi profesyonellerin işidir.[109]

6-Ticaret ile uğraşanlar: Bizans tüccarları Tuna boylarından Orta Asya'ya kadar geniş bir alanda hem ticaret hem de casusluk faaliyeti yürütmüştür. Ortaya koydukları performansla İstanbul'u devrin en zengin şehri haline getirmişler, kara ve deniz ticaretiyle dünyanın dört bir tarafından başkente taşıdıkları mallarla birlikte Bizans altının uluslararası pazarda rezerv para birimi haline gelmesinde etkin rol üstlenmişlerdir. Dürüst, işinin ehli tüccarlar sermayesini büyütmesi için desteklenmiştir.[110]

7-Hammaddelerin temin edilmesiyle sorumlu olanlar: Bu grupta yer alanlar özellikle kereste imalathaneleri ve madenlerde görevli kişilerden oluşur. Ayrıca çiftçiler de toplumun temel gıda ihtiyacını karşılamakla yükümlüdürler. Güçlü bir devlet yapısı için üretimin aksamadan devam etmesi gerekir. Bunu sağlamak da yeterli miktarda hammaddenin elde edilmesiyle gerçekleşir. Örneğin: Donanma ve ısınma ihtiyacını karşılamak için orman ürünlerine, sağlıklı beslenebilmek için hububata, sağlam ve dayanıklı harp aletleri imal edebilmek için demir madenine gereksinim duyulur.[111]

8-Aşağı sınıf ve hizmetkârlar: Genellikle köle ve savaş esirlerinin istihdam edilmesiyle oluşan zümredir. Hizmet sektöründe ve ağır işlerde çalıştırılan kadın ve erkeklerin toplumdaki statüsü oldukça düşüktür.

9-İşe yaramazlar (yaşlılar, güçsüzler ve hastalar): İş göremez durumda olup tedavi ve bakıma ihtiyacı olan, dışarıdan destek almadan öz bakım becerilerini dahi yerine getiremeyen kişileri kapsar.

10-Yarış arabaları sürücüleri, müzisyenler ve oyuncular gibi eğlendiriciler: Bizans şenlikleri şehir merkezlerindeki Hipodromda düzenlenir, özellikle sirk gösterileri ve araba yarışları ilgi çekerdi. Maviler ve Yeşiller olmak üzere iki farklı takım arasında geçen araba yarışları oldukça heyecan vericiydi. Tuttuğu takımla kendisi özdeşleştiren ve giyiminden saç kesimine kadar her şeyi ile fanatik olduğunu belli eden taraftar kitlesi tezahüret ve şarkılarla heyecana dâhil oluyordu. Aristokrat kesim genelde Mavi takımdan yana iken tüccarlar Yeşiller'i destekliyordu. Başkentteki gösteriler

[109] Morrisson, *Bizans Dünyası*, 220.; Mango, *Bizans, Yeni Roma İmparatorluğu,* 49.
[110] Morrisson, *Bizans Dünyası*, 220, 233.
[111] Morrisson, *Bizans Dünyası*, 212, 218.

imparatorun gözetiminde ve riyasetinde gerçekleşir, günün sonunda kazananlar ödüllendirilirdi.[112]

3.1.5 Ekonomik Hayat

Bizans, selefi Roma'nın ekonomi politikalarını ve kurumlarını aynen devam ettirmiş zamanla kendine has ekonomi modelini oluşturmaya çalışmıştır. Bütün ekonomik faaliyetler devletin gözetiminde ve denetiminde gerçekleşmiştir. İmparatorluğun çıkarları her şeyin üstünde olduğu için yeri geldiğinde ticari faaliyetlere müdahale edilmiş ve tekelci bir anlayışa geçilmiştir. Başlangıçta takas yöntemi ile yürütülen ekonomik faaliyetler madeni paranın tedavüle girmesiyle farklı bir boyut kazanmış, buna bağlı olarak sigorta ve bankacılık sektörü gelişmiştir.[113]

Bizans İmparatorluğu coğrafi konumu itibariyle hem kara hem de deniz ticaretine bağımlı ekonomik bir altyapıya sahiptir. İpek ve Baharat yolu üzerinden gelen transit ticaretin getirilerine muhtaç olduğu için bu Güzergâhların güvenliğine ve kontrolüne oldukça önem vermiştir. Deniz yolu üzerinden Mısır, Kartaca, Kıbrıs, Girit, Rodos ve Levant arasında kurulan ticaret ağı, Bizans'ı sadece Doğu Akdeniz'de değil Adriyatik'ten Cebeli Tarık boğazına kadar geniş bir sahada önemli bir ekonomik aktör haline getirmiştir. Mısır üzerinden Habeşistan ile iletişime geçmiş, Kızıldeniz'de ki Eyle (Akâbe) limanı ile de bölgede yürütülen deniz ticaretinin bir parçası olmuştur.[114]

Yürüttüğü bağımsız mali politikalarla çağdaşlarından pozitif bir şekilde ayrışan Bizans, ülkesinde geçerli olan solidusu Baharat ve İpek yolunda rağbet ve tercih edilen bir para birimi haline getirmiştir. Bu avantajını fırsata çevirmiş, Balkanlar üzerinden Avrupa ticaretine yön vermeye çalışmıştır. Karadeniz ve Marmara üzerindeki hâkimiyetini kullanarak da Kafkaslardan Hazar Denizine kadar geniş bir sahada kara ticaretinin Sasaniler karşısındaki tek rakibi olmuştur.[115]

Kara ve deniz ticaretindeki hâkimiyetini pekiştirmek için güçlü bir orduya özellikle de donanmaya ihtiyaç duyan devletin, stratejik öneme sahip ormanlara ayrıca değer verdiği görülür. Ülke ekonomisinin can damarlarından birini oluşturan Düzce (Prusias), Bursa

[112] Andrew Dalby, *Bizans'ın Damak Tadı Kokular, Şaraplar, Yemekler*, çev. Ali Özdemir (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2004.), 103- 105.; Gregory, Bizans Tarihi, 142-144.
[113] Cüneyt Güneş, "Hıristiyan İdeolojisi ve Otarşi Bağlamında Bizans Ekonomisi", *History Studies İnternational Journal of Hıstory*, S. 7 (2015), 47.
[114] Yakut el Hamevi, *Mu'cemü'l-büldan,* 1/232.; Muhammed Hamidullah*, İslam Peygamberi*, 500, 514.
[115] Vasiliev*, Bizans İmparatorluğu Tarihi*, 199, 201.; Gregory, *Bizans Tarihi,* 169.

(Prusa) ve İzmit (Nikomedia) ormanlarına yakın bölgelerde inşa edilen liman ve tersaneler vasıtası ile donanmanın inşa edildiği her imalathaneye kereste ve orman ürünleri taşınmıştır. Benzer şekilde deniz ticaretinin ve donanmanın gücü kullanılarak Tuna nehri üzerinden Orta Avrupa'ya nüfuz etmeye çalışılmıştır. Ege'yi ve Marmara'yı bir iç deniz olarak kullanmayı ve muhafaza etmeyi ülkenin siyasi ve ekonomik hedefleri arasına koyan Bizans, bu iki iç denizdeki limanları Akdeniz ve Karadeniz'deki diğer liman kentleri ile birleştirmiş, böylece deniz ticareti üzerinden elde ettiği gelirlerle ülkeyi kalkındırmıştır.[116]

Mısır, Bilâdü'ş-Şam, Anadolu, Kafkaslar ve Balkanlar'a kadar geniş bir coğrafyada hüküm süren Bizans İmparatorluğu'nda Karasal, Akdeniz ve Ilıman iklimlerde yetişen ziraat ürünlerinin tarımı yapılmıştır. Ülke ekonomisi; zeytin, üzüm özellikle buğday, arpa, çavdar, fasulye gibi bakliyat ve hububatın üretimiyle yakından ilişkiliydi. Trakya ve Anadolu'da yetiştirilen hububatın rekoltesi düşük olduğunda ekonomik dengeler sarsılır, ülke dar boğaza girebilirdi. Anadolu ve Trakya'daki kuraklığın ülke ekonomisini derinden etkilememesi için Nil delta ve yatağı Bizans'ın tahıl ambarı olarak görülmüştür. Konstantinopolis'e uzak olmasına rağmen ülke ekonomisini oldukça yakından ilgilendiren Mısır coğrafyası başkentin ekonomi politikaları arasında ilk sıralarda yer almaktaydı. Bundan dolayı hem Mısır'da hem Doğu Akdeniz limanlarında hem de Kıbrıs'ta güçlü donanmalar bulundurmak zorunda kalan devlet, ekonomisini bu şekilde desteklemeye ve ayakta tutmaya çalışmıştır. Doğudaki rakibi olan Sasaniler'de Bizans ekonomisine darbe vurmak istediğinde ilk önce Levant ve Mısır bölgelerini ele geçirmeye gayret etmiştir.[117]

Taş oymacılığı, cam işlemeciliği, silah yapımı, kuyumculuk gibi zanaat ve uğraşlar ülke genelinde oldukça yaygındı. Bu faaliyetler yürütülürken halkın çıkarları göz önünde tutulur, esnaf ve sanatkârların loncalar üzerinden kooperatifleşmesine ve denetime açık

---

[116] Morrisson, *Bizans Dünyası,* 212.; Mango, *Bizans Yeni Roma İmparatorluğu*, 39.

[117] Jean Claude Cheynet, *Bizans Tarihi*, çev. İsmail Yerguz (Ankara: Dost Yayınları, 2008), 38-39.; Susan Wıse Bauer, *Ortaçağ Dünyası, Roma İmparatoru Büyük Constantinus'un Hıristiyanlığı Kabul Etmesinden I.Haçlı Seferi'ne*, çev. Mehmet Moralı (İstanbul: Alfa Basım Yayım, 2014), 297.; Morrisson, *Bizans Dünyası,* 395.; *"Tüketim ihtiyaçlarını pazara çıkmadan karşılamak için kırsal ekonominin tüm noktalarından gelir elde etmek İmparatorluk için çok önemlidir. Fakat arz talep dengesi çoğu zaman sağlanamadığından dolayı ithalat yoluna başvurulmuştur. Tarım ürünlerinin tedariki çoğunlukla denizaşırı ülkelerden sağlanmıştır. Tahıl ürünlerinin karşılandığı ülkelerin başında Afrika ve Mısır yer alır. Constantinopolis, VII. yüzyılda Mısır'ın kaybedilmesine kadar buradan gelen buğdaya bağımlı kalmıştır. Başkentin güvenliğinden ve kamu düzeninin sağlanmasından sorumlu olan eparkhos'un en önemli görevlerinin başında buğdayın temin edilmesi yer alır. V. ve VI. yüzyıllarda dini düşüncelerinden dolayı sapkın olarak nitelendirilen Mısır'ın kaybedilmemesi için birçok mücadeleye girilmesinin nedeni buğday ihtiyacının buradan karşılanmasıdır*." Bkz. Cheynet, *Bizans Tarihi,* 38-39.

hale gelmesine önem verilirdi. Böylece üretimin devamlılığı ve mamullerin pazarlara sağlıklı bir şekilde ulaştırılması sağlanmış, hem şehir hayatının hem de ticari faaliyetlerin gelişimine katkı sunulmuştur. Hayvancılık, arıcılık, balıkçılık ana geçim kaynakları arasındaydı. Bununla birlikte Kıbrıs'ta bakır, Trakya'da gümüş, Mısır'da altın işletmeciliği oldukça yaygındı. [118]

3.1.6 Hukuki Hayat

Bizans, varisi olduğu Roma İmparatorluğunun yasalarını olduğu gibi alıp uygulamıştır. Roma hukukunun temellerini ise On İki Levha Kanunları ve" Lex Iulia de Adulteriis " yasaları oluşturmuştur. Siyasi ve hukuki gayeler güden, modern Avrupa'nın hukuk anlayışını etkileyen On İki Levha Kanunları ve sosyal hayatın genel ahlaki ilkelerini kamu yararına düzenleyen İmparator Augustus'un M. Ö. 17 yılında yürürlüğe koyduğu " Lex Iulia de Adulteriis " yasaları toplumun hukuk anlayışını yansıtmaktadır. Bu yasalarla suç-ceza ilişkisi belirlenmiş, imparatorluğun hâkim olduğu coğrafyada özellikle şehir merkezlerinde aynen uygulanmıştır. Buna göre; ekinleri ateşe vermek, yalancı şahitlik yapmak, vatana ihanet etmek, emanet paraya el koymak, hırsızlık yapmak, kundakçılık, cinayet, zina, kalpazanlık, deniz trafiğini sabote etmek, tahıl ambarını ateşe vermek, hâkim ve yargıçların rüşvet alması, tahkir içeren hikâyeler ve hicivler yazıp yaymak, büyücülük, üst ve altsoya karşı cinayet gibi suçlar ağır şekilde cezalandırılmıştır. İş üstünde yakalanan hırsızın öldürülebilmesi veya para cezasına çarptırılması, yalancı şahitlik yapanların uçurumdan atılarak infaz edilmesi, vatana ihanet edenlerin işkenceye maruz bırakıldıktan sonra ateşte yakılarak cezalandırılması bu duruma örnek verilebilir.[119]

Bizans hukuku, Hıristiyanlığın kabulüyle sekülerlikten uzaklaşmış, örfi kanunlarla birlikte dini hükümler de uygulanmaya başlanmıştır. Yaklaşık üç asır boyunca Roma yasaları üzerine inşa edilen hukuki hayat, İmparator I. Justinianus'un " Corpus Iuris Civilis " yasalarıyla yeniden düzenlenmiştir. Corpus Iuris Civilis yasaları; geniş bir coğrafyada hüküm süren, kozmopolit yapısıyla imparatorluğun devamını esas alan, çözüm odaklı, karmaşık, teknik metinlerden oluşmaktadır. Bu yasalar belli bir alanda

[118] Baskıcı, *Bizans Döneminde Anadolu,* 178.; Morrisson, *Bizans Dünyası,* 212.; Mango, *Bizans Yeni Roma İmparatorluğu*, 39.
[119] Sadri Maksudi Arsal, *Umumi Hukuk Tarihi* (İstanbul: İstanbul Matbaacılık, 1948), 275, 287.; Morrisson, *Bizans Dünyası*, 159.

belirli bir kitleyi değil tüm insanlığı yönetmeyi hedefleyen evrensel kanunlar niteliğindedir. Hukuk tarihçilerine göre On İki Levha Kanunlarından sonra belirleyici ve etkileyici özelliğe sahip, ikinci büyük dönüşüm Corpus Iuris Civilis yasaları ile sağlanmıştır. Bu yasalar vasıtasıyla Roma hukuk geleneği İstanbul'un fethine kadar sürdürülmüştür.[120] Genelde imparatorların emirnameleri ve kanun hükmündeki kararnameleri ile oluşan Bizans hukuku, mahkemeler aracılığıyla pratik hayatta karşılık bulmuştur. Uyuşmazlık halinde mahkemelere başvurulmuş, mevcut yasalar ışığında sorunlar çözüme kavuşturulmuştur. Çiftçiler, zanaatkârlar, askerler gibi toplumu oluşturan unsurların hak ve hukukunu koruyan düzenlemeler, kilise hukukunun etkisiyle yeniden şekillenmiş ve sosyal hayatın sağlıklı bir şekilde devam etmesine imkan tanımıştır.[121]

İmparatorluğun geleceği ve varlığı söz konusu olduğunda bütün yasal düzenlemeler rafa kaldırılmış, bir manada olağanüstü hal ilan edilerek "Necessitas non habet legem" (zaruretin kanunu yoktur) ilkesine binaen ahlaki ve insanı kaygılar göz ardı edilerek cebri hukuk devreye sokulmuştur.

3.1.7 Kültür ve Edebi Hayat

Paganizm etrafında şekillenen edebiyat ve sanat hayatı Doğu Roma'nın kuruluşundan 5'inci yüzyılın başlangıcına kadar bu vasfını korumuş, 4. yüzyılda Hıristiyanlığın, resmi din olmasıyla kültürel hayatta bir çatışma yaşanmıştır. Bu çatışma antik döneme ait kültürel değerler ile Hıristiyanlık inancının harmanlanmasıyla giderilmeye çalışılmıştır. Bizans İmparatorluğu; tarihi ve siyasi bağlar kurduğu Yunan, Helen ve Roma kültürünü devam ettirmekle birlikte Hıristiyan inancıyla bağdaşmayan unsurların sosyal hayattan çıkarılması için sanat ve edebiyatı bir araç olarak kullanmıştır. Böylece görsel sanatlar, edebiyat, eğitim, imar ve iskân anlayışı Hıristiyanlık inancı etrafında yeniden şekillenmeye başlamıştır.[122]

Antik Yunan ve Roma'nın spor anlayışını olduğu gibi alan Bizans, jimnastikten güreşe

bütün aktiviteleri kültürel hayatın bir parçası haline getirmiştir. Yine kadim kültüre ait bilgi ve becerileri kullanmış, özellikle gramer, musiki, şiir ve hitabet sahasında

[120] Stephen L. Sass, "Medieval Roman Law: A Guide to Sourcesant Literature", *Law Library Journal,* S. 58 (1965), 130-131.; Vasiliev*, Bizans İmparatorluğu Tarihi,* 172.
[121] Arsal, *Umumi Hukuk Tarihi,* 275, 287.; Morrisson, *Bizans Dünyası*, 159.
[122] Vasılıev *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, 143.

Hıristiyanlığın etkisi altında yeni edebi metinler üretilmiştir. Matematik, geometri, coğrafya, tıp, felsefe ve doğa tarihi ile ilgili kümülatif bilgiler, Bizans eğitim hayatında kullanılmıştır. Ayrıca jeopolitik konum itibariyle doğu ve batı dünyasının komşusu olan Bizans, her iki kültür havzasından da beslenmiş; formel, fenni ve beşeri bilimler sahasında oldukça zengin bir birikime sahip olmuştur. Paideia olarak adlandırılan eğitim-öğretim faaliyetlerinden ise imparatorluğun sadece elit tabakası faydalanmıştır. Esasında eğitimin belli bir zümreyi şekillendirmesi ve entelektüel kılması Ortaçağ'daki bütün devletlerin resmi anlayışı olmuştur. Eğitim-öğretim faaliyetleri toplumun tamamını kapsamamış, belli bir zümre ile sınırlı kalmıştır. Böylece toplumun seçkinleri; hanedan üyeleri, senatörler, üst düzey askeri ve siyasi yetkililer, kilise babaları arasında ortak bilinç oluşturulmak istenmiş, kurumlar arası iletişimin ve dayanışmanın sağlıklı bir şekilde yürütülmesi hedeflenmiştir.[123]

Bizans'ta eğitim üç kademeden oluşmaktadır; ilk, orta ve yüksek. Eğitimin temel hedef kitlesi erkek çocuklardır. Eğitim-öğretim faaliyetleri genellikle 7 yaşından sonra başlatılmıştır. İlk eğitimde çocukların terbiyesiyle ilgilenilmiş, orta öğretimde gramer kuralları öğretilmiş, dil becerileri kazandırmak için edebiyat ağırlıklı bir müfredat uygulanmıştır. Yüksek eğitim ise sadece metropollerde verilmiştir. Bu kurumun başında hitabeti ve edebiyatı çok güçlü olan eğitimciler (Rhetor/Sofist) yer almış ve yerel konsey tarafından atanıp belli bir ücretle çalıştırılmışlardır. Bazı vergilerden muaf tutulan bu hocaların, öğrencilerinden bahşiş almasına da izin verilmiştir. Yükseköğretimde fabl,[124] diegema,[125] khreia,[126] gnome,[127] anaskeue,[128] synkrisis[129] gibi on iki program (progymnasmata) uygulanmıştır.[130]

Bizans edebiyatına yön veren antik dönem konuları zamanla etkisini yitirmiş, yerini Hz. İsa'nın, Hz. Meryem'in ve azizlerin hayatına bırakmıştır.[131] Tarihçilerin yazdığı eserler

[123] Vasılıev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, 215, 269.; Morrisson, *Bizans Dünyası*, 273.; Mango, *Bizans Yeni Roma İmparatorluğu*, 140.
[124] Ders verme amacıyla insandaki bir özelliği insan dışı bir varlıkta betimleyerek anlatan şiirlerdir. Güldüren, düşündüren bu hikâyelerin kahramanları genellikle hayvanlardır. Bu hayvanlar, insanlar gibi kişiselleştirilmiş; düşünceleriyle ve davranışlarıyla insanlara benzetilmiştir.
[125] Masal anlamına gelir. Olmuş ya da olabilecek bir şeyin tasarlanması ve açıklanması hedeflenmiştir.
[126] Gizli anlamlarla dolu özdeyiş demektir. Bu eğitimde öğrenci ünlü bir kişiye ait veciz bir ifadeyi yeniden değerlendirip genişletir.
[127] Özdeyişlerden oluşan derstir. Az sözle çok şey anlatma sanatıdır. (Cevamiü'l-kelim)
[128] Bu derste eğitimci, belli bir önermeyi öğrencilere sunar, öğrenciler de bu önermeyi ya savunurlar ya da çürütürler.
[129] Karşılaştırma demektir. İki ya da daha fazla olayın birbirine benzeyen ve benzemeyen yönlerini belirtmek için yapılan bir derstir. Bkz. Mango, *Bizans Yeni Roma İmparatorluğu,* 140.
[130] Mango, *Bizans Yeni Roma İmparatorluğu,* 139-142.
[131] Morrisson, *Bizans Dünyası,* 273.; Mango, *Bizans Yeni Roma İmparatorluğu,*153.

de bir edebi metin niteliğini taşımaktadır. Bu dönemin tarihçileri genellikle din adamı olup fırsat bulduklarında askeri harekâtlara iştirak etmiş, bu süre içerisinde şahit oldukları olayları kayıt altına almışlardır. Örneğin: 7. yüzyılda yaşamış olan Ermeni piskoposu Sebeos, Herakleios'un Sasaniler üzerine düzenlediği askeri harekâta katılmış ve müşahedelerini kaleme almıştır. Ayrıca Ayasofya diyakozu Pisidialı Yorgi, Herakleios'un Sasaniler'e ve Avarlar'a karşı verdiği mücadeleyi üç eserle kayıt altına almıştır. " *Avarlar'ın 626 Yılında Konstantinopolis'e Saldırması ve Bakire Meryem'in Şefaatiyle Yenilmeleri Üzerine* " adlı eseri din-edebiyat-tarih ilişkisini ve dönemin düşünce hayatını yansıtması açısından önemlidir. Miladi 7. yüzyılda kaleme alınan, dünya tarihi niteliğindeki Chronicon Paschale adlı eser de Hz. Âdem'in yaratılışından Herakleios dönemine kadar geçen süreci ele almaktadır.[132]

Kilise, manastır ve bazilika gibi yapılarda Hıristiyanlığın etkisi açıkça görülmektedir. Hamam, sarnıç, sukemeri, agora ve saray gibi sivil mimaride de bu etki devam etmiştir. Dini içerikli resimler, bu dönemin en belirgin kültürel değerleri arasında yer almaktadır. Hz. İsa, Hz. Meryem, melekler ve azizlerin tasvir edildiği ikonlar; mumlu ve yumurtalı boyalarla ya duvarlara ya da ahşap üzerine çizilmiş, mozaik şeklinde de yapılmıştır. Hem dini kurumlarda hem de kamuya açık alanlarda sergilenen bu ikonlar vasıtasıyla yapılara saygınlık kazandırılmıştır. Bizans kültür dünyasının vazgeçilmezi olan ikonalar ve bunun etrafında şekillenen sanat, 8. yüzyılda İkonaklazm anlayışıyla bir müddet saf dışı bırakılmış fakat 9. yüzyıldan sonra tekrar eski şöhretine kavuşmuştur. Bizans kültürünü dış dünyaya yansıtan en önemli değerler ise; Chlamys, Stola, Mitre giysileri ve imparatorluğu temsil eden Sur moru'dur.[133]

3.1.8 Askeri Yapı

Bizans devleti diğer sahalarda olduğu gibi askeri alanda da Roma'nın tecrübelerinden istifade etmiştir. Roma askeri sistemi ise lejyonlar[134] üzerine inşa edilmiştir. Kara kuvvetlerini oluşturan lejyonların başında Roma lejyonu yer almaktadır. Bu lejyon; yaklaşık olarak 4500 piyade ve 300 süvariden oluşmakta, Auxilia olarak tabir edilen,

[132] Sebeos, *Herakleios Tarihi*, çev. Zühre İlkgelen (İstanbul: Ayışığıkitapları Kitabevi, 2019), 67, 84.; Vasılıev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi,* 269.
[133] Morrisson, *Bizans Dünyası*, 295.; Mango, *Bizans Yeni Roma İmparatorluğu*, 253, 277.
[134] Eski Romalılarda piyade ve süvarilerden oluşan askeri birlik ve ordu anlamına gelir. Bu orduda görev alanlara da lejyoner denilmektedir. Bkz. Komisyon, *Örnekleriyle Türkçe Süzlük* (Ankara: MEB Yayınları, 1996), 3/1852.

esas itibariyle Roma vatandaşı olmayıp eyaletlerden toplanan, avcı birlikleriyle de desteklenmektedir. Kuruluş aşamasında sadece ihtiyaç halinde oluşturulan lejyonlar M.Ö. 1. yüzyıldan sonra düzenli ve kalıcı birlikler haline getirilmiş, İmparatorluğun Afrika, Avrupa, Küçük Asya ve Ortadoğu'daki alan hâkimiyetini pekiştirmek için yeni lejyonlar ihdas edilmiş ve konuşlandırılmıştır. Kara ordusunun omurgasını oluşturan bu birlikler temelde beş birime ayrılmıştır: Lejyon-Kohort-Maniple-Centuria-Contubernium.[135]

İtalya, coğrafi yapısı itibariyle denizcilik faaliyetlerinin yapılmasına müsait bir konumdadır. Bu faaliyetler ticari ve askeri olarak iki kulvarda yürütülmüştür. Hem deniz ticaretinin güvenli bir şekilde sürdürülebilmesi, hem Akdeniz'e egemen olma düşüncesi hem de denizaşırı ülkelere hâkim olma arzusu Roma'yı güçlü bir donanma inşa etmeye mecbur kılmıştır. İlk etapta kurduğu kolonilerle bunu başaran Roma, ilerleyen yıllarda deniz kuvvetlerini müstakil bir askeri güç haline getirmiştir. Bu iş için "*Duomvir*" adlı iki resmi görevli iş başına getirilmiş; bunlar da savaş gemilerinin inşasından, yapılandırılmasından ve geliştirilmesinden sorumlu tutulmuştur. Böylece donanmanın ilk temelleri atılmış, oluşturulan filolarla Roma'nın deniz hâkimiyeti pekiştirilmiştir.[136] Donanma sayesinde Roma-Kartaca, Roma-Levant hattı güvenli hale getirilmek istenmiş; akabinde Kuzey Afrika'da yer alan Mısır, Libya, Cezayir ve Tunus'a ayrıca Bilâdü'ş-Şam topraklarına hâkim olunmaya çalışılmıştır.

Diokletianus'un (285-305) ve Konstantinos'un (306-337) reforme ettiği askeri yapı Bizans ordusunu şekillendirmiştir. Bizans ordusunun yapılanmasında siyasi yönetim tarzı etkili olmuştur. Bundan dolayı İmparator Mavrikios'un kurduğu Kartaca ve Ravenna eksarhlığı; Herakleious'un ihdas ettiği Thema sistemi asker-bürokrat ilişkisini göstermesi açısından önemlidir. Ayrıca Mavrikios'un ordu yapılanmasını ve nasıl hareket etmesi gerektiğini belirten *Strategikon* adlı eseri, uzun yıllar Bizans askeri sistemine ve ordunun uygulayacağı taktiksel yöntemlere yön vermiştir.[137]

---

[135] Geoffrey Parker, *Cambridge Savaş Tarihi,* çev. Füsun Tayanç-Tunç Tayanç (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2014), 55. 1 Contubernium (Manga) 8 askerden; 1 Centuria 10 Contuberniomdan; 1 Maniple 2 Centuriadan; 1 Kohort 3 Manipleden;1 Lejyon da 10 Kohorttan oluşur. Bu sistem günümüz ordularının da örnek aldığı bir askeri modeldir.

[136] Adrian Goldsworthy, *The Complete Roman Army* (Londra: Thames-Hudson Pumlishing, 2003), 34, 203. Duomvir, 10 gemiden oluşan bir filoyu yönetir ve komuta ederdi.

[137] George T. Dennis, *Strategikon Bizans Kültüründe Strateji Sanatı,* çev. Volkan Atmaca (İstanbul: Kırmızı Kedi Yayınevi, 2010), 12. Eksarh: Sivil ve askeri yetkilerle donatılmış yönetici. Ordu ve yönetimin birbirinden ayrı tutulduğu Roma geleneğinden kopuşu temsil eder.

Kartaca Eksarhlığı; Akdeniz'in batısında yer alan Bizans topraklarını korumakla, Ravenna Eksarhlığı ise İtalya ve çevresindeki alanı muhafaza ve müdafaa etmekte görevliydi. Ayrıca sınır boylarında konuşlandırılmış birlikler de mevcuttu. Ülke hudutlarını korumakla yükümlü olan bu askerler sınır boylarına yerleştirilmiş, tarım arazilerini işletmelerine izin verilmiş ve maaş verilerek mali anlamda desteklenmişlerdir. Ancak ordunun omurgasını merkezde yer alan askeri kuvvetler oluşturmuştur. Bu birliklerin eğitimine önem verilmiş ve heran askeri bir harekâta hazır vaziyette konuşlandırılmışlardır.[138]

Miladi 7. asırda köklü bir değişikliğe imza atan Herakleious, Bizans'ı düşmanlarına karşı müdafaa edebilmek için Thema sistemini kurmuştur. Thema sisteminin kökeni ise 6'ncı yüzyılda kurulan Ravenna ve Kartaca Eksarhlığına dayanmaktadır. Lombardların İtalya'ya; Berberilerin Kuzey Afrika'daki topraklara saldırması üzerine yetersiz kalan merkezi otorite, siyasi ve askeri yönetim anlayışında köklü değişikliklere gitmiş, kurduğu eksarhlıklarla Kartaca ve İtalya'nın imparatorluktan koparılmasını engellemiştir. Kartaca Eksarkh'ı Herakleious'un faaliyetlerini ve başarılarını yakından müşahede eden oğlu (Herakleious) bu sistemi örnek almış, kendi iktidarı döneminde Balkanlara ve Anadolu'ya yönelik benzer saldırıları önlemek için Thema sistemini oluşturmuştur. [139] Özellikle Anadolu topraklarını doğudan gelebilecek tehlikelere karşı korumak için oluşturulan bu sistem temelde Mavrikios'un Strategikon adlı eserinde ortaya koyduğu esaslar üzerine inşa edilmiştir**.**[140] Savunma amaçlı oluşturulan Thema sistemi, Mavrikios'un Tagma yapısıyla da benzer özellikler taşımaktadır. Her iki organizasyon da asker-sivil ilişkisini tanzim eden, askeri maliyetleri külfet olmaktan çıkartan, neferleri çiftçilikle meşgul edip hem dinamik tutmayı hem de devlete bağlı kılmayı amaçlayan kurumlardır. Thema ve Tagma sisteminin temel felsefesi ordu maliyetlerini asgari düzeye çekmek, ordu mensuplarını barış döneminde üretimin bir parçası haline getirmektir. Bu haliyle kendi kendine yetebilen, devlete yük olmayan bir askeri teşkilat oluşturulmak istenmiş ve başarılı sonuçlar elde edilmiştir.[141]

İlk zamanlar kolordu mahiyetinde olan Themalar köklü bir kuruma dönüşmüş, imparatorluğun alan hâkimiyetini pekiştiren, bölgesel gücü temsil eden yapının adı

[138] Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi,* 39-40.; Baskıcı, *Bizans Döneminde Anadolu,* 116.; Dennis, *Strategikon Bizans Kültüründe Strateji Sanatı,* 178.
[139] Vasılıev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi,* 265.; Gregory, *Bizans Tarihi,* 169, 178.
[140] Dennis, *Strategikon Bizans Kültüründe Strateji Sanatı,* 18, 61.
[141] Vasılıev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi,* 264.

olmuştur. Opsikon[142], Armenikon[143], Anatolikon[144] ve Karabision[145] isimleri ile anılan Themalar, bundan dolayı küçük çaplı sahaları değil daha büyük coğrafi alanları müdafaa ve muhafaza etme görevini üstlenmiş, askeri birliklerin konuşlandırıldığı bu merkezler, bölge isimlerini tanımlamak için de kullanılmıştır.[146]

İşçi-asker mantığı ile hareket eden Thema organizasyonun başında Strategos (General) olarak bilinen, sivil ve askeri yetkilerle donatılmış bir vali görevlendirilmiştir. Ünvanı gereği çeşitli stratejiler üretebilen, sorunların üstesinden gelebilen, muhafaza etmekle yükümlü olduğu coğrafyayı ve jeostratejik konumunu koruyabilen bu valiler genelde rüştünü ispatlamış asker kökenli bürokratlar arasından seçilmişlerdir. Bizans kara ordusunun omurgasını oluşturan bu üst düzey bürokratlar, sivil ve askeri yetkilerle donatıldığı için Roma'nın askeri sisteminden ve zihniyetinden bariz bir şekilde ayrışmaktadır. Roma'daki sivil ve askeri inisiyatif farklı kurum ve kişiler arasında bölüştürülürken Bizans, bu uygulamayı ilga etmiş, sivil ve askeri yetkileri ya tek bir kurum ya da tek bir şahıs altında birleştirmeyi uygun görmüştür. Herakleious'un kurduğu bu sistem öncelikle Sasani saldırılarına karşı caydırıcı bir güç olarak kullanılmış, ilerleyen yıllarda Müslüman Arapların ve Türklerin Anadolu'ya girişlerini engelleyen ya da geciktiren rolünü asırlarca sürdürmüştür.[147]

Bizans donanması devletin Ege ve Adriyatik denizindeki varlığı, Akdeniz'deki mobilize askeri üssü idi. Boğazların ve başkentin korunmasından, Doğu Akdeniz-Mısır-Kartaca-Kıbrıs-Mersin-Antakya ekseninde gerçekleşen ticaretin ve yolcuğun güvenliğinden sorumluydu. Romalılar deniz kuvvetlerini takviye birlikler olarak görürken Bizans donanması İstanbul'a yönelik tehditlerin bertaraf edilmesinde kara kuvvetlerinden daha aktif rol üstlenmiştir. Askeri ve ticari filoların sayısı ve etkin gücü sayesinde denizlerde ezici bir üstünlük elde eden donanmanın temelleri I. Konstantin zamanında atılmıştır. Otuz kürekle hareket ettirilebilen kadırga tipli iki yüz gemi ve lojistik destekle görevli iki bin nakliye aracıyla devasa bir orduyu andıran bu tecrübeli donanma deniz

[142] Anadolu'nun Kuzey Batı coğrafyasında da kurulmuş bir Themadır.
[143] Anadolu'nun doğu coğrafyasında kurulmuş bir Themadır.
[144] Anadolu'nun batısını ve ortasını kapsayan bölge üzerinde kurulmuş bir Themadır.
[145] Akdeniz'in Levant kıyısında Antalya şehri üzerinde kurulmuş deniz themasıdır. Bkz. Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi,* 91.
[146] Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi,* 90, 91.; Mehmet Ertan Bamyacı, Sezgin Güçlüay, "İmparator Herakleios Dönemi (610-641) Bizans İmparatorluğu'nun Genel Ekonomisi Ve Ticaret Politikası", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 28/1 (Ocak, 2018), 284.
[147] Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi,* 90, 91.; Bamyacı, Güçlüay, "İmparator Herakleios Dönemi (610-641) Bizans İmparatorluğu'nun Genel Ekonomisi Ve Ticaret Politikası", 284.; Işın Demirkent, "Herakleios", 17/211.

savaşlarında oldukça parlak zaferler kazanmıştır. Seferden önce lojistik ihtiyaçların giderilmesi için Droungarios komutasında aplektada demirliyen donanmanın en etkin vurucu gücünü üçyüz kişilik kapasitesiyle dromonlar oluştururdu.[148]

3.2 Sasani İmparatorluğu

3.2.1 Tarihi Süreç

Binlerce yıllık İran tarihinin Ortaçağ'daki son temsilcisi olan Sasani devleti, Erdeşir-i Bâbekan tarafından kurulmuştur. (226-651) Devlet, ismini kurucusu Erdeşir'den değil, din adamı olan dedesi Sasan'dan almıştır. Yönetim anlayışı ve siyasi yapısı, nesiller boyu tevarüs eden geleneksel uygulamalara dayanmaktadır. Sasaniler, İran ulusal kimliğini oluşturan dört büyük hanedanın sonuncusudur. M.Ö. 3000 yılları ile M.S. 7. yüzyıl arasında hüküm sürmüş olan, birbirinin devamı niteliğindeki Elamlılar, Medler, Persler, Partlar bu hanedanlar tarafından kurulmuş ve yönetilmiştir. Kadim İran coğrafyasına damga vuran bu dört büyük aile ise:

1. Pişdâdiler: İran'a egemen olan ilk hanedandır. Kurucusu Huşeng'tir. Ancak adaletiyle ün saldığı için öncü, adil, ilk yargıç, ilk kanun koyucu ya da ilk yaratılan anlamına gelen Pişdâd kelimesiyle lakaplanmış, hanedan da bu isimle anılmıştır. Her hükümdar bir takım yeniliklere öncülük etmiş, köklü değişikliklere yol açan yapısal reformlar gerçekleştirmişlerdir. Kimi hükümdarlar sadece insanlara değil insan dışı varlıklara da hükmettiği için bu dönem efsanelerle yoğrulmuş, mitolojik olaylarla tasvir edilmiştir. Başta Firdevsi'nin (ö. 1020) Şehnamesi olmak üzere birçok klasik kaynakta bu hanedanlık ve yöneticileri hakkında geniş bilgilere yer verilmiştir.[149]

2. Keyaniler: Hanedanın ilk temsilcisi Keykubat, son temsilcisi ile Büyük İskender tarafından mağlup edilen Darâ'dır. Devlet başkanlarının "Key" ünvanını alması bu dönemin ayırt edici özellikleri arasında gösterilir. Bu kelime ile yöneticinin feraset sahibi, bilge ve şair bir kimliğe sahip olduğu vurgulanmaktadır. Bu hanedan döneminde mitolojik unsurlardan ziyade kahramanlık hikâyelerine yer verilmiştir. İran ulusal tarihinde kahramanlık çağı olarak tanımlanan Keyaniler dönemi; Turani kavimler,

[148] Edward N. Luttwak, *Bizans İmparatorluğu'nun Büyük Stratejisi* (İstanbul: Epsilon Yayınları, 2012.), 421-423.; Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, 234-235, 245, 257.; Morrisson, *Bizans Dünyası*, 399.
[149] Nimet Yıldırım, *İran Mitolojisi* (İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2015), 134.

Lidyalılar ve Spartalılar'a karşı verilen askeri mücadeleler ile ön plana çıkmaktadır. Zerdüştlük bu dönemde ortaya çıkmış zamanla İran ulusunun dini haline gelmiştir. Bu hanedanın kurduğu en güçlü devlet Persler olarak bilinmektedir.[150]

3-Eşkaniler: Büyük İskender'in son Pers hükümdarı Darâ'yı mağlup etmesinden sonra İran coğrafyası yaklaşık bir asır boyunca Makedon komutan Selevkos ve varisleri tarafından idare edilmiştir. Partlar olarak da bilinen Eşkaniler, Makedon işgaline son vermiş ve kadim İran geleneğini, yönetim anlayışını bu topraklar üzerinde tekrar hâkim kılmışlardır. Devletin kurucusu ve hanedanın en önemli üyesi 1. Erşek'tir. Erşek ismi bu dönemde oldukça popülerleşerek hükümdarların ön ad olarak kullandıkları bir ünvan haline gelmiştir. İkinci Pers dönemi olarak da bilinen Part İmparatorluğunu (M.Ö. 248-M.S. 224) Eşkani hanedanı kurmuştur. Partlar dönemin en güçlü devletlerinden biri ve batıdaki Roma'nın yegâne rakibi olmuştur.[151]

4. Sasaniler: Düzenli, disiplinli ve daimi bir ordudan mahrum oluşu, merkezi yönetimin ve mutlak hâkimiyet anlayışının tesis edilememesi Eşkani hanedanı tarafından yönetilen devletin en zayıf olduğu noktalardı. Ülke başkent Ktesifon'dan yönetilmekle beraber feodal yapıların varlığına göz yumulmuş, bu da zamanla iç çatışmaların yaşanmasına sebep olmuştur. Partlar'ın Romalılar karşısında aldığı ağır askeri hezimet, ülkedeki iç karışıklıkları daha da belirgin hale getirmiş, otorite boşluğunu fırsata çeviren kimi çevreler kendi bölgelerini yönetme ve idare etme düşüncesi ile hareket etmiştir. Böyle bir ortamda bağımsızlığını ilan eden Babek, İstahr ve çevresini kontrolü altına almış, ölümünden sonra bu görevi oğlu Erdeşir üstlenmiştir. Part İmparatoru V. Erdavan'ın merkezi otoriteyi yeniden tesis etmek için düzenlediği askeri harekâtta Erdeşir'e mağlup olması Sasani devletinin kuruluşuna, Part imparatorluğunun yıkılışına vesile olmuştur. Eşkaniler döneminde İstahr'daki Anahita mabedinin koruyucusu olarak tayin edilen Sasan, Babek'in babası, Erdeşir'in ise dedesidir. Bundan dolayı Sasani adını hem devletin hem de hanedanın ismi olarak kullanmışlardır.[152]

[150] Yıldırım, *İran Mitolojisi*, 135.; Josef Wıesehöfer, *Antik Pers Tarihi*, çev. Mehmet Ali İnci (İstanbul: Telos Yayınları, 2003), 19.; Rıza Kurtuluş, "Keyaniler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2022), 25/345.
[151] Yıldırım, *İran Mitolojisi*, 136.; Wıesehöfer, *Antik Pers Tarihi,* 173, 181.
[152] Cevad Ali, *el-Mufassal,* 2/634.; Yıldırım, *İran Mitolojisi*, 142.; Wıesehöfer, *Antik Pers Tarihi,* 219.

3.2.2 Devlet Yapılanması

Sasani devleti, halefleri olan Partlar ve Persler'den farklı bir yönetim anlayışıyla hareket etmemiş aksine bir takım ıslah mahiyetindeki yapısal reformların dışında kadim İran kültürünün yönetim anlayışını aynen devam ettirmiştir. Devlet başkanı Şehinşah ünvanıyla anılmış, Tanrı Ahura Mazdah'ın yeryüzündeki temsilcisi olduğuna inanılmıştır. Bundan dolayı devlet başkanına itaat etmek aynı zamanda dini bir vazife olarak görülmüştür. Bu tanrısal öz; ilahi nur anlamında, özelliklede hükümdarlara özgü dini gücü temsil eden "fer" kelimesiyle ifade edilmiştir. Kadim İran kültürünün bir tezahürü olan bu anlayışa göre; I. Erdeşir'in son Part hükümdarı Erdavan'ı yenmesinden sonra ilahi güç, Sasaniler'e geçmiştir. İktidarın ve Fer'in sembolik karşılığı ise Şehinşahların taktıkları taçtır. Bundan dolayı Sasani hükümdarları tahta çıkmadan önce yeni bir taç yaptırmayı ve onu takmayı tercih etmişlerdir. Hükümdar iktidarını ilan etmeden önce saray eşrafının onayını almak zorundadır. Bu eşraf arasında siyasi ve askeri bürokratların yanı sıra rahipler de yer almaktadır. Din adamlarının rızasına özellikle önem verilmiş ve ihtiyaç duyulmuştur. Çünkü Zerdüştlüğün ilkelerini benimseyen, temsil eden, doğru uygulanıp uygulanmadığını kontrol eden Hirbed-i Ekber ve Mobed-i mobedan, toplum nazarında oldukça muteberdir.[153] Bunun farkında olan hükümdarlar taçlarını Mobed-i mobedanın elinden giymiştir. Ortaçağ yönetim anlayışına göre iktidar hanedan üyeleri arasında el değiştirirdi. Buna göre halef ölmeden önce selefini tayin edebilir ve saray eşrafının onayını alabilirdi. Hanedan erkekleri taşralara vali olarak atanır, askeri ve siyasi tecrübe kazanmaları beklenirdi.[154]

Yönetim Sasani hanedanına ait olmakla birlikte şehzadeler, yerel yöneticiler, sınır boylarında komutanlık yapanlar ve arya kökenli yedi kabile aristokrat sınıfının doğal üyeleri olarak görülmüştür. Ayrıca devlet işlerini iktidar adına yürüten bazı kamu görevlileri de yönetimde etkili olmuştur. Bunlar; büzürgan, mobedan, debiran ve

---

[153] Richard N. Frye, *The History of Ancient Iran* (München: C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, 1984), 314.; İbrahim Erol Kozak, *Kadim Dönemler Genel Hukuk Tarihi* (Ankara: Adalet Yayınevi, 2011), 395-396.; Yıldırım, *İran Mitolojisi*, 144.; Mobed-i mobedan: Sasani yargı sisteminin en yüksek makamını temsil eder. Abbasilerdeki Kâdılkudatlık müessesesine örnek olmuştur. Mobed-i mobedan (baş yargıç) yetkisini kullanırken örfi ve dini hukuku esas almış ve uygulamıştır. Hirbed-i ekber ise Zerdüşt rahiplerin en üst payesini temsil eder. Bkz. Şükrü Özen, "Kādılkudât", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001), 24/77.

[154] Kozak, *Kadim Dönemler Genel Hukuk Tarihi*, 396.; Yıldırım, *İran Mitolojisi*, 142.; Araplar ve Süryaniler hatta Bizans kronikleri, Sasani hükümdarlarına Kisra demeyi tercih etmişlerdir. Bkz. Casim Avcı, "Kisra", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2002), 26/71.

dihganan gruplarıdır.[155] Sasaniler seleflerinden farklı olarak merkezi yönetimin güçlenmesine öncelik vermiş ve politikalarını buna göre belirlemişledir. Ayrıca Zerdüştlüğü devletin resmi dini haline getirmeleri ve ilerleyen süreçte Maniheizm ve Mecusiliğe meşruiyet kazandırmaları ayırt edici diğer özellikleridir.[156]

3.2.3 Din ve Dini Hayat

İran coğrafyasında etkin olan dinlerin başında Zerdüştlük gelir. Dini hayata damga vuran Zerdüşt ve öğretileri Sasaniler döneminde devletin resmi din anlayışı haline getirilmiştir. "Güzel develere sahip olan" anlamındaki Zerdüşt'ün tam olarak nerede ve ne zaman dünyaya geldiği ise bilinmemektedir. Genel kanaat M.Ö. 6'ncı yüzyılda Ahemenidler döneminde yaşadığı yönündedir. Zerdüşt'ün ahlaki ilkeleri ve Avesta adlı kutsal metin ile temellendirilen bu din, tevhit inancı üzerine inşa edilmiştir. Tanrı Ahura Mazda vahiy yoluyla Zerdüşt ile iletişime geçmiş ve onu peygamber seçmiştir. Bu din Zerdüşt'ten dolayı Zoroastrianism, Ahura Mazda'dan dolayı Mazdeizm, rahipler sınıfından (Mecûş) dolayı da Mecusilik olarak bilinir.[157]

Tarihsel süreç içerisinde farklı yaklaşım tarzlarıyla din anlayışında yapısal değişim ve dönüşümler yaşanmıştır. Bu dönüşümün tezahürü olarak ortaya çıkan düalist anlayış; Sasaniler döneminde hem Zerdüştlüğün hem de devlet aklının baskın inancı haline gelmiştir. Bu anlayışa göre yeryüzü iyi ile kötünün, karanlık ile aydınlığın mücadelesine

---

[155] Kozak, *Kadim Dönemler Genel Hukuk Tarihi*, 395.; Yıldırım, *İran Mitolojisi*, 145-146.; Büzürgan: Sasani devletinde üst düzey bürokratları temsil eden sınıfın genel adıdır. Aralarından bazıları vezir olarak atanmıştır. Büzürgan, şahların değiştirilmesinde oldukça etkilidir. Bu durum üst düzey askeri yetkililerin bu gruba dâhil olmasından kaynaklanmaktadır. Mobedan: Din adamları grubunu oluşturur ve kendi içinde üç alt başlığa ayrılır. 1. Hirbozan: Bu sınıfın en üst makamını temsil eder ve sarayda yaşardı. Tapınağın ateşini yakmak ve sönmesini önlemekle görevliydi. 2. Mobezan: Bu grubun temsilcisi bizatihi şah tarafından seçilir ve sarayda yaşaması sağlanırdı. Din adamlarının atanmasından ve azledilmesinden sorumluydu. Dini hükümleri yorumlama yetkisine ve şahın seçilmesinde oy kullanma hakkına sahipti. 3. Moğan: Ruhani sınıfın en alt tabakasını oluşturan, taşrada görevli din adamlarıdır. Köylerde ve kentlerde din ve yargı işlerine bakarlardı. Maaşları bölge halkı tarafından ödenirdi. Debiran: Katipler sınıfıdır. Resmi yazışmaları ve idari işleri yürütmekle görevliydiler. Her türlü resmi kayıt bu grup tarafından kaleme alınmış ayrıca şaha danışmanlık hizmeti vermişlerdir. Öyle ki savaş esnasında bile şahın yanında bulunmuş, aciliyet gerektiren veya çözüm bekleyen idari işleri halletmeye çalışmışlardı. Dihganan: Yerel yöneticilerdir. Toprak sahibi olup iktidar adına vergi toplamak, savaş zamanı uhdesinde bulundurduğu toprakları korumakla görevlidir. Şahın taşradaki temsilcisi olarak görülür ve hiyerarşik düzenin tabandaki idari, siyasi ve iktisadi karşılığıdır. Buna göre Sasani devletinde hiyerarşik düzen sırasıyla Şehinşah-Büzürgan-Mobedan-Debiran-Dihganan şeklinde tasnif edilmiştir. Bkz. Kozak, *Kadim Dönemler Genel Hukuk Tarihi*, 186.; Yıldırım, *İran Mitolojisi*, 146.; Nasır Niray, "Sasani İmparatorluğu'nun Devlet Yapısı Üzerine Bir İnceleme*", Muğla Üniversitesi SBE Dergisi*, 5 (2001), 3-5.

[156] Touraj Daryaee, *Sasanian Persia The Rise and Fall of an Empire* (London: I.B.Tauris & Co Ltd., 2009), 34.; Kozak, *Kadim Dönemler Genel Hukuk Tarihi*, 395.; Yıldırım, *İran Mitolojisi*, 149.

[157] Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*, 1/375.; Gündüz, *Yaşayan Dünya Dinleri*, 508.

sahne olmaktadır. Her şey bu iki kutup arasındaki kaçınılmaz mücadelenin sonucu olarak gerçekleşir. Yezdan (Ahura Mazda), bu mücadelede iyiliği ve aydınlığı temsil etmektedir. Ehrimen ise kötülüğün, karanlığın ve şeytanın sembolüdür. Yezdan, Ehrimen'in zıttı olarak onun kötülüklerini engellemek ve karanlık dünyasını ortadan kaldırıp, mutlak saadeti yeryüzüne hâkim kılmak için çalışır. Bundan dolayı Sasaniler, Yezdan'ın yeryüzündeki temsilcileri olarak kötülüklerle mücadele etmeyi görev bilmiş, Bizans, Eftalitler gibi siyasi rakiplerini Ehrimen ile işbirliği yapan şer odakları olarak görmüşlerdir. Buna göre Sasaniler'in hâkim olduğu coğrafya aydınlığı ve saadeti, diğer dünya ise karanlığı temsil etmektedir. İmparator, iyi-kötü arasındaki bu mücadelede iyiler ordusunun komutanı olarak görülür.[158]

Toplumdaki dini hayatı öğreten, yönlendiren, dini kurumların bakımını üstlenenler, din adamları olmuştur. Her şehirde ve beldede ateşgede bulunmasına özen gösterilmiş, Ahura Mazda'yı temsil eden ateşin yakılmasından, doğum kayıtlarının tutulmasından, evlenme akdinin gerçekleştirilmesinden, dini törenlerin organize edilip yönetilmesinden bu din adamları sorumlu tutulmuştur. Zerdüştlük İran toprakları dışında da taraftar bulmuş; Yemen, Bahreyn, Irak, Umman, Batı Hindistan ve Çin'de Mecusi topluluklar oluşmuştur.[159] Sasani topraklarında Yahudilik, Hristiyanlık, Zervanizm, Budizm, Mitraizm inancına sahip dini topluluklar da vardır. Ancak bu inanca mensup olanlar; devletin resmi ve dini anlayışına karşı gelmemek, sosyal düzeni bozacak faaliyetler yürütmemek kaydıyla inançlarında özgür bırakılmış ve yaşamalarına müsaade edilmiştir.[160]

Zerdüştlük dışında Maniheizm ve Mazdekizm gibi dini akımlar ortaya çıkmış, kısa süreli de olsa İran coğrafyasında etkili olmuştur. M.S. 3. yüzyılda yaşayan Mani'nin dini öğretileri üzerine inşa edilen gnostik anlayış ve etkin misyonerlik faaliyetleriyle ön plana çıkan Maniheizm, merkezi otoriteyi korumak ve imparatorluğu daha güçlü kılmak isteyen I. Şapur (241-272) tarafından devletin resmi din anlayışı haline getirilmiş, kurucusu Mani, himaye edilmiş ve saygı görmüştür. Ancak I. Behram (273-276) döneminde Mecusi din adamlarının özellikle başrahip Kartir'in faaliyetleri üzerine Maniheizm'in de içinde bulunduğu bütün dinler mercek altına alınmış, taraftarları

[158] Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*, I/381.; Gündüz, "Mecusilik" , 515.;Yıldırım, *İran Mitolojisi,* 144.
[159] Yıldırım, *İran Mitolojisi,* 144-145.; Gündüz, "Mecusilik", 511.
[160] Yıldırım, *İran Mitolojisi,* 177.; Wıesehöfer, *Antik Pers Tarihi,* 301.; Esko Naskali, "Sasaniler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009), 36/175.

tahkikata uğramıştır. Bunun sonucunda Mani tutuklanmış ve başı kesilerek idam edilmiştir. Maniheizm, ilerleyen yıllarda İran coğrafyasından ziyade Orta ve Uzakdoğu'da rağbet görmüş ve yayılmıştır.[161]

I. Firuz döneminde (459-484) Eftalitler ve Bizans karşısında mağlup olup topraklarının bir kısmını kaybeden Sasani devleti; hem işgücünün kaybolmasına hem de ekonominin bozulmasına engel olamamıştır. Ekonomik dengeleri tesis ve kayıpları telafi etmek için ek vergiler koyan devlete karşı toplum reaksiyon göstermiş, Mazdek adlı Mobed-i Mobedanın eşitlik ve ortak mülkiyet anlayışına destek vermiştir. Mazdek, siyasilerin zaafından kaynaklanan ağır mağlubiyetlerden toplumun fakir kesiminin daha çok etkilendiğini, topraklarını ve canlarını kaybettiğini ifade ederek zenginlerin ve komutanların ise mal varlıklarını daha da arttırdığını ileri sürmüştür. Toplum gerçekleriyle örtüşen bu fikirler hem mağdurlar hem de fırsatçılar tarafından rağbet görmüş özellikle Mazdek'in ortak mülkiyet anlayışı, sorunların çözümü için bir çıkış noktası olarak görülmüştür. Ortak mülkiyet anlayışına göre; devlete ve aristokratlara ait toprak, sermaye gibi her şey, hatta aileler bile özel mülkiyetten çıkartılmış kamunun ortak malı haline getirilmiştir. Sosyal adaletsizlik, kıtlık, işsizlik gibi sorunlarla mücadele etmek zorunda kalan geniş halk kitleleri Mazdek'in etrafında birleşmiş ve I. Kavad(483-531) döneminde bu fikirleri hayata geçirmiştir. Ortak mülkiyet ve eşitlik anlayışı pratik hayatta pek verimli olmamış, ekonomiyi daha da kırılgan hale getirmiştir. Sosyal statülerini, mal varlıklarını kaybeden aristokrat, rahip ve Dihgan sınıfı bu duruma şiddetle muhalefet etmiş I. Hüsrev'i (531-579) kışkırtarak cebri tedbirler almasına vesile olmuştur. Bunun üzerine Mazdek taraftarları önce devlet kademesinden daha sonra sosyal hayattan uzaklaştırılmış, fikirleri yasaklanmış, birçoğu da ölümle cezalandırılmıştır. Bu katliam ve tecritten kaçan çok az sayıdaki Mazdek taraftarı dağlık bölgelere kaçarak varlıklarını ve inançlarını sürdürmüştür.[162]

3.2.4 Sosyal Hayat

Sosyal ve hukuki hakları, statüleri, geçim kaynakları birbirinden farklı dört katmandan oluşan Sasani toplumu; sınıflar arası geçişe izin vermemiştir. Her sosyal grup kendi

[161] Gündüz, *Yaşayan Dünya Dinleri*), 494.; Kozak, *Kadim Dönemler Genel Hukuk Tarihi*, 392.; Yıldırım, *İran Mitolojisi,* 156, 166.; Wıesehöfer, *Antik Pers Tarihi*, 286.; Naskali, "Sasaniler", 36/175.
[162] Kozak, *Kadim Dönemler Genel Hukuk Tarihi,* 395.; Yıldırım, *İran Mitolojisi,* 170-171.; Wıesehöfer, *Antik Pers Tarihi,* 297.; Naskali, "Sasaniler", 36/175.

içinde oluşturduğu hiyerarşik düzene göre günlük yaşamını idame ettirmiştir. Toplumda herkesin görev tanımı oldukça açık ve nettir. Dolayısıyla hiç kimse kendi konumundan ve sorumluluklarından feragat edip başka roller üstlenememiştir. Bu sosyal tabakalar;

1. Aristokratlar: Toplumun en üst sınıfını oluştururlar. Başta Sasani ailesi olmak üzere yerel valiler, hudut boylarında görev alan komutanlar, kadim arya sülalesini temsil eden yedi büyük aile bu grubun doğal üyeleridir. Bu sınıfa mensup birey ve aileler devletin kendilerine tahsis ettiği malikânelerde yaşar ve arazileri işletirlerdi. Bunun karşılığı olarak savaş döneminde orduya katılmak üzere hazır kıta bekletilen belirli sayıda askerin bakımını üstlenirlerdi.[163]

2. Bürokratlar: Devletin üst kademelerinde makam ve mevki sahibi bürokratlardan müteşekkil bir sınıftır. İktidarın el değiştirmesinde oldukça etkili bir pozisyona sahiptirler. Şahların göreve gelmesinde üstlendikleri rolden dolayı devletin kaderini tayin eden kilit bir konumdadırlar. Bu sınıfın en seçkin zümresi ise debirlerden oluşur. Asli görevleri kâtip ve münşîlik olan bu grup toplum içerisinde önemli bir mevkiye sahiptir. Debirlerin yalnızca en iyileri sarayda çalışır, ruhanilerin ve askerlerin liderleri ile birlikte hükümdarı seçme hakkına sahip olurdu. Diğer debirler ise eyaletlerde görevlendirilir, resmi yazışmaları, devletin gelir gider tablosunu, hükümdarın fermanlarını kaleme alırlardı. Üst düzey ordu komutanları da büzürgan sınıfından kabul edilir, doğrudan şehinşaha bağlı olup yeri geldiğinde debirler ve mobedan ile iş birliği yapmış, yeni hükümdarın belirlenmesinde etkili olmuştur.[164]

3. Ruhaniler: Sosyal hayatın hiyerarşik düzeni içerisinde üçüncü sırada yer alan din adamları hem devlet yönetiminde hem de halk nazarında oldukça muteber ve saygın kimselerden oluşurdu. Tapınakların sorumluluklarını üstlenmeleri, başrahibin krala taç giydirmesi, astroloji ve takvim bilimi konusunda yetkin olmaları bu sınıfı toplumun seçkin bir zümresi haline getirmiştir. Din adamına Mobed, liderlerine ise Mobed-i mobedan denilirdi. Ruhaniler özellikle Azerbaycan'da yaşamış olan Moğan kabilesinden seçilirdi. Devletin resmi hukuk anlayışından muaf olan bu zümre dini kurallara göre hareket eder, yeri geldiğinde devlet büyüklerine danışmanlık hizmeti sunarlardı. Yarı özerk bir yapıya sahip olan bu sosyal sınıf, uyuşmazlıklarını devlet mahkemelerinde değil din hukukuna göre hareket eden kendi mahkemelerinde çözüme

[163] Kozak, *Kadim Dönemler Genel Hukuk Tarihi*, 386.; Yıldırım, *İran Mitolojisi,* 146.
[164] Kozak, *Kadim Dönemler Genel Hukuk Tarihi*, 386.; Yıldırım, *İran Mitolojisi*, 146.; Sadi S. Kucur, "Debir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994), 9/63.

kavuşturmuştur. Ruhaniler devletin en üst kademesinden halkın en alt tabakasına kadar toplumun her alanında etkin bir rol üstlenmiş, dini hüviyetlerini kullanarak nüfuzlarını korumuşlardır.[165]

4. Halk: Bu üç büyük zümrenin dışında toplumun geri kalan kısmını oluşturan halk; dihgan, zanaatkâr, tüccar, çiftçi ve köylülerden oluşmaktaydı. Hem devletin hem de toplumun omurgasını oluşturan dihganan kesimi bu sınıfın en üst katmanında yer almış, kırsal bölgelerde devletin resmi temsilcileri olmuşlardır. Toprak sahibi dihganlar; tarım arazilerinin işletilmesinden, bölgenin güvenlik, dirlik ve düzeninden ve verginin sağlıklı bir şekilde tahsil edilmesinden sorumlu tutulmuşlardır. Bu toprak ağaları büyük savaşlara katılmamış, saldırı anında kendi topraklarını müdafaa etmişlerdir. Orduda hizmet veren ikinci derece komuta kademesinin bu sınıftan seçilmesine dikkat edilmiştir. Sadece devlet güvenliği ve toprak bütünlüğünde değil Sasani kültür ve edebiyatının korunmasında da önemli bir rol üstlenmişlerdir.[166] Zanaatkâr sınıfı ise ülke ekonomisine sağladığı katkı açısından oldukça önemli bir konuma sahipti. Sosyal hayatın idamesini, üretimin sürekliliğini, iş bölümünü sağlamaları, meslek erbabının yetiştirilmesine ön ayak olmaları, hepsinden önemlisi hayatı kolaylaştırdıkları için toplumun en önemli yapı taşlarından sayılmışlardır. Dokumacılık, kumaşçılık ve halıcılık, en gözde meslekler arasında yer almış, süslü halılar ve kumaşlar Japonya'dan Bizans'a kadar pazarlanmıştır. Özellikle İran halısı bir marka haline gelip Ortaçağ dünyasında meşhur olmuştur. Kuyumculuk ve bakırcılığın yanı sıra savaşçı bir toplum olan Sasaniler'in silah yapımına verdiği önemden dolayı demircilik tercih edilen meslekler arasında yer almıştır. Ayrıca marangozluk, nalbant, dülgerlik, cam işlemeciliği gibi meslekler de oldukça rağbet görmüştür.[167]

Toplumun refah düzeyini ve devletin ekonomik durumunu en iyi yansıtan sınıf tüccarlardır. Sasani tüccarları İpek yolunun avantajını kullanmış, Çin-Bizans hattındaki pazarlarda söz sahibi olmuştur. Kara ticaretinin hinterlandını genişletmek için Arap Yarımadasındaki güçlü aşiretlerle antlaşmalar yapmış, devletin ekonomik çıkarlarını koruyan faaliyetleriyle ön plana çıkmıştır. Basra körfezini bir üst olarak kullanmış, böylece Yemen-Hindistan arasında gerçekleşen deniz ticaretinde de etkin bir rol

[165] Wıesehöfer, *Antik Pers Tarihi,* 250.; Yıldırım, *İran Mitolojisi*, 146.; Naskali, "Sasaniler", 36/176.
[166] Kozak, *Kadim Dönemler Genel Hukuk Tarihi*, 392, 394; Yıldırım, *İran Mitolojisi*, 146.; Wıesehöfer, *Antik Pers Tarihi,* 296-270.; Niray, "Sasani İmparatorluğu'nun Devlet Yapısı Üzerine Bir İnceleme", 6.; Naskali, "Sasaniler", 36/176.
[167] Wıesehöfer, *Antik Pers Tarihi,* 275.; Yıldırım, *İran Mitolojisi*, 147.; Nevber Gürsu, "Kumaş", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2002), 26/368.

üstlenmişlerdir. Uzakdoğu'dan getirdikleri ham madde ve işlenmiş malları iç ve dış piyasada pazarlamışlar, yerli malları da ihraç etmişlerdir. Sıcak paraya sahip oldukları için seçkin bir zümre haline gelmiş, işini iyi yapan tüccarlar resmi makamlar tarafından desteklenmiştir.[168]

Küçük ölçekli topraklara sahip olan çiftçiler, köylülerle dihganlar arasında yer alan bir konuma sahiptiler. Çiftçileri köylülerden ayıran en önemli özellik kendilerine ait toprakları işlemesiydi. Köylüler dihgana ait topraklarda çalışırken, çiftçiler kendi topraklarını ekip biçmekteydi. Çiftçiler dihgan kadar olmasa da üretimde söz sahibiydi. Toplumun en kalabalık kısmını ise yerli halk ve kölelerden meydana gelen köylü sınıfı oluşturmaktadır. İş gücünü temsil eden, üretimin devamlılığını sağlayan köylüler, yarı feodal sistem içerisinde yaşamaya çalışmış ve devletin yükünü omuzlarında taşımışlardır. Ekonomik özgürlükleri elinden alınmış, emeklerinin karşılığı tam olarak ödenmediği gibi belli bir miktarda varlık vergisine tabi tutulmuşlardır. Bundan dolayı sömürülen köylüler, resmi otoriteye karşı yapılan ayaklanmalarda ön saflarda yer almış; ayaklanmalar bastırılırken de en çok bu kesim mağdur edilmiştir.[169]

3.2.5 Ekonomik Yapı

Sasani ekonomisini belirleyen en temel üç iktisadi faaliyet: Tarım, ticaret ve maden işletmeciliğidir. Ekonomide belirleyici olan unsur ise toprağın işlenmesidir. Devlet gelirlerinin ana kaynağını oluşturan toprak, haraç sistemi ile tanzim ve taksim edilmiş; kime ait oldukları ve alınacak vergi miktarı açıkça belirtilmiştir. Örneğin: divani topraklar belirli bir vergi karşılığında işletmeleri için köylülere verilmiştir. Ya da şahların özel mülkü sayılan topraklar, saray eşrafının şahsi masraflarını karşılamak için köylülere kiralanmıştır. Bununla birlikte dihganlara ait topraklar da köylü veya köleler çalıştırılarak işletilmiştir. Topraktan alınan vergilerin miktarını ve tahsilatını gerçekleştirmek için divan-ı haraç kurulmuştur. Ayrıca fevaid-i amme divanı adı altında çeşitli vergilendirme usulleri de uygulanmıştır. Toplanan vergiler; memur maaşları, ordu giderleri, toplum hizmeti, imar ve iskân faaliyetleri için kullanılmıştır. Toprağın işletilmesine oldukça önem veren Sasaniler, üretimin devamlılığını sağlamak için ek tedbirler almış; halkın daha iyi beslenebilmesi için bazı tarım ürünlerinden ise hiç vergi

[168] Wıesehöfer, *Antik Pers Tarihi*, 279.; Bozkurt, "İpek yolu", 22/370.
[169] Wıesehöfer, *Antik Pers Tarihi,* 252.; Kozak, *Kadim Dönemler Genel Hukuk Tarihi*, 394.; Yıldırım, *İran Mitolojisi,* 146.; Niray, "Sasani İmparatorluğu'nun Devlet Yapısı Üzerine Bir İnceleme", 7.

almamıştır.[170] Ülke ekonomisine girdi sağlayan, stratejik öneme sahip buğday, arpa, pirinç, hurma, zeytin, yonca, üzüm gibi tarım ürünlerinin yetiştirilmesine ayrıca önem verilmiş; hasadına oldukça dikkat edilmiş, ticareti devlet gözetiminde ve denetiminde gerçekleştirilmiştir.[171]

Sasani imparatorluğu için ticaret; Bizans, Yemen, Hindistan, Arabistan ve Orta Asya toplumlarıyla yürüttüğü siyasi, askeri ve iktisadi iş birliğini devam ettiren, uluslararası ticarette elini güçlendiren, siyasi hasımlarına karşı üstünlük sağlayan önemli bir aktördür. Bundan dolayı doğudan getirdikleri emtiaları batı komşularına nakletmiş, bu hususstaki avantajını koruyarak hem bölgesel hem de uluslararası ticaretin ipini elinde tutmak istemiştir. Doğu-batı hattında gerçekleşen transit ticareti oldukça verimli bir şekilde kullanmış, tüccarları desteklenmiş, çeşitli imtiyazlar tanıyarak uluslararası arenada ellerini güçlendirmiştir.[172] Ticaret yollarının geçtiği güzergâh üzerinde yer alması; Sasaniler'i ve tüccarlarını Arap, Rum, Hint, Habeş ve Çinliler için hem doğal bir rakip hem de müttefik haline getirmiştir. Bundan dolayı Sasani tüccarları ucuza aldıkları malları, yüksek fiyatlarla satarak ülke ekonomisi kalkındırmışlardır. Ticaret malları belirli sivil yerlerden istihsal edilebildiği gibi devlet imalathanelerinden de istifade edilmiştir. Ticaret ile birlikte lüks malların ithalatı ve ihracatı yaygınlaşmış, özellikle aristokrat ve bürokrat kesim tarafından rağbet görüp tüketilmiştir. Ticari faaliyetler; çek senet işlemlerinin ihdas edilmesine, bankacılık sisteminin kurulup gelişmesine ön ayak olmuştur. Tüm ticari faaliyetler yetkili memurlar tarafından denetlenmiştir. Sasani hükümdarları ticari ağların çeşitlenmesine ve geliştirilmesine özen göstermişler, özellikle İpek yolu üzerinde söz sahibi olmaya gayret etmişlerdir.[173]

Sasani-Bizans rekâbetini etkileyen en önemli faktör ise ipek ticareti olmuştur. Sasani devleti, Bizans'a karşı iktisadi üstünlük elde edebilmek için ipek ticaretini bir koz olarak kullanmıştır. Yıllarca bu avantajını elinde tutan Sasaniler'e karşı farklı politikalar üretip geliştiren Bizans imparatorları genellikle başarısız olmuş ancak I. Justinianos'un (527-565) girişimleriyle bu üstünlüğe son verilmiştir. I. Justinianos, ipek yapımı ile

---

[170] İmparator I.Erdeşir'in, "*Hiçbir güç ordusuz, hiçbir ordu parasız, hiçbir para topraksız ve hiçbir toprak adaletsiz olamaz…*" ifadesi toprağın Sasaniler için ne kadar önemli olduğunu göstermektedir. Bkz. Gene R. Garthwaite, *İran Tarihi,* çev. Fethi Aytuna (İstanbul: İnkıkap yayınları, 2011), 85.

[171] Wıesehöfer, *Antik Pers Tarihi,* 272-273, 277.; Yıldırım, *İran Mitolojisi*, 145.; Kozak, *Kadim Dönemler Genel Hukuk Tarihi*, 394.; Niray, "Sasani İmparatorluğu'nun Devlet Yapısı Üzerine Bir İnceleme", 10-11.

[172] Wiesehöfer, *Antik Pers Tarihî,* 277.

[173] İlber Ortaylı, *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi* (Ankara: Cedid Neşriyat, 2008), 24.;Yıldırım, *İran Mitolojisi*, 145.; Wiesehöfer, *Antik Pers Tarihî,*176.

ilgili Çinliler'in asırlarca devlet sırrı olarak sakladıkları formülasyonu elde edebilmek için Uzakdoğu'ya din adamı kılığında ajanlar göndermiştir. Yapılan tahkikat sonucunda ipeğin bir böcek kozasından elde edildiğini tespit etmişlerdir. İpek böceği ve kozası bir bambu ağacının içine saklanarak İstanbul'a getirilmiştir. İpek böceğinin doğal yaşam alanı dut ağacı, gıdası ise dut yaprağı olduğu için Bursa ve çevresi pilot bölge olarak seçilmiş ve başarılı sonuçlar elde edilmiştir. Böylece Bizans'ın Çin'e ve aracı olan Sasaniler'e ihtiyacı kalmamış, Bursa'da ürettikleri ipeği Avrupa'ya ve Ortadoğu'ya ihraç etmişlerdir.[174]

Sasani devletinin ekonomik parametrelerini belirleyen üçüncü unsur ise maden sanayisidir. Özellikle İran'ın kuzeyinde yer alan Elbruz dağları gümüş, bakır, kurşun gibi zengin maden yataklarına sahipti. M.Ö. 5000 yıllarından itibaren işletilen bu maden yatakları metal sanayisinin gelişmesine de ön ayak olmuş; hem sivil hayatta hem de askeri talimlerde kullanılabilen dayanıklı metal eşyalar üretilmiştir. Elbruz dağları dışında Kafkasya, Ermenistan ve Maveraünnehir bölgelerindeki maden yataklarını işleten Sasaniler Orta Fırat bölgesinde yer alan altın madenlerine sahip olmak için de Bizanslılarla sürekli mücadele içerisinde olmuşlardır.[175]

Kuyumculuk oldukça gözde bir meslektir. Gümüş, bakır ve altın işlemeciliğine değer veren Sasani yönetimi özellikle gümüş madenlerinin işletilmesini ve gümüşün işlenmesini devlet tekeline almıştır. Bu dönemde imal edilen metal eşyalar arasında en dikkat çeken ve talep edilen emtia gümüştür. Bunun iki temel sebebi vardır: Ülke sınırları içerisinde zengin gümüş yataklarının olması ve piyasada döngü sağlayabilen rezerv paranın gümüşten imal edilmesi. Üretilen maden kaplar iç piyasada tüketildiği gibi ihraç da edilmiştir. Sasani sanatının inceliklerini ve ekonomisinin gücünü yabancı ülke hükümdarlarına göstermek için gümüş ve altından yapılan el işlemesi kap kaçaklar, ziynet eşyaları elçiler vasıtasıyla hediye olarak gönderilmiştir.[176]

---

[174] Ahmet Altungök, *İslam Öncesi İran'da Devlet ve Ekonomi–Sasani Dönemi-* (M.S. 226-652), (İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2015), 308.; Gürhan Bahadır, "Anadolu'da Bizans-Sasani Etkileşimi (IV.-VII. Yüzyıllar)", *Turkish Studies* 6/1 Winter (2011), 722.; Vasilev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, 159.; Wiesehöfer, *Antik Pers Tarihî,* 271.

[175] Yıldırım, *İran Mitolojisi*, 145.; Barbara Helwing, "İran da İlk Kentler", *Arkeoatlas dergisi* (edt. N. Karul), 2 (2003), 80.; David Nicolle, *Sassanian Armies: The Iranian Empire Early 3rd to mid-7th centuries AD*, (Tockport: Montvert Yayınları, 1996), 6.

[176] Yıldırım, *İran mitolojisi,* 145.; Wiesehöfer, *Antik Pers Tarihî,* 279.

3.2.6 Hukuki Hayat:

Sasanilerin hukuk anlayışı selefleri Partlar ve Perslere dayanmaktadır. Adaleti, hem devlet teşkilatı hem de sosyal yapı üzerinde tesis etmek ve sağlıklı bir şekilde uygulamak için özen göstermişlerdir. Sasani hükümdarının temel görevi de adil olmak ve adaleti ülkenin her karış toprağında tahakkuk ettirmek olmuştur. Bu anlayışın oluşmasındaki en temel etken ise uzun yıllar ayakta kalan Pers ve Part devletlerinin bunu adalet ile sağlamış olmalarıdır. Dolayısıyla kalıcı olmak isteyen Sasani hükümdarları Persleri ve Partları örnek almış, adil olmaya gayret etmişlerdir.[177]

Hukuki hayat: Yargı teşkilatı, yargılama usulü, suç ve ceza anlayışı olarak üç başlıkta değerlendirilebilir.

Yargı teşkilatı: Sasani hukuku ve yargı kanunları kutsal kitap Avesta kaynaklıdır. Bu açıdan bakıldığında devlet dini hükümlerle yönetilmekte yeri geldiğinde örfi hukuktan da faydalanılmaktadır.[178] Yasama, yürütme ve yargı erkini elinde bulunduran hükümdar hukuk sisteminin tepe noktasını oluşturmuştur. Aldığı kararlar, verdiği emirler tartışmasız uygulanır, yeri geldiğinde yargılamayı bizatihi kendisi yapardı. Özellikle tartışmalı olan ya da çözüme kavuşturulamayan adli vakalar hükümdara arz edilirdi. Ayrıca temyiz makamı olan hükümdar, yargılama süreci tamamlanmış davaları usûl ve esas bakımından yeniden değerlendirebilir ve daha önce alınan herhangi bir kararı bozabilirdi.[179]

Adliye teşkilatı, hirbed ve mobed din adamlarının gözetim ve denetimine tabi tutulmuştur. Adaletin tanrısal bir vazife olduğunu savunan rahipler, hem sivil hem de resmi sahada yargıçlık görevini üstlenmişlerdir. Bunun yanı sıra kırsalda dihganlar, askeri mahkemelerde sepahdazur, divan-ı haraçtaki adli meselelerin çözümü için de baş debir, hâkim olarak görevlendirilmiştir. Adli teşkilatın sivil ve asker olarak ikiye ayrılması bunun temel sebebidir. Dolayısıyla mahkemelerin isimleri, yargılama usûlleri ve görevlendirilen hâkimler birbirinden farklıdır. Başkentin dışındaki şehirlerde yargılama işleri, atanan din adamları tarafından yürütülmüştür. Köy ve kasabalardaki

[177] Artur Kristensen, *İran fi ahdi's-Sasaniyyin*, çev. Yahya el Hişâb (Beyrut: Dâr'ül-Nehzat'ül Arabiyye 1982), 403. ; Ortaylı, *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*, 27.; Kozak, *Kadim Dönemler Genel Hukuk Tarihi,* 403.; Wiesehöfer, *Antik Pers Tarihî,* 58.
[178] Gündüz, Yaşayan Dünya Dinleri, 515.; Kozak, *Kadim Dönemler Genel Hukuk Tarihi,* 398.
[179] Kristensen, *İran fi ahdi's-Sasaniyyin*, 403.; Wiesehöfer, *Antik Pers Tarihî,* 58.; Kozak, *Kadim Dönemler Genel Hukuk Tarihi,* 403.

adli vakalara ise dihganlar bakmış, ihtiyaç duyulduğunda din adamlarından da istifade edilmiştir.[180]

Hâkimlere yardımcı olması için desturber adlı memurlar görevlendirilmiştir. Bütün adli yazışmalardan sorumlu olup yeri geldiğinde bir yargıç gibi hareket etmişlerdir. Ayrıca halkın şikâyetlerini dinleyip bu talepleri adli makamlara aktarmış, taraflar arasında uzlaşı sağlamaya ve davalarla ilgili delil toplamaya çalışmışlardır. Saraydaki adli yazışmalardan ise dadh dibhâr adlı idari amir sorumlu tutulmuştur. Hukuki işlemlerin ve yargılama usullerinin gelenek ve göreneklere uygun bir şekilde yürütülüp yürütülmediğini denetlemesi için ayinber memurları görevlendirilmiştir.[181] Başkentin dışındaki yerleşim birimlerinde vazifelendirilen adliye memurları; din adamı, asil, nüfuz sahibi, hukuk eğitiminde uzman olup şehirde ikamet eden baş yargıca karşı sorumlu tutulmuşlardır.[182]

Yargılama usulü: Zerdüştlük, hukuk anlayışını tayin ettiği gibi yargılama usullerinin nasıl ve ne şekilde yapılacağını da belirlemiştir. Sasani hukukçuları Avesta'nın Husparem adlı metinlerinde ayrıntılı bir şekilde izah edilen yargılama usullerini esas almış; cezanın türü, ölçüsü, miktarı ve nasıl infaz edileceği ise icmâ-i nikân kitabında belirtilen ilkelere uygun bir şekilde icra edilmiştir.[183] Yargılama usulünün başındaki yegâne erk yine hükümdardır. Hükümdarın yaptığı muhakeme tartışmaya açılmamış, sadece gözlemci ve danışman sıfatıyla mobed-i mobedanın görüşlerine başvurulmuş, alınan kararlar ise ivedilikle uygulanmıştır. Hükümdar, devlet ve halka karşı suç işleyen, görevi kötüye kullanan memur ve hanedan mensuplarını yargıçlardan oluşan adalet divanının huzurunda muhakeme etme yetkisine sahiptir. Zanlı yargılama sürecinde sarayın önünde kurulan üçayaklı demir iskelenin üzerinde kendi adına verilecek kararı beklerdi. Eğer idam cezası verilirse mücrim sarayın ortasındaki avluda insanların göreceği bir şekilde infaz edilirdi. Hanedan mensupları ve üst düzey bürokratlar yargılama sonucunda suçlu bulunsalar dahi asla ölüm cezasına çarptırılmazlar kule ve mahzen şeklindeki ceza evlerine hapsedilirlerdi.[184]

---

[180]Kristensen, *İran fi ahdi's-Sasaniyyin,* 404.; Wiesehöfer, *Antik Pers Tarihî,* 267.; Kozak, *Kadim Dönemler Genel Hukuk Tarihi,* 404.

[181] Kristensen, *İran fi ahdi's-Sasaniyyin,* 404.; Ortaylı, *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi,* 29.

[182] Kristensen, *İran fi ahdi's-Sasaniyyin,* 404.; Ortaylı, *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi,* 28.

[183] Mahmud Esad Efendi, *Tarih-i İlmi Hukuk* (Ankara: Yetkin Yayınları, 2012), 159.;Kozak, *Kadim Dönemler Genel Hukuk Tarihi,* 401.

[184] Kristensen, *İran fi ahdi's-Sasaniyyin,* 542.; Ortaylı, *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi,* 27.; Kozak, *Kadim Dönemler Genel Hukuk Tarihi,* 403.

Taşradaki yargılama usulü ise iki yöntemle gerçekleştirilirdi: Hakemlik ve arabuluculuk. Genelde problemler sulh yoluyla çözüme kavuşturulmak istenmiş, adli tahkikat ve takibata önem verilmiştir. Taraflar ayrı ayrı sorguya çekilmiş, daha sonra mahkeme huzurunda bir araya getirilerek yargıç nezaretinde muhakeme edilmişlerdir.[185] Sadece din adamlarından oluşan bir mahkeme ihdas edilmiş, bu mahkemede görevi kötüye kullanan ya da dinini terk eden Mecusi din adamları, azınlık (Hıristiyan, Yahudi, Mani gibi) dinine mensup bireyler, yalancı peygamberler sorgulanmış ve cezalandırılmıştır. Dini, askeri ve sivil mahkemelerde, hükümdar tarafından yürütülen soruşturmalarda işkence yaygın olarak kullanılmıştır.[186] Kişinin suçlu olup olmadığını anlamak için sarmag varih ve garmag varih ordaline başvurulmuştur. Genellikle bilgi ve belge yetersizliğinden kaynaklanan durumlarda çözüme kavuşturulamayan adli vakaların halli için bu yönteme başvurulmuştur. Zanlıya, kükürt suyu içirilip yemin ettirilirdi. Eğer kükürt kişiye zarar vermezse serbest bırakılırdı. Ya da durumuna göre sıcak bir ateşle veya soğuk bir suyla sınanırdı. Ateşin içine atılan kişi yanmaktan, soğuk suyun içine atılan kişi ise donmaktan ya da boğulmaktan kurtulursa masum olduğuna karar verilirdi.[187] Mihrigan ve Nevruz bayramlarında hükümdar halkıyla iç içe olur; onların şikâyetlerini dinler, adaletle ilgili taleplerini muhakeme eder Nevruz'un son günü kurulan adalet divanında adli vakaları çözerdi.[188]

Suç ve ceza anlayışı: Suçlular idam, kısas, diyet, hapis cezalarına çarptırılmışlardır. Sasaniler, dinden dönmeyi, hükümdara hakaret etmeyi ve ihaneti asla affetmemişler; cezaları ertelemeyip faillerini ölümle cezalandırmışlardır. Bununla birlikte irtikab, insanların istifade ettiği kuyu gibi su kaynaklarını kirletmek, harp esnasında cepheyi terk etmek de büyük suçlardan sayılmış; mücrimler çeşitli yöntemlerle idam edilmişlerdir. Hanedan üyeleri veya üst düzey bürokratlar ölüm cezası gerektirecek bir suç işlediklerinde idam edilmemiş, Anuşbord kulesine hapsedilmişlerdir. Tecavüz ve hırsızlık gibi suçlardan dolayı tevkif edilip yargılanan ve hüküm giyen mücrimler ise Cündişapur'daki Feramuşhane'ye (unutulmuşlar evi) gönderilmiş; mahkûmiyetleri boyunca çeşitli işkencelere maruz bırakılmışlardır. Örneğin: Hırsızlar, direklere bağlanmış**,** tecavüzcülerin ise uzuvları kesilmiştir. Ancak bu tür suçlar yaygınlaştığında can ve mal güvenliğini tesis ve temin etmek için daha şiddetli tedbirlere başvurulmuş;

[185] Kristensen*, İran fi ahdi's-Sasaniyyin,* 404.
[186] Esad , *Tarih-i İlmi hukuk,* 169.; Kozak, *Kadim Dönemler Genel Hukuk Tarihi,* 403-404.
[187] Kristensen*, İran fi ahdi's-Sasaniyyin,* 409.
[188] Kristensen*, İran fi ahdi's-Sasaniyyin,* 406.; Ortaylı, *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi,* 27.

çalınan malın miktarına, geri iade edilip edilmemesine bakılmaksızın suçlular hakkında idam kararı verilmiştir.[189]

Taammüden işlenen cinayetlerde kısasa; taksirli durumlarda ise diyete hükmedilmiştir. Kısas ya resmi kurumlar ya da maktulün yakınları tarafından gerçekleştirilmiştir. Ancak katil bizatihi aile reisi olup oğlunu, kızını veya eşini herhangi bir sebepten dolayı öldürdüğünde kısas tatbik edilmemiştir. Suçun şahsiliği ilkesinden zaman zaman uzaklaşan yargı sistemi, devlete isyan eden kişiyi ailesiyle birlikte yok etmiş; âsi, şehzade olunca gözlerine mil çekilmesiyle yetinilmiştir. Recm cezasına da sıklıkla başvurmuş, bu ceza özellikle suçlu bulunan diğer din mensuplarına uygulanmıştır.[190]

3.2.7 Kültür ve Edebi Hayat:

Kültürel hayatın dinamikleri binlerce yıllık birikimin devamı niteliğinde olan Pers ve Part medeniyetinin esasları üzerine kurulmuştur. Hindu, Arami, Süryani, Nebati ve Turani bileşenlerin katkısıyla kendine özgü kültür ve edebiyat anlayışını oluşturmuş; doğu ile batı arasında kültür transferini gerçekleştiren zengin bir medeniyet havzasını inşa etmiştir. Bundan dolayı özellikle Hindistan ve Orta Asya üzerinden gerçekleşen kültürel etkileşim, Arap ve Ortadoğu coğrafyasıyla birleşerek düşünce dünyasından konuşulan dillere kadar hayatın her noktasında kendini göstermiştir.[191]

Edebiyat, felsefe, eğlence hayatı, imar ve sanatsal faaliyetler, gündelik ve özel günlerde kullanılan giysiler, damak zevki, musiki ve enstrümanlar kültürel hayatı tesis eden bileşenlerdir. Hukuki metinler Arapça, tıbbi metinler Sanskritçe, astronomi ile ilgili bilgiler Yunanca, savunma sanatları ve savaş ile ilgili metinler Türkçe olarak kayıt altına alınmış; edebiyatta ise Farsçaya öncelik verilmiştir. Fars edebiyatı, İran ulusal tarihini yücelten, efsanevi ve mitolojik olaylarla örüntülü metinler üzerine inşa edilmiştir. Örneğin: Keyumers liderliğindeki kadim İranlılar'ın olağan üstü güçlere sahip olup bütün dünyaya hatta devler ülkesine egemen oldukları devirlerden söz edilmiş; bu süreç efsanevi tarzda dile getirilip sözel ve yazınsal literatürdeki yerini almıştır. Milli kahraman Feridun'un zalim Dahhak'a karşı verdiği mücadeleler, İran-Turan savaşlarında ön plana çıkan Karen, Sâm, Novzer gibi kahramanlar da destanlara

[189] Mahmud Esad, *Tarih-i ilmi hukuk*, 168.; Ortaylı, *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi,* 28.; Kozak, *Kadim Dönemler Genel Hukuk Tarihi*, 401-402.
[190] Mahmud Esad, *Tarih-i ilmi hukuk*, 168.; Wiesehöfer, *Antik Pers Tarihî,* 224.; Kozak, *Kadim Dönemler Genel Hukuk Tarihi*, 401-402.
[191] Kozak, *Kadim Dönemler Genel Hukuk Tarihi*, 392.; Yıldırım, *İran Mitolojisi*, 147.

konu olmuş, edebiyatın özellikle kamuya hitap eden ve sosyal mesajlar içeren yönünü ön plana çıkarmıştır.[192] Bu hikâyeler sözel edebiyatın bir parçası olarak yüzyıllarca dilden dile aktarılmış ve Goştâspnâme,[193] Şahnâme,[194] Gerşâşpnâme[195] isimleriyle yazınsal ürün haline getirilip ölümsüzleştirilmişlerdir. Hind edebiyatından da etkilenen Sasaniler; Kelile ve Dimme (Karteka Dimneka), satranç oyunu (Mazigâni Çetreng), Simbâdnâme, Tûtinâme gibi eserleri kendi dillerine çevirmiş; Hind menşeili bu oyun ve hikâyeler hem saray hem de halk tarafından oldukça rağbet görmüştür.[196]

Felsefi düşüncenin temelleri Zerdüşt'ün öğretileri ve ilkeleri üzerine inşa edilmiştir. Dinkard adlı eserde bir araya getirilen felsefi ve teolojik doktrinler düşünce hayatının sınırlarını belirlemiştir. Sasani toplumu Zerdüşt'ü anlayabildiği sürece bu felsefi ekolü devam ettirmiş aksi söz konusu olduğunda ise hem sivil hem de resmi makamlar tarafından müdahale edilerek tekrar dine dayalı felsefeye dönüş sağlanmıştır.[197] Bu durum sadece felsefe hayatında değil tören, şenlik, eğlence ve oyun kültüründe de kendini göstermiştir. Şölen, düğün, bayram kutlaması velhasıl bütün merasimler dini kurallara göre ve din adamının nezaretinde gerçekleştirilmiştir. Merasimlerin müzik eşliğinde yapılmasına, sofra kurulmasına, çeşitli oyunlarla eğlenceli hale getirilmesine özen gösterilmiştir. Resmi törenler ise devletin belirlediği prosedüre göre gerçekleştirilmiştir.[198] İmar faaliyetlerine oldukça önem veren Sasani yönetimi yapılan sarayların, hanların, tapınakların, köprülerin hem sağlam malzemeden inşa edilmesine hem de estetik değerler taşımasına bununla birlikte çeşitli kabartmalarla veya süslemelerle tezyin edilmesine özen göstermiştir. Örneğin: gümüş ve altın madeniyle süslenen Tak-ı Kisra ve İran coğrafyasındaki bütün tapınakların merkezi olan Azerhûş (Güzel ateş) mabedi Sasani mimarisinin en seçkin yapıları olarak gösterilmektedir.[199] Sanatsal zevkin ön plana çıktığı bir başka alan ise dokumacılık sektörüdür. Halı, kilim ve giysilere bitki, çiçek ve hayvan motifleri işlenmiştir. Açık-koyu renkler kullanılmış ve renkler arası uyum sağlanarak Sasani zerafeti ön plana çıkarılmıştır.[200] Evlilik, doğum, cenaze ve bayram günlerinde din adamları beyaz elbiseler giyer, diğer günlerde

[192] Yıldırım, *İran Mitolojisi*, 148, 151.
[193] Yıldırım, *İran Mitolojisi,* 372.
[194] Yıldırım, *İran Mitolojisi,* 368-370.
[195] Yıldırım, *İran Mitolojisi,* 403.
[196] Wıesehöfer, *Antik Pers Tarihî*, 310-316.; Yıldırım, *İran Mitolojisi*, 144, 147.
[197] Gündüz, "Mecusilik", 514.; Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*, 1/375.
[198] Ebü'l Hasen Ali b. El-Huseyn b. Ali El-Mesudi, Mürucü'z-zeheb ve Meadinü'l-Cevher, Cilt 4 (Kahire: Mektebetü'l –Tevfikiyye, 2003), 1/237-244.; Kozak, *Kadim Dönemler Genel Hukuk Tarihi*, 396.
[199] Kristensen, *İran fi ahdi's-Sasaniyyin,* 242.; Wıesehöfer, *Antik Pers Tarihi,* 233.; Yıldırım, *İran Mitolojisi*, 144.
[200] Wıesehöfer, *Antik Pers Tarihi,* 234.; Yıldırım, *İran Mitolojisi*, 147.

ise toplumdaki konumunu ve statüsünü belirleyen resmi kıyafetiyle dolaşırdı. Hükümdarlar ise farklı renk ve desenlerle işlenmiş özellikle bulut motifli gömlek, pantolon ve kaftan gibi ipekten yapılmış giysileri tercih ederlerdi. İdari ve askeri memurlar da resmi kıyafetlerini giyerek vazifelerini yerine getirirlerdi. Halk ise alım gücüne göre ipek, pamuk, yün ve ya kıldan yapılmış giysileri satın alıp gündelik hayatında ya da özel günlerinde kullanırdı.[201]

3.2.8 Askeri Sistem

Sasani ordusu merkez ve eyalet orduları olarak iki kısma ayrılmış ve vazifeleri net bir şekilde belirlenmiştir. Askerler; özellikle üst düzey komutanlar, büzürgan (büyükler) sınıfından kabul edilmiş, Tanrı Ahura Mazdah'ın yeryüzündeki temsilcisi olan imparatora karşı doğrudan sorumlu tutulmuşlardır. Atamaları bizzat hükümdar tarafından gerçekleştirilmiş; görevini kötüye kullanan veya başarısız olan komutanlar yargılanıp cezalandırılmıştır. Ordu teşkilatı, Eşkani hanedanının kurduğu sistem üzerine inşa edilmiştir. Askerler, Ehrimen'e karşı mücadele eden Yezdân'ın neferleri olup adaletin yeryüzünde tesis edilmesi ve hâkim kılınmasından sorumlu; devletin güvenliğini tesis etmekle de yükümlü tutulmuşlardır.[202]

Kurumlar arası iletişimin sağlıklı bir şekilde yürümesi için her birimin görev tanımı belirlenmeli, birbirlerine karşı sorumlulukları ve ödevleri açıkça ortaya konmalıdır. Bu açıdan bakıldığında Sasani devlet teşkilatında imparatordan, sıradan bir memura kadar herkesin sınırlılıkları ve sorumlulukları bellidir. Hükümdar, başkomutan sıfatıyla güçlü bir orduya sahip olmak ve onu yönetmek için emir komuta zincirini tavizsiz uygulamış. Ast-üst ilişkisini belirleyen temel esas ve ilkeleri de geleneksel ve çağdaş yöntemlere uygun bir şekilde belirleyip yazılı metinler haline getirmiştir.[203] Ordu içindeki hiyerarşinin bozulmaması ve güçlü bir şekilde devam etmesi için de iktisadi ihtiyaçların karşılanması gerekir. Bundan dolayı ordunun giderleri devlet için önemli bir problem teşkil etmiş çözümü için ikta sistemi uygulanmıştır. İmparatorluğun malı sayılan devlet arazisinin belirli şartlara ve süreye uygun bir şekilde işletme hakkının üçüncü kişilere tahsis edilmesi anlamına gelen ikta sisteminden her bir asker değil sadece rütbeliler

[201] Wıesehöfer, *Antik Pers Tarihi,* 54.; Kristensen*, İran fi ahdi's-Sasaniyyin*, 538.
[202] Peter Wilcox, *Rome's Enemies: Parthians and Sassanid Persians* (Oxford: Osprey Publishing, 1986), 33.
[203] Nicolle, Sassanian Armies, 14.

faydalanmıştır. Örneğin: eyalet ordularının omurgasını oluşturan süvari birlikleri, ikta sisteminden yararlanmış; öldüğünde sahip oldukları toprak, varsa varisine yoksa devlete iade edilmiştir. Büzürgan sınıfına dâhil her askerin iktası vardır. Yüz ölçümü ve beslemesi gereken asker sayısı ise rütbeye göre belirlenmiştir. I. Hüsrev, zamanın şartlarına uyum sağlayarak ikta sisteminden vazgeçip, paralı askerlik sistemini devreye sokmuştur.[204]

Pers hükümdarı Darius'un kurduğu sistemi örnek alan I. Erdeşir, ordunun temellerini merkezi kuvvetler üzerine inşa etmiş ve bel kemiğini süvari birliklerinden oluşturmuştur. Bu atlı birlikler iki kısma ayrılmış; birinci birlik çoğunlukla eşraf ve büzürgan çocuklarından meydana getirilmiş ve ağır silahlarla donatılmıştır. İkinci birlik ise seçkin süvari birliklerini desteklemek ve korumak amacıyla oluşturulmuştur. Bu birlikler daha hafif silahlarla donatıldığı için hızlı manevra kabiliyetine sahip olup merkezi ordunun yanında hareket etmiş ve ağır süvari birliklerine yardımcı olmuştur.[205] Bununla birlikte Sasani askeri teşkilatının içerisinde yardımcı askeri birliklerde vardı. Sasaniler, Ortaçağ da ciddi bir güç kabul edilebilecek olan fillerden, savaş arabalarından, ordunun sağlık sorunlarından sorumlu doktor ve baytar gibi tıbbi birliklerden, askerin ihtiyaçlarını hızlı bir şekilde çözmekle yükümlü olan lojistik biriminden, savaş zamanında düşman askerine ilk taarruzu gerçekleştirecek olan dojban (ölümsüzler) ordusundan istifade etmişlerdir.

Sasanilerde ordu başkanı arran spahbaddır ve bu kişilerin atanması bizzat hükümdar tarafından yapılırdı. Yetkilerini hükümdarlardan alan bu kişiler emir komuta zincirinde vezirlerden sonra gelmekte ve vezirlerin buyruğu ile hareket etmekteydiler. I. Hüsrev zamanına kadar ayakta kalan Arran Spahbad kurumu hükümdar tarafından ilga edilmiş ve kurumun tüm yetki ve sorumluluklarını kendi üzerine almıştır. Ayrıca profesyonel askerlik kurumunu da ortadan kaldıran I. Hüsrev askerliği Sasaniler için zorunlu bir hale getirmiştir. Sasani ordusunun şeması onlu birliklere göre tesis edilmiş ve 100 kişilik timler halinde en küçük askeri birlikler oluşturulmuştur. Extrem durumlarda ise halkın tamamı asker olarak kabul edilmiştir.[206] Hüsrev'in gerçekleştirdiği reformlardan en önemlisi dihgan ismiyle bilinen toprağa dayalı bir sınıf oluşturmuş olmasıdır. Dihganlar

[204] Naskali, "Sasaniler", 36/176.
[205] Ahmet Altungök, *İslam Öncesi İran'da Devlet ve Ekonomi–Sasani Dönemi- (M.S. 226-652)*, (İstanbul: Hikmetevi yayınları, 2015), 189.
[206] Ahmet Altungök, *IV. ve VIII. Yüzyıllar Arası Sasaniler Dönemi Türk-Fars İlişkileri* (Elazığ: Fırat Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2007), 77-78.

sınır boylarında kurulmuş olup hem sınırların savunulmasını ve verginin sağlıklı bir şekilde toplanmasını hem de Kafkasya üzerinden gelecek göçebelerin durdurulmasını sağlamışlardır. Ülkesine her alanda nizam vermeyi amaçlayan I. Hüsrev kurduğu bu yeni düzenin idamesi için geniş bir casusluk ağı kurarak yetkilendirdiği tüm kurum ve kişilerin denetimine önem vermiştir. Sasani tarihinde önemli bir yer edinmiş olan I. Hüsrev, yönetimde sertliğe ve adalette hassas olmaya önem göstererek Sasanileri bölgesel bir güç haline getirmiştir.[207] Nitekim Mesudi bu durumu şöyle ifade etmektedir:

"*İktidarın kaynağı ordu, ordunun kaynağı para, paranın kaynağı vergi, verginin kaynağı mamuriyet, mamuriyetin kaynağı adalet, adaletin kaynağı memurların dürüstlüğü, memurların dürüstlüğünün kaynağı vezilerin dürüstlüğüdür. Hepsinin başı ise hükümdarın işlerini hakkıyla yapması, işler kendisini değil, kendisi işleri kontrol altında tutacak şekilde onları yapabilecek güçte olmasıdır*."[208]

Sasani ordusunda kara gücünü oluşturan merkez ordunun dışında Deniz gücü de vardı. Farz körfezi olarakta bilinen Basra Körfezindeki ticari kolonilerin ve ticaret gemilerinin emniyetini sağlamak amacıyla güçlü bir filo kurmuşlardır. Filo sadece ticaretin emniyeti için olmayıp Bizans- Sasani etkileşiminde Bizans'a karşı hem karasal hem deniz üzerindeki mücadelenin biteviyeliği için önemli bir ordu olduğu su götürmezdir. Çünkü I. Hüsrev zamanında Yemen toprakları Sasaniler'in eline geçtiği bir zamanda Bizans'ın vassalı olan Habeşistan, Sasanilerin vassalı olan Yemen'i istila etmesi üzerine, I. Hüsrev, Yemenlilerin isteği üzerine bir filo göndererek Yemen'i Habeşistanlıların elinden almıştır.[209]

Bunlardan farklı olarak Sasani ordusunda deniz gücünü oluşturan bir ordu daha vardı. Sasaniler, Basra körfezinde ticari kolonilerinin ve ticaret gemilerinin emniyetini sağlamak amacıyla güçlü bir filo kurmuşlardır. Filo sadece ticaretin emniyeti için olmayıp Bizans- Sasani rekâbetinde Bizans'a karşı hem kara hem de deniz üzerindeki etkin mücadelesi için gerekli bir durumdu. Çünkü I. Hüsrev zamanında Yemen toprakları Sasaniler'in eline geçtiği bir zamanda Bizans'ın vassalı olan Habeşistan,

[207] Taberi, *Tarihu't-Taberi: Tarihu'l-ümemi ve'l-muluk*, 1/411.; Gene. R. Garthwaite, *The Persians* (London: Wiley-Blackwell, 2008), 101.; Altungök, *İslam Öncesi İran'da*, 212.
[208] El-Mesudi, *Mürucü'z-zeheb II*, çev. Ahsen Batur (İstanbul: Selenge Yayınları, 2004), 210.
[209] Altungök, *İslam Öncesi İran'da*, 199-200.

Sasanilerin vassalı olan Yemen'i istila etmesi üzerine, I. Hüsrev, Yemenlilerin isteği üzerine bir filo göndererek Yemen'i Habeşistanlıların elinden almıştır.[210]

3.3 Bizans – Sasani Mücadele Alanları

Çatışma alanlarının tamamı Doğu-Batı mücadelesinin yaşandığı coğrafyalarda yer almaktadır. Tezimize konu olan mücadele alanları ise Bizans-Sasani devletlerine intikal eden bir mirastır. Tarihsel arka plan ve ideolojik saikler değerlendirildiğinde, Roma-Pers rekâbetinin Bizans-Sasani devletlerine tevarüs ettiği görülür. Bundan dolayı Doğu-Batı çatışmasının ilk örneklerinden olan Roma-Pers mücadelesi hangi coğrafyalarda gerçekleşmiş ise Bizans-Sasani devletleri de aynı sahada siyasi, iktisadi ve askeri ilişkiler kurmuş, birbirleriyle mücadele ve rekâbet etmişlerdir. Özellikle Anadolu ve Mezopotamya coğrafyasında sürekli karşı karşıya gelmişler ve birbirlerine her alanda üstünlük sağlamaya çalışmışlardır. Bizans-Sasani mücadelesinin yol haritasını belirleyen siyasi motivasyon kaynağı, temsil ettikleri devletlerin politik hedefleriyle uyumludur. Örneğin: Persler batıya doğru yayılmacı bir politika izlerken, Romalılar tam aksine doğuya doğru nüfuz alanlarını genişletmek istemişlerdir. Dolayısıyla Anadolu toprakları, Parsarmenia, Bilâdü'ş-Şam, Sevad bölgesi ve Mısır belirli aralıklarla savaşlara sahne olmuştur. Deniz etki alanlarında ise bu mücadele Karadeniz, Hazar Denizi, Kızıldeniz ve Doğu Akdeniz havzasında yürütülmüştür.

3.3.1 Siyasi İlişkiler

Sasani devletinin kurucusu I. Ardeşir, her yönetici gibi güçlü bir merkezi yönetime öncelik vermiştir. Merkezi otoriteyi sağladıktan sonra yönünü dış siyasete çeviren Ardeşir, batıda Bizans, kuzeyde Armenia, doğuda Akhun devleti ile mücadeleye girişmiştir. Özellikle İpek yolunun belli bir kısmına hâkim olmak için Doğu Akdeniz, Bilâdü'ş-Şam, Kızıldeniz, Armenia ve Maveraünnehir bölgelerinde yürütülen bu mücadele sık sık sıcak çatışmaya dönüşmüştür. Sasaniler, Akhun ve Ermenilere karşı belli bir politika üzerinden üstünlük sağlayabilmişse de Bizans'a karşı yürüttüğü mücadele galibiyet ve mağlubiyet arasında gelgitler yaşamış her iki taraf da birbirlerine karşı kesin bir başarı elde edememiştir. Ekonomik saiklerle başlayan bu askeri mücadele sonu gelmeyen savaşlara dönüşmüştür.

[210] Altungök, *İslam Öncesi İran'da*, 199-200.

Sasani ile Bizans imparatorluğu dört asır boyunca Küçük Asya'nın doğusundaki bölgelere hâkim olmak için birbirleriyle mücadele etmiştir. Buna rağmen her iki devlet sınır komşusu olduğu için bir yandan da ticari ve içtimai ilişkilerini sürdürmüşlerdir. Bizans-Sasani ilişkileri belli bir istikrar çerçevesinde yürütülememiş, yöneticilerin tercihlerine göre şekillenmiştir. Siyasi ve askeri rekâbet bazen yapılan barış antlaşmaları ile dostane ilişkilere dönüşmüştür. Örneğin: 590 yılında Mavrikios ile II. Hüsrev arasında imzalanan antlaşma Doğu-Batı mücadelesine ara vermiş ve askeri harekâtları durdurmuştur. Ancak 602 yılında Phokas'ın Mavrikios'u öldürülüp tahta çıkmasıyla bu barış ortamı sona ermiş, Sasani devletinin yıkılışına kadar süren acımasız ve şiddetli çatışmalar tekrar başlamıştır.

Bizans-Sasani mücadelesinin bir diğer ayağı ise Kuzey Arabistan ve Güney Arabistan topraklarında gerçekleşmiştir. Buradaki rekâbet kurulan küçük devletler üzerinden yürütülmüştür. Örneğin: Kuzey Arabistan da kurulan Gassaniler ve Hireliler birer tampon devlet vazifesi görmüş, Bizans ve Sasanilerin yürüttüğü politikaların bir parçası haline getirilmişlerdir. Benzer şekilde Güney Arabistan'daki yerel yönetimlerle de çıkar amaçlı ilişkiler ve ittifaklar kurmuş, yarımadaya böylece hâkim olmaya çalışmışlardır.

3.3.2 Ticari ve Ekonomik Rekâbet

Ekonomi, her zaman olduğu gibi Orta Çağ'da da devletlerarası ilişkilerin seyrini belirleyen en temel faktördür. Dolayısıyla ekonomik rekâbet, iktisadi faaliyetlerin yoğun olarak yürütüldüğü coğrafi bölgelerde kendini göstermiştir. Alan hâkimiyeti sağlamak için güçlü bir ticari ağ oluşturulmak istenmiş, bunu gerçekleştirmek için de sistematik bir şekilde ve belli kurallar çerçevesinde hareket eden ticari organizasyonlara öncelik verilmiştir. Devletleri ayakta tutan ve güçlü kılan ekonomi, uluslararası ilişkilere yön verdiği ve tarafların birbirlerine karşı üstün olmasını sağladığı için devletlerin politik hedeflerinde önemli bir yere sahiptir. Bundan dolayı ekonomik çıkarların çakışması ya da ekonomik değeri olan bölgelere sahip olma düşüncesi zamanla askeri çatışmalara dönüşmüş, savaş ve ekonomi birbirini besleyen, tamamlayan iki politik unsur olarak devletlerin kaderini tayin etmiştir.

Bu reel politikalara uygun bir şekilde hareket eden Bizans ve Sasani devletleri birbirlerine karşı üstünlük sağlayabilmek için ticari faaliyetlere önem vermiş, değerli madenlere sahip olmak, limanları işletmek ve ticari güzergâhları kontrol etmek

istemişlerdir. Dolayısıyla ticari rekâbet ekonomik faaliyetlerin yürütüldüğü sahalarda gerçekleşmiştir. Özellikle kara ve deniz ticaretinin yoğun olarak yürütüldüğü, kar marjının yüksek olduğu Güzergâhlara hâkim olmayı politikalarının bir parçası haline getirmişlerdir. Her iki devlet bu siyaseti geliştirdikleri ve sürdürülebilir stratejilerle desteklemişlerdir. Ticaret yollarına sahip olmak aynı zamanda Çin'den Doğu Akdeniz limanlarına kadar geniş bir coğrafyada söz sahibi olmak demektir. Bunu gerçekleştirebilmek için İpek yoluna ya da belli bir kısmına hâkim olmak gerekir. Çünkü "*İpek yolunun ana güzergâhı, Çin'i Orta Asya ve İran üzerinden Mezopotamya'ya,* oradan *da Akdeniz kıyısındaki Antakya ve Sur limanlarına bağlayan kara yoludur."*[211]

Tarihte Derya-i Pars, Halic-i Farsi olarak bilinen Basra Körfezi; Hindistan'a, Yemen'e ve Arabistan'ın doğu sahillerine deniz yoluyla komşu olduğu için ticari açıdan oldukça önemli bir konuma sahiptir. Asya ile Afrika kıtasını birbirine bağlayan Hint okyanusuna yakın olması, Basra Körfezini hem deniz ticaretinde hem de kara ticaretinde tercih edilen rotalardan biri haline getirmiştir. İşlek limanlara sahip olması, canlı bir ticari hayatın yaşanması ve sıcak paranın piyasada sürekli bulunması bölgeyi cazibe merkezi haline getirmiştir. Sasani devletinin Baharat ve İpek yoluna nüfuz edebilmek, Bizans'a karşı ekonomik üstünlük sağlamak, Arap Yarımadasına yönelik politikalarını hayata geçirebilmek için kritik ve stratejik bir konuma sahip olan Basra Körfezini sürekli elinde tutmaya çalıştığı görülür.[212]

Bu ticari güzergâhlar Bizans ve Sasani döneminde olduğu gibi ilkçağlardan beri bütün Mezopotamya medeniyetlerinin dikkatini üzerine çekmiştir. Bölgeye hâkim olmak için birbirleriyle mücadele eden, gerektiğinde savaştan kaçınmayan devletlerin varlığı Basra Körfezinin önemini ve ticari değerini ortaya koymaktadır. Örneğin: Fenikeliler, Basra Körfezini kullanarak Hindistan ile Akdeniz[213] arasındaki ticari rotalarda etkin bir rol üstlenmişler, böylece ülke ekonomisini güçlü kılıp dönemin en parlak medeniyetlerinden birini inşa etmişlerdir. Ayrıca Makedonyalı İskender, Basra Körfezinin; Sind, Hind, Ortadoğu ve Arap Yarımadasıyla olan coğrafi ilişkisini ve önemini fark edince bölgeyi ele geçirmeye çalışmıştır. Sonuç olarak Basra Körfezi,

[211] Bozkurt, "İpek yolu", 22/369.
[212] Bilge, "Basra Körfezi". 5/114.; Mahmud Şakir, *Tarîhu'l halici'l-Arabî*. 2 Cilt (Ürdün: Dâr'ül Ûsâme li'l Neşr ve't-Tevzi', 2005), 53.
[213] Warwick Ball, Avrupa'daki Asya ve Batı'nın Şekillenişi Arabistan'dan Öteye; Fenikeliler, Araplar ve Avrupa'nın Keşfi, çev. Ahmet Aybars Çağlayan (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2015), 47.; Sabatino Moscati, *Fenikeliler*, çev. Sinem Gül (Ankara: Dost Kitabevi, 2004), 20, 123.

çevresine sunduğu avantajlar nedeniyle Sasaniler'in Bizans'a üstünlük sağlamak için kullandığı önemli bir haliçtir. Bizans imparatorluğu Sasaniler'in elinden bu ekonomik gücü almak istemiş ancak teknik kapasite ve coğrafi şartlar buna müsaade etmemiştir.[214]

Bizans ve Sasani devletleri ortak bir paydada buluşup makul şartlarda her iki tarafında çıkarına olan ticari anlaşmalara da imza atmıştır. Ancak bu durum çıkar çatışması sebebiyle pek uzun ömürlü olmamış; ekonomik rekâbet, siyasi ve askeri yöntemlerle desteklendiği için sık sık silahlı mücadeleye başvurulmuştur. Bizans imparatorluğu Sasani devletinin ekonomik faaliyetlerini sekteye uğratmak için özellikle İpek Yolu üzerinde yoğunlaşmıştır. Göktürklerle antlaşma fırsatı yakalayan Bizans, Sasaniler'in ticari faaliyetlerine ve gelirlerine kısa süreli de olsa engel olmuştur. Örneğin: Bizans'ın ticari çıkarlarını ön planda tutan Iustinianus, Sasaniler'i devre dışı bırakmak ve Kafkaslar üzerinden Çin-Hindistan hattındaki ticari güzergâhlara ve mallara ulaşmak için farklı yöntemler denemiş ancak müttefiki Göktürkler'in yıkılmasıyla bu girişimler başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Sonuç olarak kadim siyasi kültürün, deneyimin ve birikimin verdiği tecrübeyi coğrafi avantajı ile birleştiren Sasaniler, Bizans'ın bu tür girişimlerini genelde boşa çıkartmıştır. Böylece Hazar havzasından Basra Körfezine kadar olan coğrafyada ticari üstünlüğünü devam ettirmiştir.

Karadeniz ve Hazar Denizinden yeterince istifade edemeyen ve iktisadi hedeflerini gerçekleştiremeyen Bizans, Güneydoğu istikametinde alternatif yollar aramıştır. Yemen üzerinden Uzakdoğu'ya ulaşmak, Kızıldeniz ve Hind okyanusunda söz sahibi olmak için Habeşistan krallığı ile siyasi, askeri ve ticari ilişkiler kurmuş ayrıca Kuzey Arabistan'da yer alan Gassaniler gibi paravan bir devleti kullanarak hedeflerine ulaşmak istemiştir. Sasaniler'in Lahmilerle işbirliği yapması ve güçlü bir donanmaya sahip olması bu teşebbüsleri de akamete uğratmıştır. Kısaca şunu söylemek mümkündür: Kızıldeniz, Akâbe ve Eyle körfezleri genellikle Bizans ve müttefiklerinin; Basra Körfezi, Şattülarap ve Hürmüz Boğazı ise Sasaniler'in idaresinde ve denetiminde kalmıştır. Dolayısıyla Bizans-Sasani mücadelesi, her iki halice de komşu olan Aden Körfezi üzerinde yaşanmıştır. Sonuç olarak Uzakdoğu ticaretine doğrudan ulaşmak için alternatif yollar arayan Bizans imparatorluğu Sasaniler'e gümrük vergisi ödemekten kurtulamamıştır.[215]

---

[214] Moscati, *Fenikeliler*, 20.; Refik Kaan Üçler, "Erken Demir Çağından İtibaren (MÖ IX-VI) Akdeniz'deki Fenike Kolonileşme Hareketleri", *Cedrus* 10 (Haziran 2022), 51.
[215] Paul Lemerle, *Bizans Tarihi*, çev. Galip Üstün (İstanbul: İletişim Yayınları, 1994), 67.

Ekonomik ilişkilerin belirlenmesinde İpek önemli bir role sahipti. İpek üretimi ise Çin'in tekelinde gerçekleşen sınai bir faaliyetti. Bizans, Sasaniler üzerinden ipeğe ulaştığı için daha fazla ücret ödemek zorundaydı. Bu da ipeği Bizans piyasasında daha pahalı hale getiriyordu. Bu durum Iustinianus'un Bursa'da kurduğu ipek atölyeleri sayesinde aşılmış ve dışa bağımlılık azalmıştır.[216] İpek, hem barış hem de savaş dönemlerinde ikili ilişkilere yön vermiştir. Örneğin: Herakleious'un düzenlediği büyük doğu seferinde elde ettiği askeri başarılar kadar, İran coğrafyasından ganimet olarak İstanbul'a getirdiği ipekler de gündem olmuştur.

Suriye coğrafyasında yer alan Petra, Palmira kentleri ile Bizans'a sınır olan Nusaybin (Nisibis) şehri, Sasani ekonomi politikasında önemli bir yere sahipti. Kızıldeniz ve Arabistan'ı İpek Yoluyla birbirine bağlayan Petra, uluslararası ticaretin önemli kavşak noktalarından biriydi. Ayrıca tarıma elverişli ve düz arazisi sebebiyle hurma diyarı veya çöl gelini olarak isimlendirilen Palmira kenti de Bilâdü'ş-Şam'a ve Doğu Akdeniz limanlarına açılan bir kervan kentiydi. "*Ticari anlamda önemli olan son şehir ise Nusaybin idi. Basra körfezi üzerinden gelen yolların hiçbir doğal engelle karşılaşmadan ulaştığı, buradan itibaren ikiye ayrılıp Mezopotamya'yı Batı Anadolu'ya, Suriye limanlarına ve Diyarbakır havzasıyla Anadolu'nun başka noktalarına bağlayan bir mevkide yer alıyordu*."[217] Bütün bu stratejik gerekçelerden dolayı Şam coğrafyası Sasaniler'in ele geçirip kontrol etmek istediği alanların başında gelmiştir. Söz konusu sahaya hâkim olup Bizans ekonomisini ve ticaretini zayıflatmayı amaçlamıştır. Bu politikasından hiçbir zaman vazgeçmeyen Sasaniler son olarak II. Hüsrev döneminde Palmira, Tedmür, Nusaybin, Kudüs, Mısır, Eyle ve Akâbe Körfezini ele geçirmiş, yaklaşık yirmi yıl boyunca denetimi elinde tutmuştur. Sasaniler'in alan hâkimiyetine ve kazandıkları bu başarılara Herakleious'un düzenlediği askeri harekatla son verilmiş, söz konusu coğrafyada idare ve yönetim tekrar Bizans'ın eline geçmiştir.[218] Sonuç olarak iktisadi ilişkilerin seyrini ekonomik çıkarlar ve rekâbet belirlemiştir. Bizans'ın, Sasani ekonomisini sekteye uğratmak ve kontrol altında tuttuğu kara ve deniz yollarına ulaşmak için planladığı ve yürürlüğe koyduğu birçok teşebbüs Sasaniler'in karşı

[216] Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi,* 69.
[217] Metin Tuncel, "Nusaybin", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007), 33/269.
[218] Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi,* 88.; Vasilev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi,* 231.; Bauer, *Ortaçağ Dünyası,* 296.

hamleleriyle boşa çıkarılmış, ekonomik sahada yürütülen iktisadi mücadelenin kesin kazananı hiçbir zaman olmamıştır.

3.3.3 Askeri Mücadele

Her devlet varlığını ve sınırlarını korumak, siyasi ve iktisadi hedeflerini gerçekleştirebilmek için caydırıcı ve güçlü bir orduya ihtiyaç duyar. Dolayısıyla askeri organizasyonlara, muhariplerin eğitilip donatılmasına önem verir. Harcamaları karşılayabilecek bir ekonomi modelini de hayata geçirir. Askeri ve ticari yapıları organize edip, sağlıklı bir şekilde çalışmasını sağlar. Bu da sistematik ve hiyerarşik bir teşkilat anlayışıyla gerçekleşir. Şartlar olgunlaştığında ise stratejik hedefleri gerçekleştirmek için askeri seçeneklere başvurur. Rakip ya da hasım olarak görülen siyasi yapılara karşı mücadelede orduyu etkin bir şekilde kullanır. Bu temel esaslar altında şunu söylemek mümkündür: Halkın refahı ve mutluluğu için ekonomi oldukça önemlidir. Bunu gerçekleştirmek için ticari faaliyetleri sağlıklı bir şekilde yürütmek, ayrıca ülke sınırlarını genişleterek maden yataklarına ve ticari güzergâhlara hâkim olmak gerekir. Ülke sınırlarının genişlemesi can ve mal güvenliği ile ilgili endişeleri de beraberinde getirir. Devlet, toplumun bu endişesini gidermek için kolluk kuvvetlerini devreye sokar. Sınırların ve ticari güzergâhların güvenliğini tesis etmek için çatışmayı ve savaşmayı göze alır. Özet olarak şunu söyleyebiliriz ki: Devletlerarası ilişkilere yön veren askeri mücadele bir sebepten ziyade sonuçtur. Temel hedef devletin varlığını ve varlık sebebini oluşturan ilkeleri korumaktır.

Ekonomik faaliyetler ticari gelirlerin artması ve ülke ekonomisine katkı sağlaması için yapılır. Dolayısıyla iç ve dış ticari etkinlikler ile ülke sınırlarının dışına çıkılması kaçınılmazdır. Böylece tüccarlar doğrudan olmasa da dolaylı olarak mensup olduğu ülkelerin ticari ağlarını ve sınırlarını genişletir. Genişleyen ticari sınırların korunması etkin, caydırıcı, yeri geldiğinde müdahale edebilen askeri bir sistemle mümkün olur. Bununla birlikte siyasi ittifakların, barış antlaşmalarının, ticari sözleşmelerin korunması ve geleceğinin belirlenmesinde ordu, önemli bir unsurdur. Güçlü bir orduya sahip olan ülkeler müttefiklerine, siyasi ve ticari ortaklarına güven verir. Böylece ordu ile devletin varlığı birbirini destekleyen ve ayakta tutan iki temel unsura dönüşür. Herhangi birinin yokluğu diğerinin de sonunu getirir. Sınır güvenliğini sağlamak için merkezi ordunun dışında daimi birliklerin konuşlandırıldığı karargâhlar oluşturulur. Örneğin: M. 6'ncı ve

7’nci yüzyıllarda Avar ve Slavların saldırılarına karşı Trakya’da garnizonlar kurulmuş, doğu da ise Herakleious’un inşa ettiği Thema sistemi ile Anadolu ve Suriye coğrafyasının güvenliği tesis edilmiştir.

Bizans’ın Doğu Roma İmparatorluğu olarak adlandırılmasının sebeplerinden biri de Anadolu ve Mezopotamya’daki topraklara sahip olmasıdır. Dolayısıyla Bizans’ın varlığı bu bölgelerdeki hâkimiyeti ile doğru orantılıdır. Sasaniler’in batı politikasında Bizans sürekli mücadele edilmesi, mümkünse yok edilmesi gereken hedeflerden biridir. Bundan dolayı Anadolu ve Mezopotamya, Bizans-Sasani ordularının sürekli karşı karşıya geldiği, can ve mal kayıplarının yaşandığı, şehir ve şehir kültürlerinin tahribata uğradığı bir coğrafya olmuştur. Bizans-Sasani mücadelesi M.S. 231 yılında I. Ardeşir’in büyük bir orduyla Anadolu’ya girmesiyle başlamıştır. Kendisini Partlar’ın varisi ve Anadolu topraklarının gerçek sahibi olarak gören I. Ardeşir’i, İmparator Severus Alexander Antakya’da karşılamıştır. Böylece Sasani devletinin yıkılışına kadar sürecek olan, kısa süreli ateşkeslerin ilan edildiği ya da hükümdarların ömrü ile sınırlı birkaç barış antlaşması dışında askeri mücadele hız kesmeden devam etmiştir.[219]

I. Şapur döneminde Anadolu’nun doğusunda zirveye çıkan Roma-Sasani rekâbetini oğlu Narses devam ettirmiş, 297 yılında Sezar Galerius’u mağlup ederek ilgili bölgeyi ele geçirmiştir. Bunun üzerine Diokletian askerleriyle Anadolu’ya gelmiş, Galerius’un birliklerini de kendi ordusuna katarak Sasaniler’e karşı başarıyla sonuçlanan askeri bir harekât düzenlemiştir. Bu ağır yenilgiden sonra Narses’in teklifiyle Nisibis (Nusaybin) antlaşması yapılmış ve askeri çatışmalara son verilmiştir. Bu durum II. Şapur’un İmparator Konstantin’e yazdığı bir mektupla sona ermiş ve çatışmalar tekrar başlamıştır.[220] II. Şapur, Bizans İmparatoru Konstantin’e yazdığı mektupta tarihi mirasa sahip çıkacağını dolayısıyla Makedonya’yı da kapsayan bütün Anadolu ve Trakya topraklarını, özellikle de Konstantinopolis’i kendi topraklarına katacağını belirterek Konstantin’in ilgili bölgeleri savaşmadan kendisine teslim etmesini istemiştir. Bu küçültücü ve tehditkâr ifadeleri ciddiye almayan Konstantin, iki farklı hamle ile II. Şapur’un siyasetini etkisiz kılmaya çalışmıştır. Öncelikle Ermeniler’in Hıristiyanlaştırılması (M.S. 314) ve Bizans’ın doğal bir müttefiki haline getirilmesiyle nüfuz alanını genişletmiş, Sasaniler'e karşı yeni bir cephe açarak Ermeni nüfusunu, coğrafyasını ve askeri gücünü denge unsuru olarak kullanmıştır. Konstantin’in bu

[219] Alessandro Bausani, *The Persians* (London: Elek Books Ltd, 1971), 48-49.
[220] Bahadır, “Anadolu’da Bizans-Sasani Etkileşimi”, 709-710.

stratejik hamleleri Bizans siyasi hayatına yön verecek ve Ermeniler hem Sasaniler'e hem daha sonra Müslüman Araplar'a ve Türker'e karşı her zaman doğal bir müttefik olarak görülecektir. Ayrıca M.S. 320'de II. Şapur'un biraderi Hürmüz'ün Bizans'a iltica etmesini bir koz olarak kullanmış ve II. Şapur'u barış antlaşması yapmaya zorlamıştır. II. Şapur, Bizans'a elçi göndererek barış yapmayı teklif etse de Konstantin buna yanaşmamıştır. İmparatorun, ölmeden önce devleti üç oğlu arasında bölüştürmüş olması ilerleyen yıllarda Bizans imparatorluğunda büyük bir karışıklığa yol açmış, bunu fırsata dönüştüren ve ordusunu takviye eden II. Şapur Doğu Anadolu ve Mezopotamya topraklarına yaklaşık on yıl sürecek olan askeri harekâtlar düzenlemiştir. Nisibis (Nusaybin) ve Amid (Diyarbakır) bölgelerini ele geçiren Sasani ordusu Singara'da (Sincar) durdurulmuş ve ağır bir yenilgiye uğratılmıştır. Bu mağlubiyetten sonra askeri çatışmalar karşılıklı ataklarla, Julianus'un tahta geçtiği 361 yılına kadar devam etmiştir. Sürekli artan saldırılara karşı topraklarını muhafaza etmek isteyen Julianus (361-363) ordusuyla birlikte Antakya üzerinden Doğu Anadolu istikametine hareket etmiş, II. Şapur'un içinde bulunduğu siyasi ve askeri krizi fırsata çevirerek Bizans-Sasani sınırlarının da ötesine geçmiştir. Zor durumda kalan II. Şapur elçiler vasıtasıyla iletişim kurmaya çalışmış ve bir barış antlaşması yapmayı planlamıştır. Gelen elçileri kabul etmeyerek bu girişimleri boşa çıkaran Julianus istikametini Sasaniler'in başkenti Ktesiphon'a çevirmiş ve şehri kuşatmıştır. Bizans'ın bu saldırısını varlık yokluk mücadelesine dönüştüren Sasaniler şehri var güçleriyle savunmuş ve düşmanı mağlup etmekle kalmamış hatta İmparator Julianus'u öldürmeyi de başarabilmiştir. Kuşatmayı, karşı bir taarruz harekâtıyla bertaraf etmiştir. Bu askeri mücadele Julianus'dan sonra Jovian ve Valens iktidarları boyunca da sürmüştür. [221]

I. Theodosios 395'te ülkeyi iki kısma ayırarak oğulları arasında paylaştırmıştır. Doğu bölgesini ve yönetimini oğlu Arkadios'a batıyı ise Honorios'a bırakmıştır. Bu şekilde doğu ve batı komşularıyla yürüttüğü askeri ilişkileri daha sağlam temeller üzerine inşa etmeyi ve başarılı sonuçlar almayı hedefleyen I. Theodosios amacına ulaşamamıştır. Ancak I. Theodosios (379-395) zamanında Hıristiyanlığın devletin resmi dini haline getirilmesiyle askeri mücadelenin motivasyon kaynakları ve dinamikleri köklü bir değişime uğramıştır. Hem Doğu hem de Batı Roma için geçerli olan bu köklü değişim sayesinde ordu sadece imparator için değil İsa Mesih, Meryem Ana ve Azizler için de savaşan kutsal bir güce dönüştürülmüştür. Bizans ordusu sadece imparatorluğun

[221] Bahadır, "Anadolu'da Bizans-Sasani Etkileşimi", 710-711.

sınırlarını değil Hıristiyanlığın doğduğu ve yayıldığı bütün toprakları korumakla görevlendirilmiştir. Bundan dolayı Bizans ordusuna misyoner silahlı kuvvetler gözüyle bakılmıştır.[222]

I. Yezdigirt (399-421) döneminde yapılan barış her iki devletin de yararına olmuştur. Bizans bu barış antlaşmasının sağladığı güven ortamından istifade ederek Doğu ve Güney Doğu Anadolu bölgesinde ekonomik ve siyasi gücünü pekiştiren bazı girişimlerde bulunmuştur. Aynı şekilde Sasaniler de kendi sınır güvenliklerini tahkim etmişlerdir. On yıllarca süren bu barış ortamı I. Yezdigirt'in aristokrat ve ruhban sınıfı tarafından iktidardan uzaklaştırılması ve yerine oğlu V. Behram'ın geçmesiyle son bulmuştur. V. Behram, Bizans sınırlarına düzenlediği askeri harekâtlarla muahedeyi sonlandırmış, ülkesini tekrar silahlı bir çatışmanın eşiğine getirmiştir. Daha sonra bu başarısızlıklarını birkaç yıl sürecek olan yeni bir barış antlaşmasıyla bertaraf etmeyi çalışsa da başarılı olamamıştır.[223]

6'ncı yüzyılda hüküm süren I. Justinianos (527-565) doğu sınırlarındaki şehirleri takviye kuvvetlerle güçlendirmiş, özellikle Germen tehlikesine karşı yönünü batıya çevirmiştir. Bu durumu fırsata çeviren Sasaniler sınır bölgelerine düzenledikleri askeri harekâtlarla konumlarını güçlendirmiş, "Ebedi Barış (532)" antlaşması sayesinde Bizans'ı vergiye bağlamışlardır.[224] Sasaniler'e en parlak dönemlerinden birini yaşatan I. Hüsrev-i Anuşirvan'ın (531-579) kazandığı parlak zaferler ve Bizans üzerinde tesis ettiği ekonomik ve askeri üstünlük ilerleyen yıllarda silahlı çatışmaya dönüşmüş, Anuşirvan Antakya, Halep, Apameia (Suriye'de yer alan antik bir şehir) bölgelerini işgal etmiştir. Özellikle Lazica eyaletini ele geçirip Karadeniz üzerinden yeni bir cephe açarak Bizans'a karşı üstünlük sağlamayı hedefleyen I. Hüsrev'i, Justinianos'un yaptığı savunma savaşları değil elli yıl sürecek bir barış antlaşması (562) durdurmuştur. Bu barış antlaşması ile Lazica eyaletine sevk ettiği askeri birliklerini geri çeken I. Hüsrev ayrıca Suriye bölgesinde işgal ettiği topraklardan da geri çekilmiştir. Karşılığında ise Bizans, tazminat ödemeyi ve her yıl düzenli bir şekilde vergi vermeyi kabul etmiştir. Bizans ekonomisini sarsan bu durum II. Justin (565-578) döneminde değiştirilmek istenmiş, vergi ödemek reddedilmiş, anlaşmanın tek taraflı olarak feshine karar verilmiştir. Sasaniler'in alınan bu kararlara karşı verdiği askeri cevap neticesinde birçok

[222] Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi,* 71-74.; Bahadır, "Anadolu'da Bizans-Sasani Etkileşimi", 712.
[223] Vasilev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, 119.;Bahadır, "Anadolu'da Bizans-Sasani Etkileşimi", 712.
[224] Vasilev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi,* 164.; Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi,* 66.

kritik nokta ele geçirilmiştir. Bu başarılardan sonra Bizans'ın eski statüsüne yani Justinianos dönemindeki şartlar altında yeniden vergiye bağlanması hedeflenmiştir.[225]

II. Justinus döneminde doğu ordularının başkomutanı olarak atanan Mavrikios gösterdiği askeri başarılar ve kazandığı parlak zaferler neticesinde İmparator II. Tiberios tarafından manevi evlat olarak ilan edilmiş ve kızı Konstantina'yı onunla evlendirmiştir. II. Tiberios'un vefatıyla dini bir törenle taç giyip Bizans imparatoru olan Mavrikios (582-602) ülkenin içinde bulunduğu mali ve askeri krizleri çözmek için oldukça fazla mesai harcamış, düşmanlarını genellikle her yıl düzenli olarak belli bir miktarda vergi ödemeyi taahhüt ederek durdurabilmiştir. Daha sonra Mavrikios'un doğudan ve batıdan gelen saldırılara karşı ürettiği savunma mekanizmaları doğrultusunda Avar, Slav ve Sasani akınlarına nasıl cevap verileceği ve hareket düzeni bir yol haritası ile belirlenmiştir. Bizans'ın savunma mantalitesini yeniden inşa eden Mavrikios, bizatihi kaleme aldığı "Strategikon" adlı eseri ile bu yol haritasını devletin resmi politikası haline getirmiştir.[226]

Sasani ordusunda oldukça etkili olan general Behram Çupin askerlerin desteğini alarak II. Hüsrev'i tahtından uzaklaştırmış ve onu Bizans'a sığınmaya mecbur etmiştir. Kendisine sığınan II. Hüsrev'i koruyan Mavrikios, büyük bir Bizans ordusu ile onu başkent Ktesiphon'a göndermiş ve tekrar tahtını ele geçirmesine yardımcı olmuştur. Bu vesile ile Sasani coğrafyası üzerinde özellikle iktidar çevresinde kazandığı saygınlığı avantaja çeviren Mavrikios ayrıca kızlarından birini II. Hüsrev ile evlendirmiş böylece onlarca yıl süren Bizans-Sasani çatışmasına son verip elini rahatlatmıştır. Yönünü balkanlar üzerinden gelen Slav ve Avar akınlarına çeviren Mavrikios'un ordusu ağır yenilgiler almış, bu durumu fırsata çeviren Phokas (602-610) adlı bir subay, Trakya ordularının desteği ile Konstantinopolis'e girmiş hem Mavrikios'u hem de veliaht olarak görülen herkesi öldürerek Bizans yönetimi ele geçirmiştir. Bu gelişmeler karşısında bir vefa borcu olarak Phokas'a karşı askeri bir harekât düzenleyen II. Hüsrev, Mısır ve Suriye topraklarını işgal etmiş, Bizans'ın sembol şehirlerini tahrip ederek kutsal haçın kalıntılarını Kudüs'ten Ktesiphon'a getirmiştir. Bununla yetinmeyip hem kara hem de deniz yoluyla Konstantinopolis'i kuşatmış, imparatorluğu tarihinde görülmeyen ağır bir hezimete uğratmıştır. Bir intikam hırsı ile hareket eden II. Hüsrev Bizans'ın tahıl ambarı olan Mısır'ı, Levant'ın işlek limanlarını ve kritik konumdaki

[225] Vasilev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi,* 169.; Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi,* 66.; Bahadır, "Anadolu'da Bizans-Sasani Etkileşimi", 713-714.
[226] Bkz. Dennis. T, *Strategikon Bizans Kültüründe Strateji Sanatı,* 46, 61, 90, 152.

Kızıldeniz'e komşu Eyle (Akâbe) beldesini ele geçirerek Bizans ekonomisine de ağır bir darbe vurmuştur. 610 yılına gelindiğinde ekonomik olarak çökmüş, başkent dışında varlığı tartışılır hale gelmiş Bizans devleti, doğudan Sasaniler'in, balkanlar üzerinden ise Avarlar'ın kuşatması altında varlık yokluk mücadelesi vermiştir.[227]

İmparator Phokas'ı yegâne suçlu olarak gören Patrik Sergios ve General Bonus, Kartaca genel valisi Herakleious'u yardıma çağırmıştır. Bu yardım talebi karşısında büyük bir donanma ile Haliç'e gelen Herakleious (610-641), İmparator Phokas'ı öldürerek iktidarı ele geçirmiştir. Avarlara yüklü miktarda altın ödeyerek Balkanlar üzerinden gelen kuşatmayı kaldırmış, şehir güvenliğini ve Sasani kuşatmasına karşı verilecek mücadeleyi Sergios ve Bonus'a devreden Herakleious, donanması ile Konstantinopolis'ten ayrılıp Antakya üzerinden Amanoslara çıkarma yapmıştır. Burayı askeri bir üs haline getirmiş, Sasani zulmünden kaçan ve ilgili bölgeye sığınan vatandaşların bir kısmını eğiterek ordusunu takviye etmiştir. Doğu Anadolu üzerinden Ermeniler ile temasa geçmiş, onların da desteğini alarak Ninova'da (Musul) Sasani ordusunu büyük bir yenilgiye uğratmış ve başkent Ktesiphon'a saldırmıştır. Bu strateji karşısında geniş bir coğrafyaya yayılmış olan Sasani ordusu çaresiz kalmış başta Konstantinopolis olmak üzere Suriye ve Mısır'daki birliklerini geri çekmek zorunda kalmıştır. Herakleious'un bu hamlesi Sasani iktidarında değişikliğe de sebep olmuştur. II. Hüsrev bizzat bürokratlar tarafından tahtından indirilip katledilmiş ve yerine II. Kavad (628) getirilmiştir. Yeni Sasani yönetimi Bizans'ın üstünlüğü kabul eden bir barış antlaşması imzalamış ve kutsal emanetleri geri vererek Ktesiphon kuşatmasını kaldırtabilmiştir.[228] Bizans elde ettiği bu üstünlüğünü Sasani devletinin yıkılışına kadar (651) devam ettirmiş ancak onların yerine geçen Müslüman Araplar karşısında gerilemek zorunda kalmış, başta Mısır olmak üzere Filistin, Dımaşk ve Levant'taki denetimini kaybetmiştir.

[227] Bauer, *Ortaçağ Dünyası,* 36.; Bahadır, "Anadolu'da Bizans-Sasani Etkileşimi, 716-717.
[228] Bauer, *Ortaçağ Dünyası,* 299.; Bahadır, "Anadolu'da Bizans-Sasani Etkileşimi, 716-717.

4 BİZANS-SASANİ MÜCADELESİNİN YAŞANDIĞI DENİZ VE KARA ALANLARI

4.1 Deniz Alanları

4.1.1 Basra Körfezi

Tarih boyunca birçok medeniyete ev sahipliği yapan Basra Körfezi zengin ticari ağı ile ön plana çıkmaktadır. Komşu ve uzak beldelerle kurduğu ticari ilişkiler kültür alanında da etkisini göstermiştir. Sasanilerin Sind, Hind, Yemen ve Doğu Arabistan üzerindeki siyasi ve ticari nüfuzunun önemli bir sacayağını oluşturan Basra Körfezi, Bizans'ın etkin olamadığı ve ele geçiremediği bir bölgedir. İlk çağlardan beri Doğu Akdeniz'in işlek limanlarıyla irtibatlı olan Basra Körfezi Sasaniler döneminde deniz ticaretinin kavşak noktalarından biri olma vasfını korumuş, Çin ve Hindistan üzerinden Basra Körfezine gelen ticari malların Eyle (Akâbe) ve Doğu Akdeniz limanlarına, Kuzey Arabistan'da yer alan Dumetü'l-Cendel'e ve Hire yolu üzerinden Hayber'e ulaştırılmasında üzerine düşen tarihi misyonunu yerine getirmiştir.[229]

Ortadoğu'nun can damarı olan Dicle ve Fırat nehirlerinin burada son bulması, Mezopotamya'nın münbit topraklarına komşu olması körfezi daha cazip kılmaktadır. Bundan dolayı bölgeye hâkim olmak her zaman kıymetli olmuştur. Sasaniler'in temel hedefleri arasında yer alan körfez ve hinterlandına sahip olma düşüncesi, siyasi ve ticari hatta dini çıkarlarla doğrudan ilintilidir. Ayrıca devletin Arap Yarımadasına açılan kapılarından biridir. Özellikle Lahsa-Umman istikametinde yer alan batı kıyalarına hâkim olmak ve Yemen üzerindeki nüfuzunu pekiştirmek için körfezi her zaman sıçrama tahtası olarak kullanmıştır. Güney ve Kuzey istikametinde yer alan Arap aşiretleriyle siyasi ve ticari ilişkiler kurarken körfezdeki konumunu her zaman bir koz olarak kullanmış, bu avantajı sayesinde Araplar üzerinde etkili olmaya çalışmış, Yemen'de yıllarca söz sahibi olmuştur.[230]

---

[229] Hamidullah. "Hayber", 17/20.; Mahmud Şakir, *Tarîhu'l halici'l-Arabî,* 1/52,56.; Ali Ekber Buşhuri, *Tarihu'l kadim el-Bahreyn ve halici'l-Arabi* (Bahreyn: 1987), 74-75,81.

[230] Taberi, *Tarihu't-Taberi: Tarihu'l-ümemi ve'l-muluk,* 1/411.; Mahmud Şakir, *Tarîhu'l Halici'l-Arabî,* 1/52,64-65.; Mustafa Fayda, "Ebna", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994), 10/78.; Bauer, *Ortaçağ Dünyası,* 43-44.

Makedon, Roma ve Bizans medeniyetleri Ortadoğu'daki varlıklarını pekiştirmek için Levant-Basra hattına hâkim olmaya çalışmış ancak imkan ve kabiliyetleri ölçüsünde bu hedeflerini gerçekleştirebilmişlerdir. Asıl amaç askeri bir zafer kazanıp bölgeyi geçici olarak ele geçirmek değil de sürekli denetim altında tutmak olduğu için her zaman güçlü bir orduya ve ekonomiye ihtiyaç duyulmuştur. Bu zahmetli ve külfetli ayrıca maliyetli alan hâkimiyeti batılı siyasi erkleri zorlamış, ayrıca bölgenin imparatorluk merkezlerine uzak olmasından dolayı denetim tam manasıyla sağlanamamıştır. Bunun tek istisnası milattan önce 334 yılında Ahamenişler'e karşı askeri bir harekât düzenleyip körfezi ele geçiren Büyük İskender'dir. İskender'in ölümünden sonra komutan Selevkos ve selefleri tarafından yaklaşık iki buçuk asır boyunca da bu hâkimiyet devam ettirilmiştir. Ortaçağ'da kısa süreli de olsa Bizans imparatoru Herakleious'un Basra Körfezine nüfuz ettiği görülür. Bunun dışında bölgeyi egemenliği altına alan ve domine eden batı merkezli bir güce pek rastlanmaz. Sonuç olarak şunu söyleyebiliriz: Ortadoğu'nun kritik ve stratejik noktalarından biri olan Basra Körfezi çoğunlukla Sevad bölgesine hâkim olan siyasi ya da askeri otoritelerin tahakkümü altında kalmıştır. Dolayısıyla Basra Körfezinin tartışmasız tek hâkimi Sasaniler'dir. Bizans ise Şam coğrafyasına öncelik vermiş, Kuzey Arabistan ve Kızıldeniz üzerinden Sasaniler'e karşı denge kurmaya çalışmıştır.[231]

Sasani imparatorluğunun Basra körfezi politikası, Bizans'ın hâkimiyet sahalarından olan Mısır ve Etiyopya üzerindeki politikasını sekteye uğratmak ve bu bölgeler üzerinden Hindistan'a ulaşmasını engellemekti.[232] Bizans, Sasanilerin bu politikasına rağmen Kızıldeniz üzerinden Hind coğrafyası ve tüccarlarıyla ilişki kurmayı başarmış

[231]Taberi, *Tarihu't-Taberi: Tarihu'l-ümemi ve'l-muluk,* 1/330.; Mahmud Şakir, *Tarîhu'l halici'l-Arabî,* 1/45-46,53.; Mustafa Demirci, "Sevad", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009), 36/576.

[232] Sasanilerin kurucusu olan I. Ardeşir tabii olarak kurduğu devletin sınırlarını genişletmek ve ticaret yollarına hâkim olmak istemiştir. Bu istek I.Ardeşir'in Halic-i Fars, Bahreyn ve Umman bölgelerinin hâkimiyetini sağlamış ve ticari emtialar elde etmiştir. Ardeşir Halic-i Farsi ve çevresindeki önemli ticaret merkezlerini ele geçirince zikredilen bölgede limanlar kurmuştur. Bu bağlamda kurduğu limanlardan ilki Bu şehirde olan Behterdeşir adında bir liman kentidir. Behterdeşir limanı Şiraz ve Kazerun şehirlerinin temerküz noktasındadır ve ilgili şehirlerden yapılan altın ticareti liman üzerinden farklı şehirlere nakledilirdi. Diğer bir liman ise Sasaniler için çok önemli olan ve en büyük olma özelliğine sahip olan Siraf limanıydı. Siraf şehri birçok şehri birbirine bağlayan ve ciddi ekonomik kazançların sağlandığı bir şehirdi. Yapılan arkeolojik incelemelerde Siraf şehrinde Rusya, İspanya, Çin ve Arap paraları bulunmuştur. Siraf limanından başka Avrupa ve Asya ülkelerinin ticaret yapmak amacıyla geldikleri Bender limanı da vardı. Bunlardan başka Körfeze Gur Erdeşir, Guzeran, Haşt, Rivardeşir, Mihraban ve Esterabad limanlarını da kurarak bölgeyi canlı bir hale getirmek istemişlerdir. Sasaniler zikredilen önemli liman şehirleri dışında kendi toprakları içerisinde de yollar inşa ederek körfeze bağlanıp hâkimiyetlerini sağlamlaştırmak istemişlerdir. Karasal alanda inşa edilen ticaret veya kervan yolları Hazar Denize bağlanıyor oradan da Kabol denilen bölgeden Hindistan'a ulaşıyor oradan Çin ülkesine uzanıp son buluyordu. Bkz. Ahmet Altungök, Taner Yıldırım, "Basra Körfezi Ticareti Üzerinde Sasani-Bizans Ve Arap Mücadelesi", *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi* 9/1 (2013), 142.

hatta kullandığı para birimini ticari güzergâhlarda rezerv para birimi haline getirmiştir. Uzakdoğulu tüccarlar Sasani para birimi yerine Bizans dinarını kullanmayı tercih etmiştir.[233] Bizans parasının dikkatleri üzerine çekmesi Sasaniler'e ait olan dirhemin etkisini kırmış ve ticari hayatta önüne geçmiştir.[234] Ancak dirheme karşı kazanılan bu üstünlük Sasani gümüş kaplarının ticari faaliyetlerde değiş tokuş unsuru olarak kullanılmasıyla kaybedilmiştir. Sasaniler, Basra Körfez'indeki konumunu ve avantajını kullanarak Uzak Doğu Asya'da bulunan Seylan, Malezya ve Hindistan gibi ülkelerde söz sahibi olmuşsa da Bizans'ın nüfuzunu tam olarak kıramamıştır. [235] Sonuç olarak her iki imparatorluk da birbirlerine karşı ekonomik üstünlük sağlamak için ticari ağlarını geniş tutmak istemiş bu doğrultuda Hintli yöneticiler ve tüccarlarla dostane ilişkiler kurmuşlardır.[236]

Basra Körfezi üzerindeki mücadele yerel halkın birer kanton haline getirilmesiyle de sürdürülmüştür. Örneğin: Gassaniler her daim Bizans'ın doğal bir müttefiki ve Ortadoğu politikalarına destek veren vasalı haline gelmiştir.[237] Buna karşılık Sasaniler ise sınır bölgelerine yerleşmiş olan Arapları kendi çıkarları doğrultusunda kullanmaya çalışmış ve dostane ilişkiler kurmuştur. Bu çıkar ilişkisi zaman zaman silahlı çatışmaya da dönüşmüştür. Dini açıdan da etkin olmaya çalışan Sasaniler; Bahreyn, Umman ve Yemen'deki yöneticilerin ve dihganların vasıtasıyla sınırlı bir nüfuz alanı oluşturmuştur. Bizans ise bu konuda daha şanslıdır. Ortadoğu'da yaşayan Araplar'ın kahir ekseriyeti monofizit Hıristiyanlardan oluştuğu için hem Bilâdü'ş-Şam'da hem de

---

[233] İlber Ortaylı, *Türkiye İdare Tarihine Giriş* (Ankara: Turhan Kitabevi, 1996), 8. İslam dünyasında da para birimi olarak kullanılan "dînar", Yunanca asıllı "denarius" kelimesinden türemiştir. İslam ülkelerinin daha ziyade batı bölgelerinde kullanılan dînarın, özellikle X. asırdan itibaren diğer İslam merkezlerindeki kullanımı gittikçe yaygınlaşmıştır. En yakın rakibi olan dirhem ile aralarındaki mübadele değeri 1'e 14 olmasına rağmen zaman ve mekâna göre bu oran 1'e 10 ilâ 1'e 15 arasında değişkenlik göstermiştir. Bkz. Muhammed Hamidullah, *İslam Peygamberi*, çev. Salih Tuğ (Ankara: İrfan Yayınevi, 2003), 2/985–986.

[234] Bir ağırlık ölçüsü ve gümüş para birimi olan Dirhem, eski Yunan devletiyle ticarî münasebetler sırasında drahmi kelimesinden Farsça 'ya, daha sonra oradan Arapça 'ya geçmiştir. Gerek ağırlık gerekse para birimi olarak dirhemin kullanılışı çok eskidir. Bkz. Hamidullah, *İslam Peygamberi*, 2/985-986.

[235] Altungök, Yıldırım, "Basra Körfezi Ticareti Üzerinde Sasani-Bizans Ve Arap Mücadelesi", 141.

[236] İslam dünyasında da para birimi olarak kullanılan "dînar", Yunanca asıllı "denarius" kelimesinden türemiştir. İslam ülkelerinin daha ziyade batı bölgelerinde kullanılan dînar'ın, özellikle X. asırdan itibaren diğer İslam merkezlerindeki kullanımı gittikçe yaygınlaşmıştır. En yakın rakibi olan dirhem ile aralarındaki mübadele değeri 1'e 14 olmasına rağmen zaman ve mekâna göre bu oran 1'e 10 ilâ 1'e 15 arasında değişkenlik göstermiştir. Bkz. Hamidullah, *İslam Peygamberi*, çev. Salih Tuğ, 2/985–986.

[237] Kahtâniler'in Kehlân koluna mensup olup, III. yüzyıl başlarında Yemen'den Suriye'ye göç eden Arap kökenli Gassân kabilesi 200-636 yılları arasında Busra, Ezriat, Eyle, Dumetü'l-Cendel ve Dımaşk arasında kalan bölgede hüküm sürmüş Hristiyan Arap hanedanıdır. Hanedanlığın kurucusu ve ilk hükümdarı, Cefne b. Amr Muzeykıyâ b. Amr Mâüssemâ'dır. Bu beyliğin hükümdarları, Yemen-Sebe uygarlığı ile Suriye ve Bizans uygarlıklarını kaynaştırarak mükemmel mimari eserler meydana getirmişlerdir. Örneğin: saraylar, evler, zafer takları, su kemerleri, kiliseler, hamamlar ve tiyatrolar inşa etmişler, Kasru'l Müşettâ ve Kasru'l Ebyaz gibi eşsiz eserlere imza atmışlardır. Bkz. Ağırakça, "Gassaniler", 13/397.

Kuzey Arabistan'da Sasaniler'e nazaran daha çok söz sahibi olmuştur. Ancak bu avantajını körfez hâkimiyetine dönüştürememiştir. Çünkü Sasani sınır bölgelerinde etkin bir güce sahip olan Hire Arapları, Hıristiyanlığı tercih etmesine rağmen genelde Bizans'ın önünde bir set olmuştur. Şam bölgesinden Basra Körfezine ulaşan ticari güzergâhlarda Bizans'ın etkin bir politika yürütmesine engel olarak doğrudan veya dolaylı bir şekilde Sasani politikalarına hizmet etmiştir. Rutinleşen bu politika Herakleious'un Ninova muharebesinde (627) II. Hüsrev'i yenmesiyle sona ermiş, kısa süreli de olsa körfez Doğu Roma'ya bağlamıştır.[238]

4.1.2 Kızıldeniz

Kızıldeniz, coğrafi konumu ve ticari hacmi itibariyle hem semavi dinlerin hem de bölgede yaşayan insanların tarihi geçmişine ışık tuttuğu için en eski yazılı kaynaklarda bahsi geçen suyollarından birisidir.[239] İlk çağlardan beri önemini hiç yitirmemiş, komşu olduğu Kuzey ve Doğu Afrika, Bilâdü'ş-Şam ve Arap Yarımadasında yaşayan insanların hayatına damga vurmuş, hem ulaşım hem de ticari amaçlarla kullanılmıştır. Bu dinamik yapısını Hindistan ve Afrika üzerinden gelen deniz ticaretiyle pekiştirmiş, bünyesinde barındırdığı Şuaybe, Car, Kulzüm, Ayzab limanları ile canlı hale getirmiştir. Ayrıca Akâbe Körfezi ile Mısır ve Kuzey Arabistan'a, Aden Körfezi ile de Yemen ve Habeşistan'a bağlanan bu iç deniz, Bâbü'l-Mendeb gibi stratejik bir boğazı da bünyesinde barındırdığı için mücavir devletlerin mücadele alanlarından biri olmuştur. Bu mücadelenin en eski izdüşümlerini Antik Mısır'dan Hz. Süleyman'ın devlet siyasetine kadar götürebilir ve örneklendirebiliriz. Firavun hanedanları yukarı Mısır olarak bilinen bölge üzerinden Kızıldeniz'e ve Habeşistan'a hâkim olmayı siyasetlerinin bir parçası haline getirmişlerdir. Bu alan hâkimiyeti ile Sina yarımadası ve Şam toprakları üzerindeki egemenlikleri arasında bir bağlantı kurmuş, Suriye üzerindeki emellerini gerçekleştirebilmek için Kızıldeniz havzasını bir sıçrama tahtası olarak kullanmıştır. Sina yarımadasının her iki yakasında da aktif olmaya çalışmış, Nil nehrinden Kızıldeniz'e ulaşan bir kanal inşa etmiş, amacına ulaşmak için farklı politikalar yürütüp sürdürülebilir stratejiler üretmiştir.[240] Kur'an-ı Kerim'de yer alan

[238] Taner Yıldırım, *Ticaret'in Altın Çağı* (Ankara: İksad Publications, 2022), 62.
[239] Utku, *Çöl, Gemi ve Tacir, Kızıldeniz,* 81.
[240] William Heyd, *Yakın-Doğu Ticaret* Tarihi, çev. Enver Ziya Karal (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1997), 12-13. (Kızıldeniz'in kuzey kısmında bulunan Clisma limanı Bizans'ın elindedir ve buradan Nil nehrine açılan suyolu ile Kızıldeniz – Akdeniz irtibatı sağlanmıştır.)

Neml suresi Hz. Süleyman'ın Sebe melikesini savaşmadan kendisine bağladığını ifade etmektedir.[241] Yemen'de hüküm süren melikenin Hz. Süleyman'a tabii olmasıyla Kudüs-Sana arasındaki coğrafya ve ticari güzergâh dolaylı olarak da Kızıldeniz (Doğu kıyıları) Hz. Süleyman tarafından kontrol altına alınmıştır.

Akdeniz coğrafyasının doğu ile bağlantısı genellikle Baharat yolu (Hint okyanusu-Kızıldeniz-Mısır) üzerinden gerçekleşmiştir. Romalılar tarafından yapılan ve Kuzey Afrika'yı bir uçtan diğer bir uca bağlayan 4800 kilometrelik yol ile Nil vadisine ulaşılmıştır. Ayrıca Akâbe Körfezi'nde yer alan Eyle limanı ile Kulzüm arasında bağlantı kurulmuş ve bu güzergâh işlek bir hale getirilmiştir.[242] Böylece Kızıldeniz ile Kuzey Afrika birbirine bağlanmıştır. Uzakdoğu ticareti Seylan adası üzerinden Yemen'e ve Kızıldeniz'e oradan da Akdeniz'e taşınmıştır. Doğu ile batı arasında yürütülen ticari faaliyetlerin ortak kesişim noktası olan Kızıldeniz havzası bu özelliği ile Asur, Pers, Roma medeniyetlerinin dikkatlerini üzerine çekmiştir. Deniz ticaretine önem veren her medeniyet Kızıldeniz'e hâkim olmaya çalışmış, amacına ulaşmak için de savaşmaktan çekinmemiştir.[243]

İlk çağlarda verilen bu mücadele Ortaçağ'da Bizans-Sasani rekâbetine dönüşmüş, alan hâkimiyeti için siyasi, askeri ve ticari imkânlar seferber edilmiştir. Kızıldeniz'in bir parçası olan Akâbe Körfezi ve Sina yarımadası Bizans'ın Ortadoğu'daki en ücra noktası, aynı zamanda tahıl ambarı olan Mısır'ın güvenliğini tesis eden ana arterlerden biri olmuştur. Akâbe körfezi ve Levant arasındaki bölgenin siyaseten tek bir çatı altında toplanabilmesi ve Mısır dâhil Suriye coğrafyasının güvenli hale getirilebilmesi için Kızıldeniz önemli bir kavşak noktasıdır. Özellikle Akâbe Körfezi'nin hemen yanı başında bulunan Eyle yerleşkesi ve Kuzey Arabistan'ın önemli şehirlerinden biri olan Medyen bu stratejik görevi üstlenmiş, Bizans'ın vasalı Gassani Arapları tarafından bölge sürekli kontrol altında tutulmuştur. Çünkü Sasani devleti için Basra Körfezi neyi ifade ediyorsa Akâbe Körfezi ve Kızıldeniz, Bizans için aynı değere sahiptir. Basra Körfezi'ndeki Sasani üstünlüğüne karşı Kızıldeniz'deki hâkimiyetini istikrarlı hale getirmeye çalışan Doğu Roma imparatorluğu Aksum krallığıyla anlaşma yaparak bu

[241] *Kur'ân Yolu* (Erişim 23 Ocak 2023), en-Neml, 27/15-44.
[242] Jerry H. Bentley- Herbert F. Ziegler, *Traditions and Encounters: A Global Perspective on the Past* (U.S.A.: McGraw-Hill Education, 2010), 1/236.
[243] Neşet Çağatay, *İslam Dönemine Dek Arap Tarihi*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1989), 33.; Cemil Lee, *İslam ve Türk Kültürünün Uzakdoğu'ya Yayılması-Kore'de İslamiyet'in Yayılması ve Kültürel Tesirleri* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Genel Türk Tarihi Ana Bilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, 1987), 6.

politikasını takyit etmiştir. Siyasi ve ticari rekâbet Kızıldeniz ve Basra Körfezi üzerinde değil genellikle Yemen'de sıcak çatışmaya dönüşmüştür.[244] Çünkü Güney Arabistan hâkimiyeti bir manada Umman ve Kızıldeniz'e egemen olmak demekti. Sahadaki bu üstünlük zamanla Basra Körfezi'ne de yansır ve bölge üzerindeki baskı artardı.[245]

Sasaniler, Bizans'ın Ortadoğu'daki varlığını baltalamak için sadece Şam coğrafyasını değil aynı zamanda Yemen, Kızıldeniz, Eyle ve Mısır'ı da ele geçirmek zorunda olduklarını biliyorlardı. Bunun tarihsel arka planı ve Sasaniler'e tevarüs eden siyasi mirası Pers kaynaklı idi. Persler, hâkimiyet alanlarını İran'dan Mısır'a kadar genişletmiş ve Kızıldeniz havzasına hâkim olmuşlardır. Sasaniler'e ilham kaynağı olan bu durum miladi 6'ncı asrın ilk çeyreğinde Bizans'a karşı yürütülen askeri harekâtlarla tekerrür etmiştir. Yaklaşık on beş yıl boyunca Mısır-Akâbe Körfezi-Basra Körfezi arasındaki siyasi ve ticari üstünlük Sasaniler'in eline geçmiştir.[246]

Stratejik bir noktada bulunması Kızıldeniz'in en önemli özelliğidir. Ticari hinterlandı Uzakdoğu'dan Şam'a kadar uzanan geniş bir yelpazeye sahiptir. Bizans, Batı Roma imparatorluğunun varisi olarak Kızıldeniz üzerinde kaybolan Roma etkisini yeniden kurmaya çalışırken, Kızıldeniz'in bu özelliğini tekrar devreye sokmak ve eski ihtişamına kavuşturmak istemiştir. Bizans-Sasani rekâbeti gerek Kızıldeniz gerekse Kızıldeniz'e kıyısı olan kantonlar üzerinde yoğun bir şekilde yaşanmış ve bu süreç Sasanilerin yıkılışına kadar devam etmiştir. Sasaniler Basra Körfezi'nden Hindistan'a uzanan ticaret yollarını kontrol etmekle kalmamış, bu deniz trafiğinin karasal istasyonlarını da hâkim olmuştur. Bununla da yetinmeyip emperyalist bir zihniyetle hareket ederek Kızıldeniz'e sahip olmak istemiştir. Dolayısıyla bölgede söz sahibi olan Bizans ile sık sık karşılaşmış, bu soluksuz mücadele uzun yıllar devam etmiştir. En son, miladi 6'ncı asrın ilk çeyreğinde Şam ve Mısır coğrafyasını ele geçirmeyi başaran Sasaniler'e karşı Bizans farklı bir strateji takip etmiştir. İşgal altındaki topraklarını geri almak için askeri harekât düzenlemiş, doğrudan Şam ve Mısır coğrafyasına değil 627 yılında kazanılan Ninova (Musul) savaşından sonra Sasanilerin tam kalbine (Ktesiphon) çıkarma

[244] Taberi'nin rivayetine göre, 571 yılında Arabistan yarımadasında Doğu Roma destekli Etiyopyalıların saldırgan girişimlerine uğradığı zaman Arap elçileri de Sasani sarayına gitmiş ve Kisra Nûşirevân'dan yardım istemişler, Nûşirevân da donanmasını Araplara yardım için Yemen'e sevk etmiştir. Bkz: Taberi, *Milletler ve Hükümdarlar Tarihi*, çev. Zakir Kadiri Ugan ve Ahmet Temir,5 Cilt (İstanbul: MEB Yayınları, 1991), 5/1120.

[245] Ulaş Töre Sivrioğlu, "Sasaniler Dönemi İran'ında Limanlar ve Deniz Ticareti", *Tarih Okulu Dergisi* 22 (Haziran 2015), 60.

[246] Vasiliev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi,* 231.; Bauer, *Ortaçağ Dünyası,* 291.

yapmıştır. Böylece Doğu Akdeniz, Mısır ve Aden Körfezi üzerindeki egemenliğini yeniden tesis etme fırsatı bulmuştur.[247]

Kızıldeniz üzerinden gerçekleştirilen ticaretin asıl misyonu ipek, baharat gibi Uzakdoğu kökenli kıymetli malların Mezopotamya, Anadolu ve Kuzey Afrika pazarlarına sevkidir. Bu rota Hindistan'dan başlayıp Seylan, Umman ve Kızıldeniz üçgenindeki deniz trafiği ile Eyle limanı üzerinden Levant ve Bilâdü'ş-Şam'a kadar uzanır ve burada son bulurdu.[248] Mısır, Habeşistan, Yemen ve Tihame arasındaki siyasi-ticari ilişkilerin belirlendiği, mücavir bölgelerin nüfuz alanlarını genişletmek için mücadele verdiği, ülke siyasetlerine yön veren bu iç deniz; her zaman stratejik değerini korumuştur. Kızıldeniz'in dış dünya ile olan ticari bağlantıları ve ulaşım imkânları, Arap Yarımadasının kuzey ve güneyini birbirine bağlayan Sana-Eyle arasındaki alternatif ticari güzergâhı bünyesinde barındırması bölgenin cazibesini artırmıştır. Batı Afrika kıyıları, Seylan adası ve daha doğusundaki kültür ve medeniyetin Arabistan'a taşınmasında, gerekli olan iş gücünün (köleler) karşılanmasında Kızıldeniz limanları alternatif olarak görülmüş ve kullanılmıştır. Hem Bizans hem de Sasani devleti bu alternatif su yolunu ele geçirerek bölge üzerinde gerçekleşen ekonomik faaliyetlerde söz sahibi olmak istemiştir. Ancak her iki devletin de siyasi merkezlerine uzak, yapılabilecek deniz ve kara harekâtlarının ekonomik anlamda külfetli oluşu bu durumun gerçekleşmesini her zaman zora sokmuştur. Sasaniler Basra Körfezi'nden başlattıkları deniz hâkimiyetini Umman'a oradan da Yemen'e taşımışlardır. Yemen'e hâkim olarak Kızıldeniz'in giriş ve çıkışlarını kontrol etmişlerdir. Bunu dış siyasetlerinin bir parçası haline getirmiş, Basra Körfezi'nde inşa ettiği Übülle ve Siraf limanlarındaki tersaneleri kullanarak donanma inşa etmiş, Yemen-İran arasındaki kıta sahanlığında ayrıca Arap Yarımadasında söz sahibi olmuştur.[249] Bizans ise Akâbe körfezinde yer alan Eyle başta olmak üzere kendisine bağlı birkaç liman üzerinden Sasaniler'e cevap vermeye çalışmış ancak başarılı olamamıştır. Bizans tarihinde Kızıldeniz ve Yemen üzerinde Sasaniler ile yapılan ve kazanılan her hangi bir savaştan bahsedilmemesi bu tezi doğrulamaktadır.

[247] Vasiliev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi,* 235.; Bauer, *Ortaçağ Dünyası,* 301.
[248] Afzalur Rahman, *Siret Ansiklopedisi* (İstanbul: İnkılap Yayınevi, 1996), 4/408.
[249] Taberî, *Milletler ve Hükümdarlar Tarihi,* 5/1120.; Taner Yıldırım - Ahmet Altungök, "Erken Ortaçağlarda Übülle Liman Kentinin İran Körfezi Açısından Önemi", *Turkish Studies* 9/4 (2014), 1191. Sasani limanlarının sadece iktisadi gayelerle kullanılmadığı, gemilerin inşası ve savaş zamanlarında askeri üs olarak kullanıldığı da görülmektedir. Sefer esnasında her birinde 100'er savaşçının bulunduğu 8 geminin sevk edildiği, Hava koşulları nedeniyle bazı gemilerin alabora olduğu belirtilmektedir. Kaynakların verdiği bilgiye göre Vehriz'in komutasında, Basra Körfezi üzerinden hareket edip Yemen'e 600 askerle çıkarma yapan Sasani donanması, bölgede kalıcı olduğunu göstermek için aynı Tarık bin Ziyad gibi gemileri yakmıştır. Bkz: Taberî, *Milletler ve Hükümdarlar Tarihi,* 1120.

Bizans doğrudan müdahale edemese de Hıristiyan Habeş krallığıyla anlaşma yaparak dolaylı yollardan Yemen ve Umman bölgelerine ulaşmak istemiş, kimi zaman amacına ulaşmış kimi zaman da Habeşliler'in Sasaniler'e karşı tarafsız kalmasıyla bu siyasi hedefini gerçekleştirememiştir.[250] Arap Yarımadası üzerindeki egemenliğin göstergelerinden biri olan Kızıldeniz hâkimiyeti ne Sasaniler ne de Bizans tarafından tam olarak sağlanamamış yer yer araya giren Habeş krallığının başta Yemen olmak üzere Hicaz ve Necid bölgelerine nüfuz etme çabasıyla da üçüncü bir siyasi erk devreye girmiş ve Kızıldeniz üzerindeki rekâbete ortak olmuştur. Dolayısıyla Kızıldeniz ve Arabistan'daki mücadelenin miladi 6'ncı asırda Bizans-Sasani-Habeş krallığı ekseninde yön değiştirdiğini söyleyebiliriz. Hz. Peygamberin doğumundan elli gün önce büyük bir Habeş ordusunun Yemen'den Mekke'ye gelmesi ve bölgeyi kontrol etme çabaları bu durumu doğrular niteliktedir. Yemen'deki Habeş varlığının zayıflaması üzerine Sasaniler'in deniz yolu ile Yemen'i tekrar ele geçirmesi, sürekli el değiştiren alan hâkimiyetinin ve mücadelenin son örneğidir. Hz. Muhammed, Medine merkezli, Hicaz'ı kapsayan siyasi organizasyonunu Yemen'e kadar genişletince, bölgeyi Sasaniler adına yöneten Bazan adlı valiyi İslam'a davet etmiş, bu daveti olumlu bir şekilde karşılayan Bazan'ın Müslüman olmasıyla Yemen-Tihame-Medyen arasındaki siyasi-ticari koordinasyon ve yönetim Müslümanlar'ın eline geçmiştir.[251]

4.1.3 Akdeniz

Akdeniz, 2,5 milyon kilometre karelik yüz ölçümüyle Cebel-i Tarık boğazı üzerinden Atlas okyanusuna; Süveyş kanalı üzerinden de sırasıyla Kızıldeniz, Umman Denizi ve Hint okyanusuna bağlanır. Dünyanın en büyük iç denizi olması onu birçok kara parçasına komşu kılmıştır. Afrika, Asya ve Avrupa kıtalarına kıyısı olan tek iç denizdir. Kıtalararası iletişim, ulaşım, ticaret ve kültür alışverişine imkan tanıdığı ayrıca devletler arası siyasete yön verdiği için "karalar arasındaki deniz" anlamına gelen Mediterranean kelimesi ile tanımlanmıştır. Akdeniz havzası oldukça zengin ve renkli bir kültüre sahiptir. İlkçağlardan beri canlı bir yaşam merkezi olma özelliğini koruyan Akdeniz

[250] Hindistan'dan gelen ticaret yolunu kendi adına güvenli hale getirmek isteyen Bizans kralı Iustinionus, Habeş krallığına mesaj göndererek Sasanilere karşı ortak bir tutum içinde olmayı önermiştir. Öneriyi kabul eden Habeşlilerden İpeği, Serendip adasından Kızıldeniz'e taşımalarını istemiş ancak Habeş kralının sözünde durmaması üzerine Sasanilerin önü açılmış ve nüfuz alanları Bizans aleyhine genişletilmiştir. Sonuç olarak ne Bizanslı, nede yerel kralların eman verdiği tüccarlar, Sasanilerin Kızıldeniz üzerindeki hâkimiyetine mani olamamışlardır. Bkz. Vasiliev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, 177-178.

[251] İbn Hişam, *es-Siretü'n-Nebeviyye*, 1/60, 65.

havzası Antik Mısır, Yunan, Roma medeniyetlerine ev sahipliği yapmış, kolonyalizm faaliyetlerine ön ayak olmuştur. İpek ve Baharat yolunun batıdaki son duraklarından biri olan Levant'ın (Doğu Akdeniz sahilleri) varlığıyla da Avrupa-Asya-Kuzey Afrika üçgeninde dinamik ve çok karlı bir pazar oluşmuş, bu sektörde söz sahibi olmak isteyen milletlerin mücadele sahasına dönüşmüştür.[252]

Ortaçağ'da Bizans-Sasani mücadelesine sahne olan Akdeniz havzası sadece Levant bölgesiyle sınırlı kalmıştır. *"Latince 'meydana çıkma, yükselme' anlamındaki Levareden türetilen kelime güneşin doğduğu yönü işaret eden bir anlam taşır. Doğu Akdeniz kıyılarının Levant olarak adlandırılmasında, Bizans Devleti'nden serbest ticaret izni alma girişiminde bulunan Ortaçağ'ların denizci İtalyan şehir devletlerinin önemli rolü vardır*."[253] Levant olarak adlandırılan bölge sadece Doğu Akdeniz kıyılarını değil Antakya-Ariş arasındaki kıta sahanlığını da içine alıp Mezopotamya ve Suriye topraklarıyla bütünleşen geniş bir coğrafyayı kapsamaktadır. Sınırları kuzeyde Anadolu, güneyde ise Kuzey Afrika'ya kadar ulaşır. Avrupa kıtasıyla ön Asya ve Mezopotamya arasındaki köprülerden biridir. Doğu-batı kaynaklı siyasi erklerin mücadelesine sahne olmuştur. Doğu Akdeniz kıyıları zengin ticari hacmiyle Mısır, Kuzey Arabistan, Sevad coğrafyalarına tesir edebilen geniş bir hinterlanda sahiptir. Ortadoğu'nun batıya, batının da Ortadoğu'ya yönelik iktisadi, siyasi ve askeri operasyonlarının ya merkezinde yer almış ya da üretilen stratejileri belirleyen bir konumda olmuştur.[254]

Kuzey Afrika'nın doğudaki ilk durağı Mısır, Levant bölgesiyle ortak bir kadere sahiptir. Şöyle ki; Mısır'a sahip olan aynı zamanda Levant bölgesine hâkim olmuştur. Ya da Bilâdü'ş-Şam'ı elinde tutan Mısır'ı kontrolü altına almıştır. Bundan dolayı Levant; Ortadoğu, Kuzey Afrika, Doğu Akdeniz ve Anadolu medeniyetlerinin sürekli ele geçirmek istediği bir bölge olmuş, İlk ve Ortaçağ'dan günümüze dek süren jeopolitik ve jeostratejik konumunu korumuştur. Bizans-Sasani mücadelesinde önemli bir yere sahip olan Doğu Akdeniz bölgesi Sasaniler'in sürekli hedefi haline gelmiş, buna karşılık Akdeniz'deki alan hâkimiyetini kaybetmek istemeyen Bizans, sıcak çatışmaları Suriye-

[252] Fernand Braudel, *Akdeniz; Tarih, Mekan, İnsanlar ve Miras*, çev. Aykut Derman (İstanbul: Metis Yayınları, 1990), 9, 15.; Charles Freeman, *Mısır, Yunan ve Roma*, çev. Suat Kemal Angı (Ankara: Dost Yayınevi, 1996), 88.; Metin Tuncel, "Akdeniz", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1989), 2/229.

[253] Şerafettin Turan, "Levant", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003), 27/145.

[254] David F. Graf, "Levant", *The Oxford Encyclopedia of Ancient Greece and Roma* (England: Oxford University Press, 2010), 247-248.

Irak arasında kalan tampon bölgeye taşıyarak Filistin, Mısır ve Suriye topraklarındaki varlığını korumak istemiştir. Bu şekilde davranarak Levant bölgesinde yer alan işlek limanların ve şehirlerin tahrip edilmesine engel olmuştur. Sasaniler ise tampon bölgeyi Nusaybin, Antakya, Urfa üzerinden hareket ederek etkisiz hale getirmiş daha sonra Şam ve Mısır coğrafyasına hâkim olmayı denemiştir. Bu stratejiyi siyasetlerinin bir parçası haline getirmeyi de ihmal etmemişlerdir. Sasaniler zaman zaman Doğu Akdeniz coğrafyasına hâkim olmayı başarabilse de bölgede asla kalıcı etki bırakamamışlardır.

Akdeniz ile Kızıldeniz arasındaki sosyo-kültürel etkileşimin yaşandığı, iktisadi ve siyasi politikaların hayat bulduğu, farklı inançların temsil edildiği ender bölgelerden birisidir. Bu haliyle kültürler arası geçişlerin yaşandığı bir alt yapıya sahiptir. Bölge başta Araplar olmak üzere Kıpti, Farisi ve Rumî unsurlardan müteşekkildi. Bölgenin kaderini özellikle Hıristiyan Araplar tayin etmekteydi. Bu Arabi unsurlar Bizans-Sasani şıklarından hangisini tercih ederse ya da kimden yana tavır alırsa bölge o siyasi erkin kontrolü altına girerdi. Araplar ise Asabiyet duygusunun verdiği bilinçle kolektif şuurdan uzak bir hayat sürmeyi ve kabileler şeklinde yaşamayı tercih ettikleri için Levant bölgesine hâkim olamamışlardır. Aksine varlıklarını sürdürebilmek için sürekli Bizans'ın ya da Sasaniler'in desteğine ihtiyaç duymuşlardır. Araplar arasındaki bu ayrışma İslam'la köklü bir değişime uğrayarak ortak bir bilince evrilmiştir. Birlikte hareket etme kültürünü kazanan Müslüman Araplar, tarihlerinde ilk defa Levant bölgesine hâkim olma başarısını göstermişlerdir.

Akdeniz, çevresine sunduğu imkânlar sebebiyle tarih boyunca göç almış bir bölgedir. Bereketli bir hayatın yaşanmasını mümkün kıldığı için de nüfuz hareketinin ve yoğunluğunun hiç hız kesmediği bir coğrafyadır. Verimli tarım arazilerine sahip olması, Nil, Fırat ve Dicle havzalarının ortak kesişim noktasında bulunması bu hareketliliğin temel gerekçesidir. Arabistan, Mısır, İran, Anadolu ve Avrupa'nın Akdeniz'e kıyısı olan şehirlerinden gelen tüccarların ortak buluşma noktasıdır. Hem deniz hem de kara ticaretinin önemli güzergâhlarından birisidir. Ayrıca Yahudi ve Hıristiyan dünyası için Hac edilmesi gereken kutsal mekânları bünyesinde barındırmaktadır. Tüm bu sebeplerden dolayı tarih boyunca göç alan bu bölge savaşlar sebebiyle bu potansiyelini istikrarlı bir hale getirememiştir.

Uzakdoğu ve Hindistan üzerinden Akdeniz'e sevk edilen ticari malların başta Gazze olmak üzere Levant bölgesinde yer alan limanlar vasıtasıyla batı dünyasına aktarılması,

bölgenin ekonomik değerini hem Sasani hem de Bizans nezdinde arttırmıştır. Dolayısıyla her iki devletin Akdeniz ekonomisine kayıtsız kalmadığını söylemek mümkündür. Bizans, İpek yolunun karasal bağlantılarını Sasaniler'e kaptırınca bunu dengelemek adına Mısır-Levant-Kıbrıs-Antakya ekseninde yer alan kıta sahanlığını ve ticari faaliyetleri denetim altına tutmayı ve her türlü ekonomik faaliyete yön vermeyi Ortadoğu'daki çıkarları için gerekli görmüş ve bunu temel siyasi hedef haline getirmiştir.[255] Sasaniler ise Bizans'ın bu temel siyasi hedefini etkisiz hale getirmek için askeri girişimlerde bulunmuş Kıbrıs hariç İskenderiye-Antakya arasındaki toprakları ve kıta sahanlığını ele geçirerek Bizans'ı Ortadoğu'dan söküp atmayı ayrıca bütün Bizans ekonomisini altüst etmeyi arzulamıştır.[256] Çünkü Anadolu ve balkan topraklarında kıtlık olduğunda Bizans'ın hububat deposu olan Mısır devreye girer, buradaki tahıllar Levant bölgesindeki limanlar üzerinden İstanbul'a oradan da Rumeli ve Anadolu topraklarına taşınırdı. Bunun bilincinde olan Sasaniler Levant bölgesini ele geçirmekle Bizans'ın iktisadi, içtimai ve zirai hayatına da darbe vuracaklarını biliyorlardı. Bundan dolayı miladi 6'ncı Asrın ilk çeyreğinde başlattıkları askeri operasyonların hedefine Levant'ı da dâhil etmişler, yaklaşık on beş yıl boyunca Urfa, Nusaybin, Diyarbakır, Antakya, Şam, Kudüs, İskenderiye şehirlerini kapsayan geniş bir coğrafyayı işgal etmekle kalmamış tahrip de etmişlerdir.[257]

---

[255] Akdeniz de, Bizanslıların elinde olduğu dönemde sıkı ekonomik tedbirler uygulanmıştır. Ticaret mallarında yüksek vergilendirmeler ve kaçak malların izlenip yakalanması için istihbarat ağları oluşturulmuştur. Örneğin: 6'ncı ve 7'nci yüzyıllar içerisinde çıkartılan Rodos Denizcilik kuralları, ticaret gemilerinin tayfaları ve yolcular ile ilgili kanunlar içermektedir. Bununla beraber Naukleros denilen bağımsız tüccarlarda vardır. Gemilerin korsan saldırısı veya afet gibi durumlarda zararını ödeyen sigorta sistemi de kurulmuştur. Bizans imparatoru Iustinianos, 533 yılında Kartaca'yı süre gelen yıllarda Sicilya ve Güney İtalya'yı[255] ele geçirmesinin sonucu olarak Akdeniz'in hâkimiyetini de beraberinde getirmiştir. Ancak imparatorluğun kadim düşmanı Sasanilerin saldırıları ve ilerleyen yıllarda Mısır'ın Müslümanların eline geçmesi Akdeniz ticaretine ket vurmuştur. Bkz: Haldon, *Bizans Tarih Atlası,* 46-47.; Lale Yılmaz, "Akdeniz Ticaretinde Likya Bölgesi'nin Konumu", *Küçük Asya Çalışmaları* 4/8 (Temmuz 2016), 139.

[256] Bir başka yönden Sasaniler selefleri Pers imparatorluğundan aldıklarını farz ettikleri tarihi misyon ile Mezopotamya da hak iddia ederek Doğu Roma ile çoğu kez karşılaşa gelmişlerdir. Bilhassa Hüsrev Anuşirvan zikredilen bölge üzerine 540 yılında Syria seferine çıkmıştır. Bu sefer sonucunda Anuşirvan dönemin önemli ve zengin Anadolu ve Akdeniz sınır hattında bulunan Antiokheia'yı ele geçirerek Akdeniz' e inmesi 6'ncı yüzyıl için dikkatleri cezbeden bir hal olarak kabul edilmektedir. Zira Sasanileri Akdeniz'e ulaştırarak Akdeniz üzerinde söz sahibi olma yetkisi vermiştir ayrıca da Bizans'tan ağır vergiler almıştır. II. Hüsrev'in Akdeniz'e doğru olan seferlerinin çoğu saldırı amaçlı olduğundan Bizans'ın kurmuş olduğu zayıf garnizon birlikleri Sasaniler'i önleyemeyerek Sasanilerin Doğu Akdeniz'e indiği ve Bizans'a ağır bedeller ödettiği görülmektedir. Bkz: Vasilev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, 168.; Bauer, *Ortaçağ Dünyası*, 272-273.

[257] Vasilev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, 232.; Bauer, *Ortaçağ Dünyası*, 296, 297.; M.S. 5 ve 6 çağlarda Doğu Akdeniz de ekonomik canlılığın en azami seviyelere çıkmasına sebep olmuştur. Dolayısıyla İpek Yolu'nun Akdeniz'e ulaştıktan sonraki rotalara ve bu rotalarda hangi ürünlerin revaçta olduğunun tespiti Akdeniz ekonomisini ve Bizans'ın Akdeniz'e verdiği önemi anlamak bakımından elzemdir. Daha önce zikredildiği üzere Doğu Roma'nın düşmanı olan Sasanilerin İpek Yolu'na hâkim olmaları Bizans'ı Sasanilere mahkûm olma zorunluluğu ortaya çıkarmıştır. Bundan dolayı her iki imparatorlukta bölgesel

4.1.4 Umman Denizi

Basra Körfezi ile Hint okyanusuna komşu olan Uman Denizi, Uzakdoğu ticaretinin tam ortasında yer alır. Yemen-Kızıldeniz istikametinde yer alan ticari güzergâhların doğu kanadını oluşturur. Ayrıca Doğu Afrika, Madagaskar adası ve Hürmüz boğazı üzerinden Basra Körfezi'ne ulaşan ticari rotaların kesişim noktalarından biridir. Aynı isimle anılan ve İlkçağlardan itibaren Umana veya Magan olarak tarif edilen kara parçasıyla da doğrudan ilintilidir. Güney Arabistan'ın doğusunda yer alan bu bölgenin ilk yerleşimcileri ise Araplardır. Deniz yolu ile hem Antik Mısır hem de Sümerler Magan'la (Uman) ticari ve siyasi ilişkiler kurmuşlardır. Romalı yazarların övgüyle bahsettiği Uman, Himyeriler döneminde zengin bir kültür havzasına ve yoğun ekonomik faaliyetlerin yürütüldüğü bir pazara dönüştürülmüştür.[258]

İmparator I. Şapur döneminden itibaren Sasaniler'in yoğun siyasi ve ticari faaliyetlerine sahne olan Uman Denizi ve hinterlandı, Bizans imparatoru II. Konstantinos (337-361) zamanında Hıristiyanlığın bölgeye gelip yerleşmesiyle çatışma alanına dönüşmüştür. Habeşlilerle iş birliği yaparak bölgeye ulaşmaya çalışan Bizans, bu konuda pek başarılı olamamıştır. Hıristiyan unsurların Habeş ve Bizans devleti tarafından desteklenmesi üzerine Himyeri hükümdarları Yahudiliğe yönelmiş ve Hıristiyanlara yönelik toplu katliamlara girişmiştir. Böylece bölgedeki Hıristiyan nüfuzunu büyük ölçüde etkisiz hale getirmiştir. Kur'an-ı Kerim Himyeri hükümdarı Zü Nuvas'ın yaptığı bu katliama dikkat çekmiş, katledilen Necranlı Hıristiyanları Ashab-ı Uhdud ismiyle anmıştır. Necranlı Hıristiyanlara uygulanan bu cürmün önlenmesi adına Eryat komutasındaki büyük bir ordu Yemen'e çıkarma yaparak Zü Nuvas iktidarını sona erdirmiştir. Önce komutan Eryat sonra Ebrehe Hıristiyan unsurları koruma adına bazı faaliyetler yürütmüştür. Örneğin: kiliseler inşa etmiş, başta Yahudiler olmak üzere Mecusi ve Pagan inancına sahip bireylere hoşgörülü davranmamışlardır. Hatta agresif tutumlarını daha da ileriye taşımış, Arap Yarımadasının sembolü olan Kâbe'yi hedef almışlardır. Habeşlilerin takip ettiği politikadan mağdur olan Yemen ve Uman halkı Sasaniler'in

güç olma yolunda kara ve deniz üzerinde söz sahibi olmak istemişlerdir. Bizans imparatorluğunu eski ihtişamına kavuşturmak isteyen Iustinianus Akdeniz de yüksek bütçeli birçok seferler düzenlemiştir. Ayrıca İmparatoru Iustinianus, uzak doğu ticaretinde Hindistan ve Çin'e ulaşmak için Sasani varlığını gölgelemek ve daha bağımsız bir güzergâh çizmek amacıyla Sasani imparatorluğunun kuzeyinden ve güney batısı Kızıldeniz üzerinden ticaret yolları inşa etmeye çalışmıştır. Bu amaç neticesinde Aksum Krallığı ile Bizans imparatorluğu arasında ticari anlaşmalar yapmıştır. Bkz: Averıl Cameron, *The Later Roman Empıre* (London: Fontana Press An Imprint of HarperColYinsPublishers, 1993), 173.

[258] Cevad Ali, *el-Mufassal*, 2/510.; Bilge, "Uman", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları 2012), 42/141.; Algün, "Himyeriler", 18/63.

siyasi ve askeri desteğine müracaat etmişler, bunun üzerine Kisra I. Hüsrev (Anuşirvan) en güvendiği komutanlardan biri olan Vehriz'i sorunun çözümü için görevlendirmiş böylece Uman ve Yemen bölgeleri tekrar Sasaniler'in kontrolüne girmiştir.[259]

Basra Körfezi ile Bâbü'l-Mendeb Boğazı arasında etkin bir güç olmayı hedefleyen Sasaniler doğal olarak Uman denizine ve deniz trafiğine hâkim olmak istemişlerdir. Bölgede güçlü bir donanma ve hazır kıta kara kuvvetleri bulundurmakla yetinmemiş; iktisadi, içtimai ve dini faaliyetler yürüterek alan hâkimiyetini kendi lehine pekiştirmiştir. Bu politika sayesinde Uman kıyısındaki Curuffar limanı Sasani'li tacirlerin uğrak noktası haline gelmiştir.[260]

Hindistan'dan gelen baharat, ıtriyat ve kumaş Uman Denizinden çıkarılan inci ile birleşince Magan; getirisi yüksek, devasa bir pazara dönüşmüştür. Bu ekonomik potansiyele kayıtsız kalamayan Sasani ve Bizans yönetimleri farklı yöntemlerle deniz ticaretindeki pastadan hisselerini almaya çalışmışlardır. Bu konuda Sasaniler Bizans'a nazaran daha avantajlı bir konuma sahiptir. Hem Basra Körfezi hem de Güney Arabistan'daki işlek limanlarda söz sahibi olmuş, bu nüfuzunu güçlü bir donanmayla desteklemiştir. Uman Denizi ve çevresiyle doğrudan ilişki kuramayan Bizans ise ticari anlaşma ve ortaklar vasıtasıyla bölgedeki varlığını hissettirmeye çalışmıştır.[261]

Basra Körfezi'nin doğu kıyılarından başlayıp Bâbü'l-Mendeb Boğazına kadar olan kıyı şeridinde Arapların nüfuzu oldukça fazlaydı. I. Erdeşir, devletin refahı ve geleceği için körfezin güney sahillerine yerleşmiş olan Arapları yurtlarından çıkararak veya tam bir itaatle boyun eğdirerek bölgeye egemen olmak istemiş ve körfez hâkimiyetini yerel yönetimlerin elinden söküp almıştır. I. Erdeşir ile başlayan bu siyaset devletin yıkılışına kadar sürdürülmüştür.[262]

---

[259] *Kur'ân Yolu* (Erişim 30 Ocak 2023), en-Neml, 85/4-8.; İbn Hişam, *es-Siretü'n-Nebeviyye,* 1/38-41.; Himyeriler'in son hükümdarı olan Zûnüvâs Yahudiliği kabul etmiş, 523'te Necran'ı ele geçirerek Hristiyanlardan Yahudiliğe geçmelerini istemiş, kabul etmeyenleri ateş dolu çukurlara attırarak yaktırmıştır. Süryânîce kaynaklarda da Necran Hristiyanlarına yapılan zulüm geniş bir şekilde yer almaktadır. Zûnüvâs 120.000 kişi ile Necran'ı kuşatmış, yaklaşık 2000 kişiyi bir kiliseye doldurarak ateşe vermiştir. Diğer taraftan kazdırdığı uzun ve derin hendeklere odun doldurulmuş, bu odunlar tutuşturulduktan sonra Hristiyanlar içine atılarak yakılmıştır. Bkz. Muhammed Eroğlu, "Ashâbü'l-Uhdûd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları 1991), 3/471.

[260] Altungök, Yıldırım, *Erken Ortaçağlarda Übülle,* 1187.

[261] Cevâd Ali, *el-Mufassal*, 7/243.; Sivrioğlu, *Sasaniler Dönemi İran'ında,* 47.

[262] Altungök, Yıldırım, *Erken Ortaçağlarda Übülle*, 1187.

4.1.5 Karadeniz

"*Karadeniz, doğuda Aral gölü ile Hazar Denizinden başlayıp batıda Viyana havzasına kadar uzanan eski bir denizin kalıntısıdır. Kabaca elips biçiminde olan ve sahillerinin yaklaşık yarısı Avrupa, yarısı Asya topraklarında bulunan Karadeniz'in boyutları doğu-batı doğrultusunda 1170 km. kuzey-güney doğrultusunda en geniş 600 km. en dar 265 kilometredir. Güneybatısındaki İstanbul Boğazı aracılığıyla Marmara Denizi, dolayısıyla Ege ve Akdeniz'le ilişkilidir.*"[263] Karadeniz sahil şeridi iklim koşulları, geçim kaynakları ve ulaşım imkânları açısından yerleşime uygun olduğu için tarih boyunca birçok medeniyetin neşet ettiği, farklı kültürlerin kaynaştığı bir havza olmuştur. Zengin ticaret ağıyla Akdeniz, Baltık Denizi, Azak Denizi ve Tuna nehri üzerinden Orta Avrupa'ya kadar uzanan geniş bir yelpazeye sahiptir. Hazar Deniziyle kurduğu karasal bağlantılar sayesinde Kafkasya'nın iktisadi hayatına yön vermiştir. Ayrıca İpek yolu üzerinden taşınan ticari malların batıya ulaştırılmasında tercih edilen alternatif güzergâhlardan biri olmuştur.

Karadeniz ticaret ağı Akdeniz dünyasıyla doğrudan bağlantılı olduğu için Venedik, Ceneviz ve Bizanslı tüccarların söz sahibi olduğu, İtalya'dan Karadeniz sahillerine kadar uzanan bir rotaya sahiptir. Bu rota üzerinden hareket eden bir kimse Doğu Karadeniz'den Marmara, Ege, Akdeniz ve Baltık denizi üzerinde bulunan limanlara uğramış olur. Trabzon, Samsun, Bartın gibi antik dünyanın ilgisini çeken yerleşim birimlerine ve birçok efsaneye ev sahipliği yapan Karadeniz coğrafyası Asya-Avrupa arasındaki ticari yolların kesiştiği kavşak noktasıdır. Miladi 6'ncı asırda Karadeniz'in bu özelliğini ve potansiyelini kendi siyasi ve iktisadi çıkarlarına uygun hale getiren Bizans; Karadeniz'i, başta Balkanlar olmak üzere Akdeniz coğrafyasına hâkim olmak için kullanmıştır. Bölgeden elde edilen kereste ile tersanelerde gemiler inşa edilmiş böylece Bizans'ın donanma ve nakliye ihtiyacı karşılanmıştır. Akdeniz-Karadeniz istikametinde gerçekleşen ticaretin tam ortasında yer alan İstanbul'un merkezi ve mutlak konumunu pekiştirmiş, Marmara'nın ticari bir depoya dönüşmesine de imkân tanımıştır.[264]

Bizans imparatorları, Orta Asya ve Uzakdoğu pazarlarına Sasani engeline takılmadan ulaşabilmek için Karadeniz'i bir çıkış noktası olarak görmüşlerdir. Kırım'a bir üs inşa

[263] Metin Tuncel, "Karadeniz", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları 2001), 24/385.
[264] Tuncel, "Karadeniz", 24/386.

etmiş ve bölgede etkin bir güç olan Göktürklerle iyi geçinmeye çalışmıştır. Göktürkler ise daha çok sınır komşusu ve akrabalık bağları olan Sasanilerle siyasi ve iktisadi ilişkiler kurmayı tercih etmiştir. Anuşirvan'ın Maveraünnehir'e saldırması, kervan geçiş güzergâhlarını ele geçirmesi, İran coğrafyasında faaliyet gösteren Göktürk tüccarlarının canlarına kastedilip mallarının kundaklanması ve Türk elçinin öldürülmesi üzerine Sasani-Göktürk ilişkileri bozulmuştur. Göktürk Hakanı İstemi Yabgu'nun kızıyla Anuşirvan'ın evliliği ile başlayan barış sürecinin sona ermesi üzerine Göktürkler yeni bir müttefik arayışına girmiş ve bunu gerçekleştirebilmek için İstanbul'a bir heyet göndermiştir. Bunu fırsata çeviren Bizans, Göktürkler ile anlaşma yapmış ve doğu politikalarına destek veren yeni bir müttefik kazanmıştır. Buna göre iki ülke arasındaki ticari faaliyetler Karadeniz ve Kafkaslar üzerinden yürütülecek, İpek yolu üzerindeki Sasani hâkimiyeti sekteye uğratılacaktı. Ayrıca casusluk faaliyeti yürüten tüccarlar bu anlaşmanın verdiği avantajı kullanarak Uzakdoğu pazarlarından elde ettikleri İpek kozalarını Bizans'a getirmeyi başarmıştı. Çin'den başlayıp Hazar Denizi ve Karadeniz havzasına ulaşan İpek yolunun Doğu Karadeniz ve Kuzeydoğu Anadolu bölgelerindeki istasyonları arasında yer alan Kars, Erzurum, Trabzon, Sinop, Samsun, Giresun hattı üzerinde yoğun bir ticari faaliyet yürütülmüş, ekonomik anlamda kazançlı bir pazara dönüşmüştür. Göktürkler ise hem anlaşmanın vermiş olduğu güvenceyi hem de Bizans-Sasani arasındaki rekâbeti kullanarak nüfuz alanını Mançurya'dan Kırım'a kadar genişletmiştir.[265]

Sasaniler; Karadeniz'e ulaşmak için Ermenistan, Kafkaslar, Kuzeydoğu Anadolu ve Lazika'yı aşmak zorundaydı. Özellikle Kafkaslar ve Lazika üzerinden hareket ederek Karadeniz'in güney doğu kıyılarını ele geçirmek istemiş ancak pek muvaffak olamamışlardı. Lazika, Bizans'ın Kafkaslar ve Doğu Karadeniz'deki çıkarlarını korumakla görevlendirilen tampon bir bölgeydi. I. Iustinianus döneminde devletin sadık bir vasalı haline getirilmiş 7. asrın sonlarına doğru Bizans'a bağlı bir eyalete dönüştürülmüştür. Lazika, Bizans-Sasani mücadelesinden oldukça etkilenmiştir. Zaman zaman saf değiştirmiş ve Sasanilerin yanında yer almıştır. Buna rağmen Sasanilerin

[265] İsmail Mangaltepe, *Bizans Kaynaklarında Türkler* (İstanbul: Doğu Kütüphanesi, 2009), 49.; Ahmet Taşağıl, *Gök-Türkler I-II-III* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2014), 38-40.; Mehmet Özmenli, "Karadeniz'de Gök-Türk-Bizans Elçileri ve İpek Yolu", *International Social Mentality and Researcher Thinkers Journal* (Kasım 2020), 1969.; Vasiliev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi,* 176-211.

Doğu Karadeniz başta olmak üzere Karadeniz'in herhangi bir bölgesine nüfuz edip ele geçirdiğini söylemek pek mümkün değildir.[266]

4.1.6 Hazar Denizi

"*Batıda Kafkas ve güneyde Elburz sıradağları gibi Alp sistemine bağlı genç kıvrımlı dağlarla, doğuda Batı Türkistan ve kuzeyde Doğu Avrupa'nın ortasında kalan Hazar Denizi, tarih boyunca ticaret ve ulaşım coğrafyası açısından önemli bir rol oynamıştır. Milâttan önce VIII-VI. yüzyıllarda Karadeniz'de ticaret kolonileri kuran Yunanlılar, buradan Rion ve Kura ırmaklarının vadilerini takip ederek Hazar Denizine, gemilerle bu denizi aştıktan sonra da Hindistan'a kadar varan yollar sayesinde geniş alanları içine alan ticaret faaliyetinde bulunmuşlardır*." [267]

İsmini Hazar Türklerinden alan bu iç deniz 6'ncı yüzyılın ortalarından itibaren ticari potansiyeli ve stratejik konumu ile Bizans ve Sasani devletinin dikkatini üzerine çekmeyi başarmış ve yeniden canlı bir pazara dönüşmüştür. Kuzey ticaret yolunun üzerinde yer alması, deniz taşımacılığı ile birlikte çevresindeki kara yolları ile de bağlantı kurmasına imkân tanımış böylece ticari faaliyetlerin tam merkezinde yer almıştır. İpek yolunun ana güzergâhlarından biri olan Kuzey yolu, Turfan'dan başlayarak birçok şehri geçtikten sonra Ceyhun'a gelir ve iki kola ayrılırdı. Bir ayağı Hazar Denizi üzerinden Kafkaslara, oradan da Phosis nehrinin yardımıyla Bizans'ın Karadeniz kıyısındaki önemli bir şehri olan Trabzon limanına ulaşmaktaydı. İkinci ayağı ise Hazar Denizinin güney kıyısından yani Sasani İmparatorluğunun hüküm sürdüğü topraklar üzerinden geçip yine Trabzon limanına veya Karadeniz'in kuzey yamaçlarına ulaşırdı. Her iki güzergâhın da Hazar Denizi ile bağlantılı olduğu doğu-batı ya da kuzey-güney istikametinde gerçekleşen ticari faaliyetlerin kesişim noktası olduğu belirtilmektedir. [268]

Ortaçağdaki güç merkezlerinden biri olan Göktürkler, Hazar Denizine ve ticari hinterlandına sahip olmak için çeşitli politikalar üreterek uygulamaya koymuştur. İpek yolu ticaretini Hazar Denizine bağlayan güzergâha sahip olmak için bölgedeki Avarlar'ı itaat altına alarak alan hâkimiyeti sağlamaya çalışmış ve bölgedeki Sasani varlığını

[266] Vasilev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi,* 169.
[267] Sırrı Erinç, "Hazar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998) 17/107.
[268] Erinç, "Hazar", 17/107.

etkisiz hale getirmek istemişlerdir. Göktürklerin bu tutumuna karşılık Hazar Denizinin güneyinde yer alan Gürgan şehrine I. Hüsrev tarafından garnizon kurulmuştur.[269] İlerleyen yıllarda üstünlüğü ele geçiren Göktürkler Denizden çıkarttıkları bol miktardaki balık ve balık yumurtasını satarak İpek ticareti ile mukayese edilebilir bir kazanca sahip olmuşlardır.[270] Soğd bölgesine de hâkim olmayı başaran Göktürkler ticaretle meşgul olan halkın tecrübelerinden istifade etmiş, daha önce Sasani topraklarını geçerek Akdeniz kıyılarına kadar ulaşan Soğdlu tüccarların Hazar Denizi üzerinden Kafkaslara oradan da Bizans'a mal taşımalarına imkan tanımıştır. Bu siyaset devletin zenginleşmesine yol açtığı gibi Bizans ve Sasani ilgisini de üzerine çekmiştir.[271] Sasaniler, Soğdlu tüccarlar üzerinden kurulan Bizans-Göktürk ticaret ağını baltalamak için Soğdlu tüccarları sürekli taciz etmiş ve ticari faaliyetlerine engel olmuştur. Bunun üzerine Konstantinopolis'de kurulan ve Türklerin söz sahibi olduğu Mitaton pazarına ulaşmakta güçlük çeken Göktürkler, ağır vergiler ödeyerek Sasani toprakları üzerinden Bizans'a ve ticaret merkezlerine geçmeyi kabul etmiştir. Böylece İpek yolu güzergâhında yer alan Orta Asya, Horasan, Hazar Denizi ve Sevad rotalarına ait güvenliğin ve denetimin kendisine bağlı olduğunu açıkça ortaya koymuştur.[272] Bu durum Sasanilerin arzu ettiği sonucu vermeyip Göktürk-Bizans yakınlaşmasını teşvik etmiş, Don nehrinin denize döküldüğü yerden başlayıp Çin'e kadar uzanan Kürk yolunu kullanarak ticari faaliyet ve ilişkilerini devam ettirmişlerdir. Adını değerli kürk hayvanlarının ticaretinden alan bu yol, İdil nehri üzerinden Hazarların başkenti Etil'e ulaşırdı. Buraya gelen mallar Kafkaslar üzerinden ya Karadeniz limanlarına ya da Doğu Anadolu'daki pazarlara taşınırdı. Böylece Sasanilerin İpek yolu üzerindeki nüfuzu kırılmaya çalışılmıştır. Ancak maliyetli olan bu güzergâh İpek yolunun alternatifi olamamıştır. Bizans-Göktürk arasındaki bu ticari ilişki zamanla siyasi ve askeri bir pakta dönüşmüş, Sasanilere karşı ortak tavır belirlenmiştir. Ermenistan toprakları üzerinde yaklaşık yirmi yıl sürecek (571-591) bir savaşın başlamasına da neden olmuştur.[273]

---

[269] Abdulhalik Bakır-Ahmet Altungök, *Ortaçağ Tarihi ve Medeniyetine Dair Çeviriler I* (Ankara: Bizim Büro Basımevi, 2008), 95, 96.
[270] Ahmet Taşağıl: "Gök-Türkler", 9.
[271] Matteo Compareti, "Soğdiyana Tarihine Giriş", *Türkler* (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 2/274.
[272] Hans Wilhelm Haussing, *İpek Yolu ve Orta Asya Kültür Tarihi*, çev. Müjdat Kayayerli (İstanbul: Ötüken Yayınları, 1997), 199, 202.
[273] Hazar ve Bulgar devletlerinin kurulduğu bölgeden başlayarak Ural, Güney Sibirya, Altaylar ve Sayan Dağları üzerinden Çin ve Amur Nehrine ulaşan yolda emtiası kürk olan ticari faaliyetler yürütülmekteydi. İpek Yoluna kuzeyden paralel uzanan bu yola Kürk Yolu denilmektedir. Bu ticari yolun emtiası sincap,

Batı Göktürklerin yıkılışıyla sona eren bu birliktelik yerini Hazar ittifakına bırakmıştır. Hazarlar, Sasanilerden yana tavır almaktansa Bizans ile birlikte hareket etmeyi tercih etmişlerdir. 626'da Slavların ve Sasanilerin İstanbul'u kuşatması üzerine Hazarlardan yardım talep eden İmparator Herakleious'a 40 000 kişilik orduyla destek olmuşlardır. Bu destek imparatorluğun geleceği açısından hayati derecede bir öneme sahiptir. Hazarların bu tutumu sadece başkenti rahatlatmamış ayrıca Kiev-Kırım hattından başlayıp Ermenistan'a kadar uzanan kara ve deniz yollarının Bizans aleyhine kullanılmasına engel olmuştur.[274]

Hazar-Karadeniz arasındaki bölge başta olmak üzere Tuna, Don ve Volga ırmakları aracılığı ile Batı Karadeniz'e kadar varlığını hissettiren Hazarlar zengin bir ticari ağa sahipti. Güney-kuzey istikametinde yer alan ticaretin en önemli müşterisi ve pazarı Sasaniler olmuş özellikle kürk ve bal çok rağbet görmüştür. Sasani pazarlarından ise ipek, değerli kumaş ve halı gibi ürünler ithal edilmiştir. Hazarlar hem kara hem de deniz yoluyla Sasani coğrafyasına ulaşmak isteyen tüccarlardan gümrük vergisi almıştır. Ancak Hazar hinterlandında yer alan ticari trafikte Sasani parası daha çok tercih edilmiştir. Karadeniz'de üstün olan Bizans Hazar Denizinde pek varlık gösterememiştir. Ancak Sasaniler, Ermenia üzerinden Hazar Denizinin güneyine nüfuz edebilmiş, iktisadi hayata yön verip bölgede söz sahibi olabilmiştir.[275]

4.2 Kara Alanları

4.2.1 Ermenistan

Göç yolları üzerinde yer alan Anadolu coğrafyası antik çağlardan günümüze dek doğu-batı arasındaki transit geçiş güzergâhlarından biri olduğu gibi önemli ticari rotaların kesiştiği bir konuma sahiptir. Bundan dolayı bölge sürekli işgale uğramış ve el değiştirmiştir. Anadolu'nun doğusu ve güneyinde bu işgal girişimlerinden nasibini almış özellikle Kafkaslar, Orta Asya, Mezopotamya ve Horasan üzerinden gelen askeri harekâtlara maruz kalmıştır. Urartular döneminde eyalete dönüştürülen Armenia, Roma-Pers rekâbetinden sonra Bizans-Sasani mücadelesinin yoğun olarak yaşandığı bir

sansar, tilki, samur, kunduz, vaşak vb. kürkler ile bunlardan imal edilen ceket, pantolon, ayakkabı ve çizme idi Bkz; İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü* (İstanbul: Ötüken yayınları, 2011), 313.

[274] Bauer, *Ortaçağ Dünyası*, 301.

[275] Ahmed bin Fadlan, *İbn-i Fadlan Seyahatnamesi,* haz. Ramazan Şeşen (İstanbul: Yeditepe yayınları, 2022), 43.; Erinç, "Hazar", 17/117-119.

bölgedir. Bundan dolayı Armenia'nın Ortaçağ'daki sınırlarını tam olarak tespit etmek mümkün değildir. Çünkü Bizans-Sasani arasındaki rekâbetin sıcak çatışmaya dönüştüğü bu alan sürekli el değiştirdiği için sınırlar da değişkenlik göstermiştir.[276]

Ermeniler genellikle Doğu ve Güney Doğu Anadolu bölgesinden başlayıp Kafkaslar ve Kuzey batı İran'a kadar uzanan geniş bir coğrafyada dağınık bir şekilde yaşamışlardır. Farklı kültürlerle kaynaşmış homojen yapısından uzaklaşmıştır. Bizans-Sasani mücadelesinin yoğun olarak yaşandığı 6'ncı ve 7'nci yüzyıllarda ikamet ettikleri coğrafyanın tampon bir bölgeye dönüşmesi bunda oldukça etkilidir. İki süper güç arasında kalan Ermeniler sürekli saf değiştirmiş. Bundan dolayı siyasi varlıklarını ve egemenliklerini ne Bizans'a ne de Sasaniler'e tam olarak kabul ettirememiş ve üçüncü bir güç unsuru olarak onlara rakip olamamıştır.[277]

Armenia üzerindeki ilk mücadele Sasani devletinin kurucusu I. Şapur dönemine kadar götürülebilir. 252 senesinde bölge işgal edilmiş ve yaklaşık 30 yıl boyunca Sasanilerin yönetiminde kalmıştır.[278] Doğu Roma'nın yardımını talep ederek bu işgalden kurtulmaya çalışan Ermeniler, daha kötü bir durumla yüzleşmek zorunda kalmışlardır. Sahip oldukları toprakların Bizans-Sasani arasında bölüştürülmesine engel olamamışlardır. Bizans ve Sasani imparatorları 280 yılında bölgeyi ikiye ayırarak hudutları netleştirmek için sınır boyunca hendekler kazdırtmıştır.[279] Bu bölünmeden sonra batı yakası Bizans'ın, doğu yakası ise Sasanilerin elinde kalmıştır. Ancak bu durum pek uzun sürmemiş 287 yılında Sasaniler'in geri çekilmesiyle bütün Armenia bölgesi Doğu Roma'nın kontrolüne girmiştir.[280]

301 yılı Armenia bölgesinde verilen mücadelenin kırılma noktalarından biridir. Aziz Gregor'un girişimleriyle Hıristiyanlaşan Ermeniler, Sasanilerden ayrışıp Bizans'ın din kardeşi ve siyasi, ticari, askeri müttefikine dönüşmüştür. Ancak Sasani politikalarına destek veren, onlarla iyi geçinilmesini savunan bir zümrenin varlığı Ermenileri tekrar ikiye bölmüştür. Sasaniler ise Monofizit Ermenilere karşılık Diyofizit inancı benimseyen Ermenileri destekleyerek bu bölünmeyi daha da derinleştirmiştir. Diyofizit Ermenilerin hamiliğini de üstlenen Sasani yönetimi Armenia bölgesine yönelik askeri harekatlarını farklı gerekçelerle yine sürdürmüş, topraklarındaki Diyofizit ve Süryani

[276] İlhami Tekin Cinemre, *Geç Antik Çağda Romalılar Ve Sâsânîler Arasında Armenia (224-451)*, (Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi 2018), 39-40.
[277] Recep Yıldırım, *Eskiçağ Tarih Ve Uygarlıkları* (İzmir: Saray Matbaacılık, 2011), 219.
[278] Cinemre, *Geç Antik Çağda Romalılar*, 46-47.
[279] Richard N. Frye, *The Heritage of Persia* (Londra: William Clowes, 1965), 188.
[280] Cinemre, *Geç Antik Çağda Rom*alılar, 48.

Hıristiyanlara karşı hoşgörülü davranmıştır. Bizans İmparatoru Constantinus'un (MS. 306- 337) Hıristiyanlığı devletin resmi dini haline getirmesiyle Armenia bölgesindeki çatışmalar siyasi olduğu kadar dini bir hüviyet de kazanmıştır.[281]

Sasaniler, Bizans yanlısı ve casusu olarak gördüğü Hıristiyan gruplara karşı tahkikat başlatmış ve cezalandırmıştır. II. Şapur(309-379) döneminde olduğu gibi Zerdüştlükten başka hiçbir inancın yaşanmasına da müsaade edilmemiştir. İran'daki bu politik değişiklik Bizans'ı harekete geçirmiş, İmparator Konstantinus mektup diplomasisi ile soruna çözüm aramıştır. Konstantinus, II. Şapur'a gönderdiği mektupta, Hıristiyanlara karşı amansız mücadele veren Roma imparatoru Valerianus'u örnek vererek sonunun iyi olmayacağını, ilahi adalet gereği Tanrı tarafından elim bir şekilde cezalandırılacağını ifade ederek onu uyarmıştır. II. Şapur ise Bizans'ın uyarılarını dikkate almadığı gibi Hıristiyanlara karşı yürüttüğü politikadan da vazgeçmemiştir. Hatta Hıristiyanlığı tercih eden yeğeni pür Geşnesb'i idam ettirerek ne kadar ciddi olduğunu göstermiştir. II. Şapur'un bu kadar sert olmasında Bizans yönetiminin payı oldukça fazladır. Çünkü Bizans yönetimi Sasani coğrafyası dâhil bütün Hıristiyanların hamisi olduğunu ilan ederek dini yetkisiyle siyasi nüfuzunu birlikte kullanmak istemiştir.[282]

III. Şapur'un (383-388) zaaflarından faydalanan Bizans, Armenia bölgesindeki gücünü ve etkinliğini pekiştirmiştir. IV. Behram (388-399), Ermeni-Bizans yakınlaşmasına engel olmak istediyse de pek başarılı olamamıştır. Armenia bölgesindeki mücadele zaman zaman yerini sükûnete ve suhulete bırakmıştır.[283] 526 yılında Sasani askeri birlikleri Lazika bölgesine girince Bizans, Armenia üzerinden hareket ederek bu işgal girişimini ve Sasani ordusu ile başkent Ktesiphon arasındaki haberleşmeyi engellemek istemiştir. Sasaniler'in Armenia bölgesini tahrip ederek Kafkaslara ulaşma çabası ve işgal hareketinden olumsuz şekilde etkilenen Ermeniler isyan etmiş ve Bizans yönetiminden yardım talep etmişlerdir. Bu durumu fırsata çeviren II. Iustinus (565-578), Armenia bölgesine büyük bir askeri harekât düzenlemiş, fakat ağır bir yenilgiye uğrayarak başta Armenia bölgesindeki nüfuzunu, yıllardır elinde bulundurduğu stratejik konumdaki Dâra'yı ve birçok Bizans şehrini kaybetmiştir.[284] Bu başarıları daha da ileriye götürmek isteyen ve cesareti yerine gelen Sasani ordusu 588 senesinde Lazika'ya

[281] Ahmet Altungök, "Erken Ortaçağlarda İran ve Bizans İlişkilerinde Nestûrî Hıristiyanlarının Rolü", *Akademik İncelemeler Dergisi* 9/2, (2014), 48.; Vasiliev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, 53-54.
[282] Altungök, "Erken Ortaçağlarda İran", 45-67.
[283] Geoffrey Greatrex, Samuel N. C. Lieu, *The Roman Eastern Frontier and the Persian Wars AD 363-630* (New York: Routledge Pub, 2002), 43-45.
[284] Vasilev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, 203-204.

askeri harekât düzenlemiştir. Ancak başarısızlıkla sonuçlanan bu askeri harekât Kral Hürmüz'ün tahtan indirilmesine ve iç karışıklığa sebep olmuştur. İran'daki taht kavgalarını yakından takip eden Bizans, kendisine sığınan II. Hüsrev'i (590-628) himayesi altına almış ve büyük bir Bizans ordusuyla tekrar Sasani topraklarına dönmesine ve tahtını geri almasına yardımcı olmuştur. Mavrikios'un (582-602) verdiği bu desteği hayatı boyunca unutmayan II. Hüsrev, bunun karşılığında Mezopotamya ve Armenia bölgesindeki bazı topraklardan geri çekilmiş ve yönetimi Bizans'a bırakmıştır. Ayrıca bir barış anlaşması imzalayarak sınır boyları başta olmak üzere yaşanan tüm çatışmalara son vermiştir.[285]

Mavrikios'un balkanlarda başarısız olması ve Slav akınlarına karşı yeterli tedbir almaması Balkanlarda konuşlanan Bizans birliklerinin, komutan Phokas liderliğinde isyan etmesine yol açmıştır. Phokas (602-610) isyancılarla birlikte Trakya'dan İstanbul'a gelmiş hem Mavrikios'u hem de onunla birlikte hareket eden sivil-askeri bürokratları ve birçok masum insanı katlederek iktidarı ele geçirmiştir. Bu gelişmeler üzerine Mavrikios'a olan vefa borcunu ve anlaşmaları gerekçe göstererek büyük bir askeri harekâta girişen II. Hüsrev Armenia, Edessa, Dâra, Nisibis, Dımaşk, Kudüs ve Mısır'ı işgal etmiş ve İstanbul'u da kuşatma altına almıştır. Tarihinin en zor dönemlerinden birini yaşayan Bizans, Mezopotamya'daki topraklarını kaybetmekle kalmamış, Trakya üzerinden İstanbul önlerine kadar gelen işgalci Slavlarla da uğraşmak zorunda kalmıştır. Varlık-yokluk mücadelesinin verildiği bu dönemde donanmayla Kartaca'dan İstanbul'a gelen Herakleious, halkın da desteğini alarak Phokas'ı öldürmüş ve kilisenin onayıyla yönetimi ele geçirmiştir. İstanbul halkı tarafından kurtarıcı olarak görülen Herakleious (610-641), şehrin savunmasını komutan Bonus ve patrik Sergios'a bırakarak donanmasıyla İstanbul'dan ayrılıp Toroslara çıkarma yapmıştır. Sasani katliamından kaçıp bölgeye sığınan Bizanslıları örgütlemiş, savaşabilecek durumda olanları da eğitime tabi tutarak silahaltına almıştır. Üç yıl boyunca Anadolu'daki hazırlıklarına devam eden Herakleious, Armenia bölgesine geçiş yaparak buradaki Sasani birliklerini hezimete uğratmıştır. Kazanılan bu başarı 628 yılında Ninova'da yapılan savaşla kalıcı hale gelmiş, Ktesiphon kuşatma altına alınmıştır. Askeri birliklerini İstanbul'dan Mısır'a Bilâdü'ş-Şam'dan Anadolu içlerine kadar geniş bir coğrafyada konuşlandıran II. Hüsrev, Herakleious'a karşı mukavemet edememiş; hanedan üyeleri ve bürokratlar tarafından tahtından indirilip öldürülmüştür. Yeni Sasani

[285] Vasilev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, 205.; Bauer, *Ortaçağ Dünyası*, 293-295.

yönetimi Herakleious ile bir anlaşma yaparak işgal ettiği bütün topraklardan geri çekilmiştir. Bu tarihten itibaren Armenia bölgesindeki çatışmalar son bulmuş, alan hâkimiyeti tamamen Bizans'ın eline geçmiştir. Hz. Ömer döneminde (634-644) Sasani devletinin yıkılmasıyla Armenia'da ki mücadele Bizans-Müslüman Araplar arasında devam etmiştir.[286]

4.2.2 Nusaybin

"*Mardin - Midyat eşiği adı verilen dağlık alandan (eski coğrafyacıların verdiği isimle Tur Abdin) inen Çağçağ'a suyunun Türkiye sınırını terkettiği kesimde deniz seviyesinden 5OO m. yüksekte düz bir alanda kurulmuştur. Şehrin adının Asurlular döneminde Nasibina şeklinde olduğu bilinmektedir. Bununla birlikte çeşitli kaynaklarda Nitibin, Nitibeni, Nizzibi, Nsepi, Nsebin, Nisibis, Nesebis vb. şekillerde geçer. Arap kaynaklarındaki Naslbln imlası Türkçe'de Nusaybin'e dönmüştür. Bazı yayınlarda, daha kuzeybatıda bulunan başka bir Nusaybin (Fırat nehri kenarında günümüz idari taksimatında Şanlıurfa ili sınırları içinde Siverek ilçesine bağlı Nisibin / Azıklı köyü) ile burasının birbirine karıştırıldığı dikkati çeker. Bundan dolayı eski kaynaklarda bu ikincisi Nasibinü'r-Rum (Nasibinü's-sagir) adıyla anılarak Nusaybin'den ayırt edilmiştir.*"[287] Mardin'in güney yamaçlarına da Nusaybin denilmiştir. Batıda Mardin, doğuda Cezire (Cizre), güneyde ise Musul ile sınırdır. Coğrafyacı Hamevi'nin aktardığı bilgiye göre Nusaybin (Nisibis), büyük bir ırmağın suladığı tarım arazilerine ve cennete benzetilen bahçelere sahip bir memlekettir.[288]

Antik Nisibis, bir ticaret merkezidir. Ticari potansiyelini ve yeteneğini ispatlamış olan Nusaybin, Süryani eserlerde Sobha yani buluşma yeri olarak isimlendirilmiş ve kadim dönem seyyahları, şehrin birçok yolu birbirine bağlayan özelliğine dikkat çekmişlerdir. Antik dünyada Phoenicianlar olarak bilinen toplum, Nusaybin ve çevresindeki ticari ilişkileri ilk başlatan ve ticari ağın oluşmasına ön ayak olan zümredir.[289] Nisibis, İran-Hindistan-Çin eksenli ticaretin kesişim noktalarından biridir. Fırat nehrinin geçiş güzergâhlarına komşu olduğu için Suriye ve Dicle nehrinin havzasına, oradan

[286] Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, 86,102.; Vasilev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, 231-236., Bauer, Ortaçağ Dünyası, 296-301.
[287] Tuncel, "Nusaybin", 33/269.
[288] Yakut el-Hamevi, *Mu'cemü'l-büldan,* 4/390-391.
[289] Gaston Maspero, *History of Egypty Chaldea, Syria, Babylonia and Assyria* (Londra: Grolier Derneği 1993-1994), 4/282-283.

Ortadoğu'ya kadar uzanan bir hinterlanda sahiptir. Ayrıca kuzeydoğusunda yer alan Armenia bölgesiyle doğrudan ya da dolaylı olarak kurduğu ticari ve siyasi ilişkiler, stratejik konumunu daha değerli hale getirmiştir. Hindistan'dan getirilen malların özellikle ipeğin Ön Asya ve Akdeniz kıyılarına ulaştırılmasında köprü vazifesi görmüştür.[290] İpek yolu üzerinde bulunan Nusaybin, ayrıca Karadeniz, Kafkasya, Basra körfezi ve Doğu Akdeniz arasındaki ticari ağın ortasında yer almaktadır.[291] Asya'dan gelen kervanlar Semerkant ve İran coğrafyasına uğradıktan sonra Nusaybin'e gelir ve ticaretlerini burada devam ettirirlerdi.[292] Bundan dolayı İpek, ıtriyat ve baharat başta olmak üzere getirisi yüksek malların satışa sunulduğu,[293] sadece saray eşrafı ve zenginlerin satın alabileceği değerli malların sergilendiği bir pazar olmuştur.[294]

Bu potansiyelinden dolayı bölgede kurulan devletlerin dikkatini üzerine çekmiş, her devlet Nusaybin'i kendi topraklarına katmak istemiştir. Bundan dolayı Nusaybin, herhangi bir devletin sınırlarına dâhil olmak yerine sürekli çatışmaların ortasında kalmış ve tarih boyunca tahribata uğramıştır. Başta Romalılar ve Persler olmak üzere birçok medeniyetin karşı karşıya geldiği ve savaştığı bu bölge genellikle sınır hattı olarak kalmış ve sürekli el değiştirmiştir. 6'ncı ve 7'nci yüzyıllarda yaşanan Bizans-Sasani mücadelesinde de durum değişmemiş, tarih tekerrür etmiştir.

Coğrafi konumunu avantaja çeviren Sasaniler, Bizans'a nazaran bölge üzerinde daha etkin bir politika yürütebilmişlerdir. Şüphesiz bu durumun oluşmasında Uzakdoğu'dan gelen kervanların İran coğrafyası üzerinden Nusaybin'e ulaşması etkili olmuştur. Ayrıca Mezopotamya'nın kuzeyine sahip olmaları da Sasanilerin elini güçlendirmiştir.

Bizans-Sasani mücadelesinin kırılma noktalarından birini oluşturan Nusaybin bölgesi 260 yılında I. Erdeşir tarafından işgal edilmiş, çok geçmeden el değiştirerek Bizans egemenliğine girmiştir. Nusaybin ve çevresini devletin doğal bir parçası ve tarihi bir miras olarak gören Sasaniler her zaman Bizans'a karşı bu coğrafyayı elinde tutmak istemiş ve bunu politik hedeflerinden biri haline getirmiştir. Bunun farkında olan Bizans, Nusaybin'de kalıcı olmak için yeraltı şehirleri ve kaleler inşa etmiş, şehrin

[290] Ahmet Kütük, *Bizans İmparatorluğu Döneminde Nusaybin'in Siyasi, Sosyal, İktisadi, Mimari Ve Kültürel Durumu* (IV.-X. Yüzyıl), (Elazığ: Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2012), 155.
[291] Kütük, *Bizans İmparatorluğu Döneminde*, 160.
[292] G. Leopold Seidler, *Bizans Siyasal Düşüncesi*, çev. M. Tunçay (Ankara: Göçebe Yayınları, 1980), 10.
[293] Heyd, *Yakındoğu Ticaret Tarihi*, 7.
[294] Kütük, *Bizans İmparatorluğu Döneminde*, 162.

etrafını aşılması güç surlarla çevirmiştir.[295] I. Kubad (473-531) döneminde şiddetlenen çatışmalar bölgenin insan kaynaklarını, ticari faaliyetlerini, ziraatını oldukça etkilemiştir. Bu savaşlarda sadece Nusaybin değil aynı hat üzerinde yer alan Urfa ve Diyarbakır gibi önemli yerleşim birimleri de zarar görmüştür. Bölgedeki varlığını pekiştirmek isteyen Bizans ise doğu sınırını tahkim ederek Antik Dâra kentini inşa etmiştir.[296]

Nusaybin ve çevresindeki rekâbetin en yoğun yaşandığı dönem I. Hüsrev (531-578) dönemidir. Sasani tarihine damga vuran, İran coğrafyasında, Mezopotamya ve Arabistan'da Anuşirvan (ölümsüz ruh) ünvanıyla bilinen, Bizanslı tarihçilerin bile övgüyle bahsettiği bu siyaset adamı Antakya, İskenderiye, Halep, Urfa, Dâra ve Sincar'ı ele geçirmekle kalmamış aynı zamanda bölgedeki ticareti kontrol altına alarak yüklü miktarda ganimetle Ktesiphon'a geri dönmüştür. Ayrıca yaptığı anlaşmayla da Bizans'ın bölgedeki egemenliğini zaafa uğratmıştır. Bu süreç Herakleious'un büyük doğu seferine çıkması ve Ninova'da Sasani ordusunu yenilgiye uğratmasıyla son bulmuş, Müslüman Arapların gelişine kadar bölge Bizans'ın yönetimi ve denetiminde kalmıştır.[297]

4.2.3 Urfa

Anadolu-Irak ve Suriye coğrafyasının kesişim noktalarından biri olan el-Cezîre'nin, Diyârımudar bölgesinde yer alan Urfa (Edessa) ismini Süryanice "Orha'i" veya Arapça'da suyu bol anlamına gelen "veriha" kelimesinden almıştır. Anadolu'ya gelen Türkler ise buraya Ruha demeyi tercih etmişlerdir.[298] İlk yerleşimcileri ve şehrin kimler tarafında kurulduğu tam olarak tespit edilememiştir. Asur, Med, Pers, Makedon ve Selevkos hanedanı tarafından yönetilen Urfa, Ortaçağ'da Bizans-Sasani mücadelesinin yoğun olarak yaşandığı sınır bölgelerinden biridir. Nusaybin gibi çatışmalardan

[295] Edward Gibbons, *Roma İmparatorluğunun Gerileyişi ve Çöküş Tarihi*, çev. Asım Baltacıgil (İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Tarihi Yayınları, 1994), 4/303.; Ernst Honigmann, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, çev. Fikret Işıltan (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1970), 7.; Taberi, *Milletler ve Hükümdarlar Tarihi*, 139.

[296] Peter Mansfield, *Ortadoğu Tarihi*, çev. Ümit Hüsrev Yolsal, (İstanbul: Say yayınları, 2012), 31.; Honigmann, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, 7. ; Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, 65.

[297] Gregory Abû'l Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, C. 1-2, çev. Ömer Rıza Doğrul (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1987), 153. ; Fikret Işıltan, *Urfa Bölgesi Tarihi* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1960), 26.; Vasilev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, 204, 236.; Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, 96, 102.; Bauer, *Ortaçağ Dünyası*, 300-301.

[298] Ahmet Nezihi Turan, "Şanlıurfa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010), 38/337.

etkilenmiş ve sürekli el değiştirmiştir. Harran ovasının bütün nimetlerinden istifade eden Urfa, tarım faaliyetleri ve ürün çeşitliliği ile ön plana çıkmıştır. el-Cezîre'nin hububat deposu olarak görülmüş, başta Suriye olmak üzere Doğu Anadolu-Basra Körfezi hattında yer alan yerleşim birimleriyle siyasi-ticari ilişkiler kurmuştur. Bu durum İlkçağ'dan Ortaçağ'a kadar değişmeden devam etmiş, önemini hiç yitirmemiştir. Üç semavi dinin ortak atası Hz. İbrahim'in Keldâni şehri Ur kentinde doğup büyüdükten sonra Urfa'ya (Harran) gelmesi, buradan önce Filistin'e daha sonra Mısır'a göç etmesi ve el-Halil kentine yerleşip yaşamını sürdürmesi bu durumu doğrular niteliktedir.[299] Göç yolları ve ticari rotaların üzerinde yer alması onu aynı zamanda canlı bir yaşam merkezi haline getirmiştir. Doğu-batı, kuzey-güney istikametinde hareket eden kervanların sık sık uğradığı, başta tarım ürünleri olmak üzere Uzakdoğu'dan gelen ıtriyat, ipek gibi değerli malların satışa sunulduğu kârlı bir pazar olmuştur.[300]

Esasında Nusaybin ile aynı kaderi paylaşan Urfa, Bizans'ın yoğun dini faaliyetlerine maruz kalmıştır. Hz. İbrahim üzerinden hareketle Urfa, Antakya, Kudüs ve Mısır ekseninde yer alan coğrafya; kutsal bir miras olarak görülmüş, alan hâkimiyetiyle dini misyon arasında doğrudan bağlantı kurulmuştur. Bundan dolayı Urfa, Antakya, Kudüs güzergâhında yapılan bütün savaşlar Bizans için kutsaldır, verilen mücadelede ilahi misyonu yerine getirilmesinden başka bir şey değildir. Urfa-Diyarbakır hattında yaşanan çatışmalarda en dikkat çeken husus Sasanilerin Hireli Araplarla iş birliği yapıp bölgeyi ele geçirme çabalarıdır. Kervanların uğrak yerlerinden biri olan Urfa'nın Hireli Araplar tarafından da ele geçirilmek ve ticaretin kontrol edilmek istendiği görülür. Bundan dolayı çok kanlı çatışmaların yaşandığı 494-507 yılları felaket çağı olarak nitelendirilmiştir.[301]

Sonu gelmeyen savaşlardan yıpranan her iki taraf da askeri ve ekonomik kayba uğratmıştır. Urfa ve çevresindeki mücadele 7'nci yüzyılda son kez el değiştirmiştir. Bizans'ın içine düştüğü buhranı (602-610) fırsata dönüştüren II. Hüsrev; Mardin, Diyarbakır, Urfa, Hatay ekseninde yer alan çatışma alanlarının tamamını ele geçirmiş, bölgeyi korumakla görevli Bizans birliklerini mağlup etmiştir. Ancak bu zaferler kalıcı ve etkili olamamış aksine Sasani devletinin siyasi, askeri, içtimai açıdan sonunu getiren

[299] Ömer Faruk Harman, "İbrahim", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000), 21/267.; Turan, "Şanlıurfa", 38/336.
[300] Ercüment Yıldırım, "Roma-Part Mücadelesinde Fırat Nehri'nin Jeopolitik Önemi", *Tarihin Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 7, (2012), 47.; Kütük, *Bizans İmparatorluğu Döneminde*, 155.
[301] Mar Yeşua, *Urfa Ve Diyarbakır'ın Felaket Çağı* (İstanbul: Yeryüzü yayınları, 1996), 67-68.

bir başlangıç olmuştur. Herakleious'un büyük doğu seferiyle (622-629) zor durumda kalan Sasaniler 25 yıl kadar daha varlıklarını sürdürmüş ve Hz. Ömer (664-644) döneminde topraklarının büyük bir kısmı Müslüman Araplar tarafından ele geçirilmiştir.[302]

4.2.4 Antakya

"*Kızıldeniz 'den başlayan Şeria nehri yatağı ve Asi nehri yatağı ile Güney Anadolu'ya uzanan çöküntüde Asi nehri kıyısında, denizden 440 m. yüksekliğindeki Habibünneccar dağının eteklerinde yer alır.*"[303] Şehrin nasıl kurulduğu ve ismini nereden aldığıyla ilgili farklı rivayetler bulunmaktadır. Büyük İskender'in ölümü üzerine Suriye ve Irak topraklarını idaresi altına alan komutan Selevkos, Amik ovası ve Asi nehriyle hayat bulan bir şehir inşa etmiş (M.Ö. 323) ve şehre babası Antioch'un adını vermiştir. Konumu itibariyle Doğu Akdeniz ile Bilâdü'ş-Şam'a komşu olan bu yeni şehir güneyden Anadolu'ya açılan bir kapıya dönüşmüş ve "Doğunun Kraliçesi" namıyla meşhur olmuştu.[304] Fırat havzasından İran Körfezi'ne kadar uzanan geniş bir coğrafyada kendine ait kültürel değerleriyle ayrışmış, İlkçağ ve Ortaçağ'da nüfusu yüz bini bulan nadir şehirlerden biri olmuştur.[305] Bu nüfus yoğunluğu ticari faaliyetlerin yönünü ve eksenini tayin etmiş, Levant, el-Cezire, Kilikya ve İç Anadolu ile zengin ticari ilişkiler kurulmuştur. Ayrıca Efes'ten başlayıp Elamlıların merkez şehirlerinden Susa'ya kadar uzanan Kral yoluna yakın olması da Antakya'yı değerli kılmıştır. Grekler, Mısır'a ulaşmak için burayı bir üs olarak kullanmışlardır.[306] Suriye'de üretilen keten, Antakya üzerinden Anadolu pazarlarına ulaştırılır, Amik ovasında yetiştirilen ve üretilen zeytin ve zeytinyağı başta olmak üzere birçok tarım ürünü Arabistan, el-Cezire, Bilâdü'ş-Şam,

---

[302] Hasan Akyol, "Bizans – Sasani Mücadelelerinde Urfa (VI. Ve VII. Yüzyıllar)", *The Journal of Mesopotamian Studies*, 3/1, (Wİnter 2018), 38.; Mustafa Fayda, "Ömer", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007), 34/45

[303]Halil Sahillioğlu, "Antakya" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991), 3/228.

[304] Ferhat Arslan (ed), *Türkiye Coğrafyası Araştırmaları* (Ankara: Pegem yayınları, 2017), 581.; Gürkan Bahadır, "636-1100 arasında Antakya" (Ankara: Ankara Üniversitesi, sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi 2009), 10.

[305] Morrisson, *Bizans Dünyası,* 214.

[306] Döndü Üçeçam Karagel, Hulusi Karagel, "Tarihi Bir Ticaret Merkezinin Pazarlama Coğrafyası Kapsamında Analizi: Uzunçarşı (Antakya /Türkiye*)", European Journal of Research on Education*, 2 (2014), 167.; Bahadır, *636-1100 arasında Antakya*, 356.

Kilikya ve Mısır coğrafyasından yoğun talep görürdü. Aynı zamanda Iustinionus döneminde Bursa ile birlikte İpek imalathanesi kurulan ikinci şehir olmuştur.[307]

Antakya; siyasi, askeri ve iktisadi açıdan ziyade dini kimliğiyle Bizans için daha önemlidir. Aziz Pavlus'un misyonerlik faaliyetlerini başlattığı bu şehir; İlk kilisenin inşa edildiği ve İsa Mesih inananlarının ilk defa Hıristiyan olarak isimlendirildiği, hacı adaylarının ziyaret etmek zorunda olduğu kutsal bir yerleşim birimidir. Antakya patrikliği, başta Araplar olmak üzere Suriye'de yaşayan toplumların Hıristiyanlaştırılmasında Kudüs patrikliğiyle ortak hareket etmiş ve Bizans'ın desteğini görmüştür. İslam tarihi kaynaklarında dokuz on yaşlarındaki Hz. Muhammed'in amcası Ebu Talip ile birlikte Busra kasabasına geldiği ve Rahip Bahira ile görüştüğü belirtilmektedir. Aynı kaynaklar Rahip Bahira'nın Antakya kilisesine bağlı Monofizit bir Hıristiyan olduğunu ve misyonerlik faaliyetini bu kiliseden aldığı yetkiyle yürüttüğünü ifade etmektedir. Bu açıdan bakıldığında Antakya'nın İstanbul'dan Kuzey Arabistan'a kadar uzanan etkin bir dini güce sahip olduğu düşünülebilir.[308]

Antakya'nın bu dini hüviyeti, Sasaniler tarafından saygıyla karşılanmamış, bölgeyi işgal çabalarına da engel olamamıştır. Genellikle Nisibis hattından başlayan Sasani akınları sırasıyla Amid ve Edessa ile devam eder, Antakya ile son bulurdu. Antakya'nın ele geçirilmesinden sonra Şam-Bizans arasındaki ikmal yolları etkisiz hale getirilir daha sonra Dımaşk, Kudüs, Gazze, Kahire istikametindeki topraklar işgal edilirdi. Sasanilerin uyguladığı bu strateji hemen hemen hiç değişmemiştir. Doğu Akdeniz'e ulaşmak için Antakya'yı her zaman ele geçirilmesi gereken stratejik bir hedef olarak görmüştür. Buna karşılık dini reflekslerle hareket eden Bizans, Antakya'yı sadece siyasi değil gönül coğrafyasının da bir parçası olarak görmüş ve bu anlayışı nesilden nesile aktarmıştır. Şehrin korunmasına en az İstanbul kadar önem vermiş, tahkim edilmesinde çevresindeki şehirlere nazaran ona öncelik verilmiştir. Antakya, Nusaybin ve Urfa gibi sık sık el değiştirmemiştir. Ancak II. Hüsrev'in saldırılarına maruz kalan şehir tahrip edilmiş, Herakleious sayesinde özgürlüğüne kavuşturulmuştur.[309]

---

[307] M.V. Levtchenko, *Bizans Tarihi*, çev. Maide Selen (İstanbul: Doruk Yayımcılık, 2007), 15.; Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, 69.; Bahadır, *636-1100 arasında Antakya*, 356.

[308] Gündüz, *Yaşayan Dünya Dinleri,* 89.; Mustafa Fayda, "Bahira", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991), 4/486.

[309] Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac tarihi,* 153.; Vasilev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, 232.; Bauer, *Ortaçağ Dünyası*, 296-297.; Işıltan, *Urfa Bölgesi Tarihi*, 26.

4.2.5 Kudüs

Kadim bir geçmişe sahip olan Kudüs, Doğu Akdeniz coğrafyasının en önemli şehridir. Bu özelliğini ticari geçiş güzergâhı oluşuna ve Yahudi-Hristiyan dininin kutsal kenti olmasına borçludur.[310] Konumu itibariyle Dımaşk-Antakya ve Gazze-Memfis hattının birleştiği bir noktada yer almaktadır. Ayrıca Levant sahillerindeki işlek limanlarla kurduğu bağlantıyla ön plana çıkmaktadır. Tarih boyunca barış diyarı anlamına gelen Yerûşâlêm, Jerusalem, Dârüsselâm, Medînetüsselâm, Betşalem gibi isimlerle anılmıştır.[311]

Kudüs, Yahudi ve Hıristiyan dünyası için cennete giden yolun kendisidir[312] Yeryüzündeki sinagog, şapel, katedral ve kiliselerin kıblesidir. Bu haliyle Roma, İstanbul, Ermeni, Süryani, Kıpti kilisesinin ve dini otoritelerin başkenti olarak görülür. Hıristiyanlar tarafından kutsal kabul edilen el-Halil (Hebron), Tiberya ve Safed yerleşim birimleriyle birlikte değerlendirilir. Hem yaratılışın hem de haşrin başlangıç noktası olarak görülür.[313] Hz. İsa'nın Kudüs'e 10 km uzaklıktaki Beytülahm'da doğması, bölgeyi Hıristiyanlar için değerli kılan en önemli faktördür. Hıristiyanlığın itikadi ilkelerini belirleyen; Hz. İsa'nın doğumu (inkarnasyon), çarmıha gerilmesi(atonoment), göğe yükselmesi bu şehirde gerçekleşmiştir. Hz. İsa, havarileriyle bu şehirde yaşamış, onlarla Zeytin dağında sohbet etmiş ve Golgota tepesinde çarmıha gerilmiştir. Bundan dolayı Kudüs'e saygı duymak ve imanı derecede ona bağlı olmak Hz. İsa'ya sadakatin göstergesi kabul edilmiştir.[314] Hıristiyanlar tarafından dünyanın merkezi olarak görülen Kudüs, İsa Mesih'in yeryüzüne ineceği yer[315] ve kuracağı krallığın da başkentidir.[316] Kudüs, Hz. İbrahim, Hz. Musa, Hz. Davud ve Hz. Süleyman'ın hayatıyla da yakından ilgili bir şehirdir. Hıristiyan dini metinlerinde bu şehir sürekli övülmüş, bahsi geçen peygamberlerin hayatı örnek verilerek şehrin sadece Hıristiyanlara ait olacağı iddia edilmiştir.[317]

---

[310] Ebü'l-Fida, *Ebü'l-Fida Coğrafyası,* çev. Ramazan Şeşen (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2017), 92.
[311] Harman, "Kudüs", 26/323.
[312] Simon Schama, *Yahudilerin tarihi* (İstanbul: Alfa Yayınları, 2019), 18.
[313] *Kitabı Mukaddes* (İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi, 2001), Yoel. 3: 21.
[314] Fredriksen, "The Holy City in Christian Thought*", The City of the Great King,* ed. N. Rosovsky (Cambridge: Harvard University Press, 1996), 85.
[315] Matta. 24: 30.
[316] Luka. 1: 31-33.
[317] Grace Halsell, *Tanrıyı Kıyamete Zorlamak*, çev. Mustafa Acar- Hüsnü Özmen (Ankara: Kim Yayınları, 2002), 68-72.

Bu özellikleriyle Bizans için çok kıymetli olan Kudüs, birkaç kez Sasani işgaline uğramıştır. Örneğin: 542 yılında I. Hüsrev'in şehri ele geçirmek için askeri bir harekât düzenlediği fakat şehirde çıkan veba salgını sebebiyle seferden vazgeçtiği belirtilmektedir.[318] Bizans'a karşı topyekûn bir savaşa giren II. Hüsrev, Kapadokya'dan Filistin'e kadar geniş bir coğrafyayı işgal ettikten sonra 613 yılında Kudüs'ü ele geçirmiştir. On binlerce insanın hayatına mâl olan bu süreçte Hıristiyanlardan intikam almak isteyen Yahudiler, askeri birlikler kurarak Sasani ordusuna destek vermiştir. Görgü tanıklarının verdiği bilgiye göre her yaştan insan, hayvan gibi boğazlanıp parça parça edilmiş, şehrin dışında kazılan hendeklere doldurulup açlık, susuzluk ve sıcaktan dolayı ölmeleri beklenmiş böylece yaklaşık atmış yedi bin kadın, erkek ve çocuk katledilmiştir. Şehirdeki Kutsal Mezar, Golgotha, St. Stephan kiliseleri tahrip edilmiş, Kutsal Haç'ın son kalıntıları ve başta Kudüs patriği Zacharias olmak üzere birçok esir başkent Ktesiphon'a götürülmüştür. [319]

Armenia, Nisibis, Amid, Edessa, Antakya, Dımaşk, Kudüs ve Mısır'ı ele geçiren Sasani ordusu Bizans'ın Doğu Akdeniz ve Kuzey Arabistan ile olan bütün bağlantılarını kesmiştir. Bu olay Slav ve Sasani kuşatmasıyla zor günler yaşayan İstanbul halkında infiale yol açmıştır. Bizans'ın doğudaki toprakları kaderine terkedilmiş ve bir çıkış yolu da bulunamamıştır. Phokas'ı öldürüp tahta geçen Herakleious 622 Paskalya bayramında Ayasofya katedralinde yapılan ayine katılıp Patrik Sergios'un elinden ökaristi almış, ertesi gün donanmasıyla birlikte doğu seferine çıkmıştır. İstanbul ve Kudüs'ün kurtarıcısı ünvanıyla uğurlanan Herakleious ve ordusu bu askeri harekâtı Haçlı seferine dönüştürmüş, Hz. İsa'yı küçük düşüren ve ona küfreden Sasani yönetici ve ordusunu cezalandırmak kutsal bir görev sayılmıştır. Toroslara çıkarma yapıp İç Anadolu bölgesinden hareketle bölgedeki Sasani birliklerini geri püskürten Herakleious, Ninova zaferinden sonra başkent Ktesiphon üzerine yürümüş ve kuşatmıştır. Ayrıca Kudüs'te harap edilen kiliselere karşılık Mecusiler için kutsal olan Zerdüşt ateşgedesini tahrip etmiştir. Bu strateji karşısında çaresiz kalan Sasani bürokrasisi II. Hüsrev'i öldürüp yerine oğlu II. Kavad'ı tahta çıkartmış ve yapılan barış antlaşmasıyla işgal edilen bütün

[318] J. B. Bury, *History of The Later Roman Empire: From The Death of Theodosius I to The Death of Justinian* (New York: Power Publication, 1958), 104.
[319] Theophanes Confessor, *The Chronicle of Theophanes*, ing. çev. Cyrıl Mango And Roger Scott (New York: Oxford University Press, 1997), 431.; Gregory, *Bizans Tarihi*, 178.; Vasilev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, 232.; Bauer, *Ortaçağ Dünyası*, 297.

toprakları, esirleri ve Kutsal Haç'ın son kalan parçasını Herakleious'a geri vermişlerdir.[320]

5 ARAP YARIMADASINDAKİ MÜCADELELER

5.1 Müttefik Araplar

5.1.1 Gassaniler

Yemen bölgesinde yaşayan Gassaniler, Mea'rib seddinin yıkılmasından sonra yaşadıkları bölgeyi terk edip 3'üncü yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren Suriye'ye doğru yoğun bir göç hareketi başlatmışlardır.[321] Esasen ziraatla meşgul olan Gassaniler Şam coğrafyasına yerleşince bölgedeki ticari faaliyetlerde de aktif rol üstlenmişlerdir.[322] Güney Arabistan'ın kültürünü, yaşam standartlarını Suriye bölgesine taşıyan Gassaniler burayı yurt edinince bölgedeki dini ve siyasi yapıdan etkilenmiş ve zamanla Hıristiyanlaşarak İslam'ın ilk dönemlerine kadar Bizans imparatorluğunun bölgedeki çıkarını koruyan kadim bir müttefiki haline gelmişlerdir. Aslen Arapların Kahtani koluna mensup olan Gassaniler günümüzde Filistin ve Ürdün olarak tanımladığımız coğrafyayı Bizans imparatorluğu adına yönetmiş; Busra, Gazze, Ezriat, Ezruh, Dımaşk, Dumetü'l-Cendel arasındaki ticari hayatı kontrol edip yönlendirmişlerdir. Ayrıca bu Hıristiyan Araplar doğrudan misyonerlik faaliyeti yürüterek Hristiyanlığın Araplar arasında yayılmasına da değer vermişlerdir. Örneğin İslami kaynaklarda ön plana çıkarılan ve meşhur olan Rahip Bahira kıssası önemlidir. Rivayete göre Hıristiyan Arapların yoğun olarak yaşadığı Busra beldesine dokuz veya on iki yaşlarında iken (M.S. 590) amcasıyla birlikte gelen Hz. Muhammed, burada rahip Bahira'nın misafiri olmuş ve on iki yaşındaki Muhammed'in ilerleyen yıllarda ahir zaman peygamberi olarak görevlendirileceğine dair öngörüsünü amcası Ebu Talib'e aktarmıştır.

---

[320] Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi* , 88-89.; Vasilev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, 231-235.; Bauer, *Ortaçağ Dünyası*, 298-299.

[321] İbn Hişam, *Siret*, çev. İzzet Hasan-Neşet Çağatay (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1971), 47.; *"Gerçekten Sebe kavminin oturduğu yerde büyük bir ibret vardır. Orada biri sağda diğeri solda iki bahçe bulunmaktadır. Onlara, 'Rabbinizin verdiği rızıktan yiyiniz, ona şükrediniz. Güzel bir beldeniz, çok bağışlayıcı bir rabbiniz var' denildi. Fakat onlar yüz çevirdiler. Bu sebeple üzerlerine Arim selini gönderdik ve o iki bahçelerini buruk yemişli, acı ılgınlı, içinde biraz da sedir ağacı bulunan iki (verimsiz) bahçe haline getirdik"* Kur'ân Yolu (Erişim 25 Ağustos 2023), Sebe Suresi, 34/15-16.

[322] Günaltay, *İslam Öncesi*, 158.

Araştırmamızla ilgili olan kısım ise Busra kasabasının jeopolitik konumu ve misyonerlik faaliyetlerinin merkez üssü oluşuyla alakalıdır. İmparator Konstantinos (306-337) zamanında Piskoposluk merkezi haline getirilen Busra kenti daha sonra Arabistan Piskoposluğuna dönüştürülmüş ve misyonerlik faaliyetlerini özellikle putperest Araplar üzerinde yoğunlaşmıştır. Bu görevini yüzyıllar boyunca başarılı bir şekilde sürdüren Busra kasabası Bizans'ın Arap Yarımadası üzerindeki siyasi ve iktisadi emellerini gerçekleştirmek için kullandığı dini bir merkez olmuştur.

Olarak bilinen Arap soyunun Kehlan koluna mensupturlar. Gassaniler'in ilk hükümdarı ise Amr Müzeykıyâ b. Amr Mâüssemâ'nın oğlu Cefne'dir. Cefne ve kabilesi yeni geldikleri bu bölgede ikinci sınıf bir konuma sahipken bölge üzerindeki nüfuzunu zaman içine artırarak Şam ve Tedmür gibi bölgeleri içine alan görece geniş bir sahada etkin olmaya çaşılmışlardır.[323] Siyasi ve sosyal etkilerini artırarak varlıklarını sağlamlaştırmaya çalışan Gassaniler, yurt edindikleri bu yeni coğrafyada Bizans ve Sasani devletlerine komşu olmuş ve bu iki süper gücün arasında hayatta kalmak için siyasal akıl ortaya koymuş ve strateji geliştirmişlerdir. Bu strateji sonucunda zaman zaman komşuları ile savaşa girmeyi göze alan Gassaniler, Bizans ile gerçekleştirdikleri savaşı kazanarak varlıklarını Konstantinopolise ıspatlamışlardır.[324] Başkent, Gassanilerin bu başarısından sonra coğrafi ve askeri sahada güç kaybetmek yerine Gassaniler ile anlaşma yoluna giderek asıl rakipleri olan Sasanilerin bölge üzerindeki etkisini kırmak istemişlerdir.[325]

Siyasi sahada tercihini Bizans'ın vasalı olmaktan yana kullanan Gassaniler, Hıristiyan inancını da benimseyerek hem dini hemde dünyevi sahada kimliklerini açıkça ortaya koymuşlardır. Bölgede nüfuz alanı en güçlü olan kabile ile yapılan anlaşmalar ve savaş dönemlerinde birbirlerine yardım edilmesi gereken ittifak 'feodarite'[326] sistemini kurmuştur. Bu sistemle beraber Gassaniler de bölge üzerindeki öncülleri gibi tampon bölge olma durumlarını kabul etmişlerdir. Bizans'ın temel rakibi olan Sasanilerin Arap soyundan olan komşuları Hireliler ile ittifak etmesi Bizans ile Gassani arasında bir çıkar ilişkisi inşa etmiştir.

[323] Ağırakça, "Gassaniler", 13/397.
[324] Casim Avcı, *İslâm-Bizans İlişkileri* (Anakara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2015), 22.
[325] Cevâd Ali, *el-Mufassal*, 397-398.; Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, 276.
[326] Avcı, *İslâm-Bizans İlişkileri*, 20-21.

Kuzey Afrika da kurulan bir başka devlet ise Hirelilerdir ve Gassaniler ile soydaştırlar. Her iki kabilede Yemen'den göç eden iki kavimdir. İkisinin soyu Amr Müzeykıya[327] da birleşmektedir. Bu iki kabile farklı coğrafyalara göç ederek bulundukları bölgede mevcudiyetlerini inşa etmişlerdir. Köken olarak akraba olmakla beraber stratejik varlık kaygısı aynı soydan gelen bu iki güçlü kabileyi birden fazla kez karşı saflarda bir araya getirmiştir. Birbirlerine zarar vermenin yanında Bizans - Sasani savaşlarında da sahneye çıkmışlar ve coğrafyanın kendilerine yüklediği misyonu yerine getirmişlerdir. Gassaniler varlıklarını uzun bir süre vasal ve tampon bölge olarak devam ettirmişlerdir.[328]

[327] Cevâd Ali, *el-Mufassal*, 391.
[328] Ağırakça, "Gassaniler", 13/397.

5.1.2 Hireliler

Kuzey Arabistan'da Araplar tarafından kurulan bir diğer feodal beylik ise Hirelilerdir. Gassaniler ile soydaş olan Hireliler Yemen'den göç ederek Sasani devleti ile Arap coğrafyası arasında yer alan tampon bölgeyi kendilerine yurt edinmişlerdi.[329] Gassanilerin aksine Sasaniler ile iyi geçinmeye çalışmış; Bizans-Sasani mücadelesinde çoğunlukla Sasanilerin yanında yer almışlardır. Dolayısıyla Gassaniler ile sık sık karşı karşıya gelmişlerdir. Ancak şunu belirtmek gerekir ki Hireliler dinsel tercihlerini Mecusilikten değil Hıristiyanlıktan yana kullanmışlardır. Farklı stratejiler benimseyen, soydaş bu iki büyük Arap kabilesi Bizans-Sasani savaşlarında taraflarını belli ederek harbe iştirak etmiş ve üzerlerine düşen görevi yerine getirmeye çalışmışlardır. Böylece müttefiklerinin siyasi ve askeri desteğinden istifade etmeyi, gelirlerinden pay almayı umut etmişler ve kısmen de olsa bu beklentilerini gerçekleştirebilmişlerdir. Arabistan'dan gelebilecek düzensiz göçlere karşı Sasani topraklarını korumakla mükellef olan Hireliler, tampon bölge olma vasfını ilk İslam fetihlerine dek sürdürmüştür. Sasani devletinin çıkarlarına uygun bir şekilde hareket etmenin karşılığında ise siyasi ve ekonomik imtiyazlar elde etmişlerdir. Ancak çıkar çatışması söz konusu olduğunda Sasanilere karşı gelmekten kaçınmamış ve onlarla savaşmışlardır. Arazi ve su kaynaklarına sahip olmak için kadim müttefiki ile savaşmak zorunda kalan Hireliler tarihte Zûkâr (610) olarak bilinen savaşta Sasani birliklerini mağlup etmiş, bu zafer Arap yarımadasında büyük bir yankı uyandırmıştı.

Lahmiler M.S. 240'lı yıllarda Hire adında bir başkent inşa ettiler. Necef'in güneyinde, Fırat nehrinin batı kenarında, Fırat'ın bir kolu olan Kâfir nehri üzerinde ve çevresinde kurulan bu şehir mümbit bir bölgeye hâkim olmakla beraber çevresindeki her türlü siyasi ve sosyal gelişmelerden kolayca etkilenen kırılgan bir yapıya sahipti.[330] Bu tür krizlerle mücadele etmek zorunda kalan şehir ayrıca Arabistan'dan gelebilecek bedevi akınlarına karşı da teyakkuz halindeydi. Lahmiler bu şehri koruyarak hem kendi varlıklarını hem de Sasani çıkarlarını muhafaza ediyor, yeri geldiğinde özerk yeri geldiğinde ise Sasanilerin bir karakolu gibi hareket ediyordu. Şehrin, Arap Yarımadası

[329] Cevâd Ali, *el-Mufassal*, 391.
[330] el-Hamevî, *Mu'cemi'l-Büldan*, 431.

ile Sasaniler arasında köprü vazifesi gördüğü, bu vazifeye binaen siyasi, askeri, ticari ve içtimai roller üstlendiği de oluyordu.[331]

Hireliler Mea'rib seddinin yıkılmasından sonra akrabaları Gassaniler gibi Yemen'den ayrılıp kuzeye göç etmişlerdi. Hirelileri tarih sahnesine çıkaran ve etkili bir güç haline getirenler ise Amr b. Adiy'[332] ve oğlu İmrulkays'tır Girişimleriyle Lahmileri Kuzey Arabistan'da tanınır hale getirmişlerdir. Özellikle M.S. 288-328 yılları arasında hükümranlık yapan İmrülkays bölgedeki birçok Arap kabilesini hâkimiyeti altına alarak otoritesini ispat etmiş; hem Araplar hem de Sasaniler nezdinde itibar kazanmıştı.

Soydaşları gibi Hıristiyanlık inancını benimseyen Hireliler, Bizans'a yakın olmak gibi bir havanın içinde bulunmalarına rağmen siyasi tercihlerini Sasanilerden yana kullanmışlardır. Çünkü soydaşları olan Gassanilerin Bizans'a olan bağlılığı Hirelileri Sasanilerin safında yer almaya itmiştir. Sasaniler, güneyden gelebilecek Arap saldırılarını önlemek, Bizans'a karşı denge kurmak, sahadaki üstünlüğünü muhafaza etmek, coğrafi konumunu bir koz olarak kullanmak için Hirelileri kendisine bağlı sadık bir müttefik haline getirmeyi amaçlamış, vasal bir hükümdarlık haline getirmiştir.[333]

5.1.3 Arap Yarımadasında Yaşayan Hristiyanlar

Bizans-Sasani mücadelesinin uzantısı olarak görebileceğimiz bir diğer husus da Arabistan'da yaşayan dini gruplarla iletişime geçerek onları kendi tarafına çekmek için yürütülen dini propagandalardır. Bu bağlamda din; siyasi, ticari ve iktisadi ilişkilerin yörüngesini belirlemede özellikle Arabistan'ın kuzey ve güney bölgelerinde aktif olarak kullanılmıştır. İç bölgelerde ise müşrik Arapların sayısı diğer din mensuplarına nazaran ezici çoğunlukta olduğu için bu girişim proaktif safhayı aşamamıştır. Medine, Hayber, Teyma, Fedek gibi bölgelerde yoğunlaşan Yahudi nüfusu bu mücadelede hangi tarafı desteklemiştir? İncelediğimiz kaynaklar üzerinden hareket edersek bu durumu tam olarak tespit etmek mümkün değildir. Ancak Kudüs, Ezriat ve Ezruh'ta ikamet eden Yahudilerin son Bizans-Sasani savaşında Mecusilere destek verdiğini ve gönüllü olarak Sasani ordusuna katılıp Hıristiyan Bizans kuvvetlerine karşı bizzat savaştıkları belirtilmektedir. Bu bağlamda Medine, Hayber, Teyma ve Fedek bölgelerinde ikamet

[331] ed-Dahuki "Hire", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları,1998), 18/122.
[332] Taberi, *Milletler ve Hükümdarlar Tarih*i, 912.; el-Hamevî, *Mu'cemi'l-Büldan*, 330.
[333] Elias Shoufany, "Hz.Ebû Bekir Dönemi", çev. Ahmet Turan Yüksel, Murat Ak, *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi,* 3/6 (2005), 287.

eden Yahudiler'in hiç değilse duygu dünyasının Sasanilerden yana olduğu düşünülebilir. Hıristiyanlık Ortadoğu menşeili bir inançtır ve ilk asır itibariyle Arap coğrafyasında karşılık bulmuş ve taraftar kazanmıştır. Ayrıca Arabistan'a komşu bölgelerden Habeşistan ve Mısır'ın Hıristiyan olması da yarımadadaki İsevi varlığını pozitif bağlamda desteklemiştir. Kuzey Arabistan'da kurulan Hireliler ve Gassaniler de monofizit ekolün temsilcileri arasında yer almış ayrıca Nasturi ve Yakubi cemaatlerine ev sahipliği yapmıştır.[334] Hıristiyanlar Arabistan'la ticari ilişkiler kurmuş,[335] Bizans, ticari güzergâhlarda manastırlar inşa ederek din eğitimine ve misyonerlik faaliyetlerine önem vermiştir.[336]

Arabistan'ın Güney kesiminde bulunan Necran coğrafyası Hıristiyanlığın yoğun sirayet ettiği bölgelerden biri olmuştur.[337] Bizans bölge üzerinde ki ticaret yollarına hâkim olabilmek için Necran'a Hıristiyan misyonerler göndermiş ve orada Necran Kâbe'si diye bilinen bir manastır inşa etmiştir.[338] Tabi bölgede ki Yahudi gücü Necran Hıristiyanlarına rahat nefes aldırmamıştır. Necran Hıristiyanları, Yahudiliğe geçen Himyeri kralı Zü Nüvas'ın zulmü altında ezilmiş ve bir kısmı öldürülmüştür. Bizans'ın desteğiyle Habeş Necaşi'sinden gelen askeri destek ve müdahale ile bu duruma son verilmiştir.[339]

Yemen, Hicaz ve Tihame'de büyük yankı uyandıran, İslam Tarihinde Fil Vaka'sı namı ile meşhur bir olayın sebep ve sonuçları üzerinde durmak yerinde olacaktır. Aksum krallığının Yemen'i ele geçirmesinden sonra Hicaz ve Tihame bölgelerini de denetim altına almak ve kuzeydeki Hıristiyan Araplarla güneyi birleştirmek için düzenlenen bu askeri harekatın temel hedefi müşrik Araplarla özdeşleştirilen Ka'be'nin yıkılması ve meskun halkın Hıristiyanlaştırılmak istenmesiyle ilgilidir. Habeşistan'ın Yemen valisi Ebrehe tarafından organize edilen bu askeri harekât başarısızlıkla sonuçlanmış ve bir daha tekrarlanmamıştır.[340]

---

[334] Ahmet Emin, *Fecrü'I-İslam*, çev. Ahmet Serdaroğlu (Ankara: Kılıç kitabevi, 1976), 57.
[335] Sıddık Ünalan, "Risalet Öncesinde Arap Yarımadasındaki Dinler Ve Bir Peygamber Beklentisi", *Fırat Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 6 (2001), 96.
[336] Tashihiko Izutsu, *Kur'an'da Allah ve İnsan*, çev. Süleyman Ateş (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1963), 100.
[337] Emin, *Fecrü'I-İslam*, 57.
[338] Mehmet Bölükbaşı, "Cahiliye Devri Araplarında Din Anlayışı", *Nüsha araştırmalar dergisi*, 19/49 (2019), 114.
[339] Ahmet Lütfi Kazancı, "Ebrehe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994), 10/79.
[340] İbn Hişâm, *Siret*, 154.; Kuran olayı şöyle anlatır: " *Rabbin fil ordusuna ne yaptı, görmedin mi? Onların planlarını boşa çıkarmadı mı? Onların üzerine pişkin tuğladan yapılmış taşlar yağdıran sürü*

Habeşistan havzası, önemli bir ticari hinterlanda sahipti. Coğrafi konumu itibari ile Afrika'nın doğusunda yer alan bu bölge Sudan'dan Afrika boynuzuna, Kızıldeniz'den Çad'a kadar geniş bir sahada varlığını hissettiriyordu.[341]

Bu bölgeye egemen olmayı siyasetinin bir parçası haline getiren Aksum krallığı kurulduğu andan itibaren Arabistan'ın güneyi ile yakından ilgilenmiş ve ilk askeri harekâtını M.S. 277-290 yılları arasında düzenlemiştir. Böylece Kızıldeniz'i kontrol altında tutmaya çalışmış ve kısmen de olsa başarılı olmuştur. Müslümanların Yemen'de hâkim olduğu döneme kadar bu politikasını aralıksız sürdürmüştür. Mısır'la kurulan ticari ilişkiler vasıtasıyla Hıristiyanlık Habeş topraklarında yayılmış, bir zaman sonra devletin resmi dini olma özelliğini kazanmıştır. İnanç dünyasındaki bu değişim ve dönüşüm Aksum krallığını Bizans'ın potansiyel müttefiki haline gelmiştir. Öyle ki bu krallık Bizans literatüründe "Siyah Bizans" lakabı ile tanımlanmıştır.[342]

Miladi 6. asrın ikinci çeyreğinde Bizans'ın yardım talebini geri çevirmeyen Aksum krallığı Yemen'e asker çıkarmak zorunda kalmıştır. Kaynaklar bu askeri harekâtın sebeplerini zikrederken birçok farklı nedene ve rivayete yer vermektedir. Örneğin bu askeri harekâtın temel gerekçesi; Himyeri kralı Zü Nüvas'ın Yemen'e yakın Necran bölgesinde ikamet eden Hıristiyanları baskı altına alması, zorla dinlerini değiştirmeye çalışması, direnenleri katletmesi olarak gösterilmiştir. Bu zulme maruz kalan Hıristiyanların Bizans İmparatorundan yardım talep etmesi üzerine Aksum krallığı ile iletişime geçen İmparator, Bizans'ın bölgedeki ticari çıkarlarını korumak ve mazlumların intikamını almak için bir anlaşma yapmıştır.[343] Kur'an-Kerim'de de yer verilen bu olay Ashab-ı uhdud olarak tanımlanmaktadır.[344] Yapılan anlaşma sonrasında Aksum kralı Kaleb Ela-Esbaha (514-554), Eryat komutasındaki büyük bir orduyu Yemen'e göndermiştir. Eryat, Zü Nüvas'ı öldürürerek Himyeri krallığına son vermiş,

---

sürü kuşlar salmadı mı? Sonuçta Allah onları yenilip ezilmiş ekine çevirdi." Bkz: *Kur'an Yolu* (Erişim 30 Ağustos 2023), Fil Suresi, 105/1-5.

[341] Levent Öztürk, *Etiyopya'da İslâmiyet I* (İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2011), 19.

[342] Ahmet Göksel Uluer, "Aksum Krallığının Ortaya Çıkışı Yükselişi ve Çöküşünün Temel Dinamikleri", *Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 2/1 (Mart 2020), 27.

[343] Levent Öztürk, "Etiyopya", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995), 11/491.

[344] "*Sûrede sözü edilen "ashâbü'l-uhdûd", İslâmiyet'ten önceki bir devirde inançlı insanları dinlerinden döndürmek için ateş dolu hendeklere atarak işkence eden kimseleri ifade eder. Âyetlerde semaya, kıyamet gününe, tanıklık edene ve edilene yeminle bu işkencecilerin lânetlendiği bildirilmektedir. Uhdûd "uzun ve derin hendek" demektir. Kendilerinden ashâbü'l-uhdûd diye söz edilen kimselerle onların işkence ettiği müminler ve bu olayın geçtiği zaman ve bölge hakkında Kur'an-ı Kerîm bilgi vermemiştir."* (Diyanet İşleri Başkanlığı (DİB), "Kur'an-ı Kerim" (Erişim 29 Ağustos 2023).

hâkim olduğu toprakları da Aksum krallığına bağlamıştır.[345] Bu askeri harekatta görev alan Ebrehe, komutanı Eryat'ı öldürerek ordunun denetimi ele almış daha sonra Aksum kralının onayını da alarak Yemen bölgesinin genel valisi olmuştur. Tam bir misyoner gibi davranan Ebrehe Hıristiyanlığın yayılması için birçok kilise inşa etmiş fakat istediği sonucu elde edemeyince Arapların ortak değeri ve kutsalı olan Kâbe'yi hedef almıştır. Kâbe'nin yıkılmasıyla başta Hicaz olmak üzere Arabistan'ın Necid, Tihame gibi bölgelerinde yaşayan meskûn halkın Hıristiyanlığa geçebileceğini düşünmüş olmalıdır.[346]

Taif üzerinden Mekke ye doğru giden Ebrehe, Taif'e ulaştığında Taifliler Ebrehe ile anlaşmak istemişlerdir. Taif'de bulunan Lat mabedine dokunmaması karşılığında Ebrehe'ye Mekke'ye kolayca ulaşabilmesi için kılavuz vermişlerdir. Mekke yakınlarına gelen Ebrehe, Mekke çevresinde otlanan develeri getirmesi için bir müfreze göndermiştir. Mekke emiri ile gerçekleştirdiği bazı konuşmalardan sonra ertesi gün Kâbe'ye saldırmaya karar vermiştir. Ordu saldırıya geçtiği anda Kur'an-ı Kerimde ifade edildiği üzere Ebabil kuşlarının müdahalesi ile Ebrehe'nin ordusu tarumar edilmiştir. Savaş alanından kaçan ordunun bir kısmı Ebrehe ile birlikte Yemen'e dönmüş ve aldığı yaralardan dolayı Yemen de ölmüştür.[347] İlerleyen yıllarda ise Yemen'in yerli halkı Sasanilerden yardım talep ederek Habeşlileri Arabistan'dan çıkartmışlardır.[348] Bu olay Araplar için bir dönüm noktası teşkil ettiğinden tarihin başlangıcı kabul edilmiş ve "Amül-fil" diye isimlendirilerek kolektif hafıza kazınmıştır.[349]

Yemen, komşusu Habeşistan gibi çok önemli bir stratejik havzadadır. Hem iklim olarak hem de ticari olarak birçok önemli hassasiyetin merkezi olmuştur. Dolayısıyla Bizans'ın olduğu kadar Sasanilerin de dikkatini cezbetmiştir. Fakat Sasaniler ile Yemen bölgesi arasındaki ilişkiler Sasani kralı Anuşirvan zamanında fiiliyata dökülmüştür. Yemen de kaotik bir ortam oluşturan Habeşlilerden kurtulmak isteyen yerel sakinler Sasani kralından yardım istemişlerdir. Anuşirvan ayağına gelen tarihi fırsatı geri çevirmeyerek ordusunu Vahrez isimli komutanına emanet ederek Yemen coğrafyasına göndermiştir.

[345] Öztürk, "Etiyopya", 11/491.
[346] Mustafa Fayda, "Fil Vakası", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996), 13/70.
[347] İbn Hişâm, *Siret*, 154.; Kuran olayı şöyle anlatır: " *Rabbin fil ordusuna ne yaptı, görmedin mi? Onların planlarını boşa çıkarmadı mı? Onların üzerine pişkin tuğladan yapılmış taşlar yağdıran sürü sürü kuşlar salmadı mı? Sonuçta Allah onları yenilip ezilmiş ekine çevirdi*." Bkz: *Kur'an Yolu* (Erişim 30 Ağustos 2023), Fil Suresi, 105/1-5.
[348] Çağatay, *İslâm Öncesi Arap Tarihi*, 7-22.; Mustafa Fayda, *İslamiyet'in Güney Arabistan'a Yayılışı*, (Ankara: Ankara Üniversitesi, Doktora tezi, 1982), 23.
[349] Kazancı, "Ebrehe", 10/79.

Sasaniler Yemen'in başkenti San'a şehrini zaptı rapt altına alarak oraya bir vali atamışlar ve başkente dönmüşlerdir. Anuşirvan için Yemen'e hâkim olmak Kızıldeniz ve Uman Denizine yani buralardaki ticaret ağına sahip olmak demekti. Ayrıca Bizans'ın bölge üzerindeki gücünü yıkmaktı.

Tarihi süreçte Habeşliler ile Mekkeliler arasında negatif bir hava oluşturan elim vakanın etkisi fazla sürmemiştir. Çünkü iki taraf arasında köklü bir ticaret geleneği vardı ve bu gelenek devam ettirilmek istenmiştir. İlk olarak Kureyş kabilesinin Sehmoğulları klanına mensup olan Amr b. As'ın ticaret maksadıyla Habeşistan'a gittiği ve Aksum kralının Ibn As'ı misafir ettiği anlatılmaktadır. Mekke'nin gereksinim duyduğu tahıl ürünleri deniz yoluyla Cidde limanına geldiği ifade edilmektedir. Bu ticari aksiyonun ortak paydaşlarından birisi Habeşistan olmuştur.[350]

5.1.4 Arap Yarımadasında Yaşayan Mecusiler

Mecusiliğin doğup büyüdüğü yer Pers diyarıdır. Düalist bir tanrı anlayışı vardır; Ehrimen ve Ahuramazda. Ahuramazda iyiliğin temsilcisi iken Ehrimen kötülüğün temsilcidir.[351] Arabistan'ın kuzey doğusunda kendine yer bulan Mecusilik, sosyo-ekonomik ağ üzerinden özelikle Mecusi tüccarlar tarafından bu bölgeye taşınmıştır. Sasaniler ile ticari anlaşmalar yapan Mekkeli tüccarlar Sasani imparatorluğu içinde serbest ticaret hakkına sahip olmuşlar hatta bazı Araplar, oraya gidip eğitim alarak Sasani kültürünü Mekke ye taşımışlardır.[352] Hatta Mekke'nin ileri gelenlerinden Ebu Süfyan'ın bu inanca meylettiğine dair rivayetler vardır.[353] Mekkeli müşrikler, İran ve Irak Mecusilerini, kurdukları dostane ilişkiler sebebiyle Hıristiyanlara nazaran kendilerine daha yakın bulmuşlardır. Hatta son Bizans-Sasani savaşında Mecusilerin tarafında yer almış, Mekke'deki Müslümanları Ehl-i kitap Hıristiyanların yerine koyarak Mecusilerin, Hıristiyanlara kendilerinin ise Müslümanlara galip geleceğini iddia etmişlerdi. Buna rağmen Mecusilik Bahreyn ve Umman dışında pek taraftar

[350] İbn İshâk, *Sîretü İbn İshâk*, thk. Muhammed Hamidullah (Konya, 1981), 149-150.
[351] Ünalan, "Risalet", 97.
[352] Mahfuz Söylemez, "Hz. Peygamber Döneminde Mecusiler", *İslami İlimler Dergisi Yayınları* (Ekim 2007), 386.
[353] İbn Habib, el-Muhabber adlı eserinde Mekkelilerin zındıklığı (Maniheizm'i) Hirelilerden öğrendiklerini söylemekte ve şu isimleri zikretmektedir: Ebu Süfyan b. Harb, Ukbe b. Ebi Muayt. Übey b. Halef el-Cumahi. en-Nadr b. Haris b. Kelede. Münebbih b. Haccac es-Sehmi, Nebih b. Haccac es-Sehmi. el-As b. Vail es-Sehmi, Velid b. Muğire el-Mahzumi. (Bkz. Şinasi Gündüz, "Mecusilik", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003), 28/279.)

toplayamamış ve Sasaniler din gerçeğini kullanarak bölgede etkili bir misyonerlik faaliyeti yürütemediği gibi Mecusiliği bir nüfuz aracı olarak da kullanamamıştır.[354]

Yemen Mecusileri, Sasani topraklarından gelerek buraya yerleşen ve aslen Arap olmayan bireylerden oluşmaktaydı. Konum itibariyle bölgeye uzak olan Bizans, bölgedeki etkinliğini yer yer ittifak kurduğu Habeşistan'daki Aksum krallığı sayesinde hissettirmiş, Yemen'deki Sasani nüfuzunu Aksum krallığının düzenlediği askeri harekâtlar ile kırmaya çalışmıştır. Bu durumun aksi de söz konusuydu. Örneğin, Güney Arabistan'da ortaya çıkan karışıklıkları bastırmak isteyen Aksum krallığı Bizans'ın desteğini alarak Yemen'e müdahale etmişti. Bunun üzerine Yemen valisi Yezen, Sasani kralı Enuşirvan'dan yardım talep etmiş, bu talebi kabul eden Sasani kralı, 575 senesinde, İmparatorluğun güney sınırlarını emniyet altına almak için bölgeye sefer düzenlemişti. Sefer sonucunda bölgenin yönetimi el değiştirmiş ve Sasanilerin kontrolü altına girmiştir. Yerel halkın inancına müdahale etmeyen Sasani yönetimi halkın takdirini kazanmış ve iktidarları kabul görmüştü. Hatta Araplar ile Farisiler evlilik yoluyla kaynaşmaya başlamış, bu evlilikten doğan nesile melez anlamında Ebna denilmiştir.[355]

5.2 Bizans-Sasani Mücadelesinin Son Aşaması (M.S. 605-628).

7. yüzyıl, Bizans ve Sasaniler gibi iki büyük imparatorluk açısından dönem noktası olmuştur. Sasaniler uzun yıllardır savaş halinde oldukları Bizans'a karşı ağır mağlubiyet alıp fiili olarak yıkılma sürecine girerken, Bizans ise Sasani rekâbetinden kurtulduklarını sandıklarını bir dönemde sahneye Müslümanların çıkmasıyla taze bir problem ile baş başa kalmıştır. Esasında Anadolu da ve Mezopotamya da ciddi bir coğrafi ganimetin sahibi konumuna gelen Sasaniler ve yok olma rizikosu ile karşı karşıya kalan Bizans iken Bizans için uzun yıllar unutulmayacak olan stratejik askeri hareketler, muhteşem bir güce dönüşen Sasanilerin sonunu getirmiştir. Bu mana da 7. asrın ilk çeyreği hem iki imparatorluk açısından hem de iki imparatorluğun kralları için olağanüstü halleri içinde barındıran bir zaman zarfını içerisinde barındırmaktadır.

Doğu Roma imparatorluğu 6'ncı asrın sonuna doğru kalitesiz yöneticilerin ve siyasi darbelerin etkisiyle çok zayıf bir hale gelmiştir. İmparator Iustinianos'un krallığı

[354] Mahmud Şükri el-Alusi, *Buluğu'l-Ereb fi Ma'rifeti Ahvali'l-Arab*, thk. Mubammed Bebcet el-Eseri (Beyrut trs.), 235.
[355] Fayda, "Ebna", 10/78.

zamanında Akdeniz ve levantta Bizans'ın ihtişamı ve hâkimiyeti hissedilirken Bizans'ın batısında çıkan olaylar ve doğusunda Sasanilerin Suriye topraklarına girmesi ile imparatorluk yeni pürüzler ile uğraşmak durumunda kalmıştır. Iustinianos'tan sonra Bizans tahtına sırasıyla II. Iustinus(565-578), II. Tiberius (578-582), Mavrikios (582-602) ve Phakas (602-610) geçmiştir.[356] Mavrikios dönemi diğer krallar içerisinde görece daha iyi geçmiştir. Uzun yıllardır devam eden Bizans Sasani savaşı soluk almak için duraksamıştır. Sasaniler de mezkûr kralı rahatlatan bazı olaylar yaşanmıştır. 590 senesinde Sasani generali ve I. Hüsrev'in torunu olan Bahram, Sasani tahtına oturmak istemiştir. Buna karşı II. Hüsrev (590-628) Sasani tahtına oturmak için Bizans kralı Mavrikios'tan yardım talep etmiştir. II. Hüsrev, Bizans'ın desteği ile kalkışma hareketi içerisinde bulunan Bahram'ı alt ederek Sasani tahtına oturmuş ve bir süreliğine Bizans'ın gölgesinde yaşamak durumunda kalmıştır.[357] Ancak Mavrikios'un banisi olduğu bu rahatlatıcı dönem fazla sürmemiştir. Bizans ordusu içerisinde çıkan bir isyan hareketinden sonra Phakas, darbe yaparak krallığa geçmiştir.[358]

Phokas'ın krallığı Bizans için pek iç açıcı bir dönem olmamıştır. Krallığın 8 yıl boyunca hem ülke içerisinde hem sınır ötesinde uyguladığı sosyal, siyasi ve ekonomik hatalar Bizanslıların öfkesine sebep olmuş ve Bizans yıkılma tehlikesi geçirmiştir.[359] Phokas'ın tahta çıktığı zaman kendisinin Ortodoks kilisesine mensup olmasının verdiği öfke ile imparatorluk içerisinde Monofizit Hıristiyanlara karşı cadı avcılığına başlaması, Anadolu da Bizans'a karşı öfke patlamalarına sebebiyet vermiştir. Böyle bir durum yaşanırken Doğu da Sasani krallığı ile de arası açılmıştır. II. Hürmüz'ün devrik kral Mavrikios'a sadakatinden dolayı Phokas'a karşı bir öfke duyması, bunun yanında Bizans'ın doğu ordularının komutanı olan Siyados'un desteğini almamış olması ve Siyados'un II. Hüsrev'i savaşa kışkırtmış olması sebep olarak gösterilebilir. Dolayısıyla Mavrikios'un inşa ettiği barış ortamının sonu gelmiştir. II. Hüsrev, Phokas'a karşı saldırı emrini vermiştir. İmparatorluğun kısa sürede zayıflamış olmasından dolayı II. Hüsrev, 605 yılında Dara topraklarını işgal ederek yönünü Kayseri'ye çevirmiş hatta bir müfrezeyi de Kadıköy'e kadar göndermiştir.[360] Bunun üzerine Phokas savaşın kaçınılmaz olduğunu anlayınca uluslararası ittifak aramaya başlamış ve İmparatorluğun

[356] Gibbons, *Roma İmparatorluğunun Gerileyişi ve Çöküş Tarihi*, 45.
[357] Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, 73, 78.
[358] Bahadır, *636-1100 arasında Antakya*, 964.; Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, 76.
[359] Auguste Bailly, *Bizans Tarihi*, çev. Haluk Şaman (İstanbul: Kervan Yayınları),113.
[360] Abu'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, 167. Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, 78.

batı yakasını emniyet altına almak için haraç verme karşılığında Avarlar ile muahede yolunu seçmiştir fakat arzu edilen sonucu alamamıştır.[361]

Sasani kralı batı ordularının komutanı Şahrabaz'ı Bizans ile savaşmak amacıyla Antakya bölgesine göndermiştir. Phokas ordusuyla Antakya ya doğru yolu çıkmadan önce imparatorluğun hazinelerini bir gemi ile önden Antakya ya göndermiştir. Beklenmeyen bir hadise ile altın yüklü gemi fırtınaya yakalanmış ama Sasani komutanı Şahbaraz, hazineleri kurtarıp İmparatoruna sunmuştur ve bu hazine ye de "Fırtına Hazineleri" denmiştir. II. Hüsrev Anadolu ya yaptığı askeri harekâtlar sonucunda Anadolu'nun doğusunda tartışılmaz bir güç haline gelmiş ve ilgili coğrafyanın hâkimi olmuştur.[362] Dolayısıyla Phokas zamanında Bizans imparatorluğu içte ve dışta ciddi bir enkaz ile baş başa kalmıştır. Böyle bir zaman da Bizans tarihine altın harflerle yazılacak olan Herakleious tarih sahnesine çıkmıştır.

Herakleios, selefinin tedriş yönetimine son vererek Mısır'dan gelip Bizans patriği Sergios'un da desteğini alarak miladi 610 senesinde Bizans tahtına bir kurtarıcı edasıyla oturmuştur. Büyük bir ekonomik ve mental çöküntünün ortasında nefes almaya çalışan Herakleious ilk iş olarak doğu da gözlerini tüm Anadolu ya dikmiş olan II. Hüsrev ile anlaşma yapmak istemiştir. Dolayısıyla iyi niyet göstergesi olarakta II. Hüsrev'e değerli armağanlar göndermiştir. Ancak Sasani kralı, Herakleios'un teklifini reddeterek şu cümleyi zikretmiştir.[363]

> *"... bu yeni kral bizim iznimiz olmadan İmparator oldu ve bize hediye gönderdi. Bize hediye olarak kendi hazinelerimizi sunuyor. Ancak iktidarı eleme alana kadar durmayacağım"*

diyerek savaşmaya devam edeceğini bildirmiştir. İlerleyen yıllarda Antakya'yı, Şam'ı ve Kudüs'ü işgal eden Sasaniler bununla yetinmeyerek Kudüs'te bulunan, Hıristiyanların kutsal emaneti olarak kabul ettikleri mukaddes Haç'ı başkentleri Ktezifon'a[364] taşımışlardır. Mısır'ın işgali ile devam eden harekat sürecinde Avarlar, Sasaniler ile anlaşarak 619 yılında Konstantinopolis'i[365] kuşatmışlardır. Dolayısıyla

[361] Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, 78.
[362] Mesudi, *Mürucü'z-Zeheb*, 170.
[363] Sebeos, *History*, 66.
[364] Diğer adı Medayin olan yer, Dicle kolu üzerinde ve Bağdat civarında bulunan eski bir Sasani merkezidir.
[365] Işın Demirkent, "Herakleious", 17/211.

Bizans kralı, imparatorluğun sınır boylarında ortaya çıkan tehlikeleri ortadan kaldırmanın yolunun öncelikle Sasanileri dize getirmekten geçtiğini bilmektedir.[366]

Başkent Konstantinopolis'in ihata edildiği bir zamanda Herakleious başkenti Kuzey Afrika toprakları olan Kartaca'ya taşımak istemiştir. İmparatorluk hazinelerini bir gemiye bindirerek Kartaca'ya doğru yola çıkan gemi Haliçte alabora olmuştur. Hem üst üste gelen mağlubiyetler hem de hazinenin tarumar olması Herakleious'u derinden etkilemiştir. II. Hüsrev'in Herakleious'a hitaben yazdığı mektupta Hz. İsa'ya ve İmparator Herakleious'a ağır hakaretler olması İmparatorluk için umutların yeniden yeşermesine kıvılcım oluşturmuştur. Kralın öfkesini çeken ilgili mektuptan dolayı Sasaniler, Bizanslıların öfkesini iyice üzerlerine çekmişlerdir. Erkekler orduya yazılarak destek verirken Başpiskopos Sergios bu savaşın kutsal bir savaş olduğu retoriğini kullanarak Kiliseye ait olan kıymetli malların orduya bağışlanmasını irat etmiş ve ordunun toparlanmasında ön ayak olmuştur.[367] Bunula birlikte iyi bir asker olan Herakleious, askeri teşkilat sistemi üzerinde yenilik yaparak imparatorluğun birçok kilit noktasında thema sistemi kurmuş ve sınırları sağlama alacak bir önlem inşa etmiştir.[368]

Din adamlarının ve halkın desteğini alan Herakleious 622 yılında Sasaniler üzerine bir saldırı düzenlemiştir. Armenia bölgesi civarında karşılaşan Bizans ve Sasaniler mücadelesinde gülen taraf Bizans olmuştur. Ayrıca Herakleious, Hazar devleti ile de ittifak yaparak Sasanileri köşeye sıkıştırmak istemiştir. Galibiyetin verdiği hazla Sasani topraklarına ilerlemek isteyen Herakleious'u batı da başkent Konstantinopolis'i ihata eden Avar tehdidi durdurmuş ve Herakleious bu rizikoyu ortadan kaldırmak için başkente geri dönmüştür.[369] Avar problemini atlatan Bizans, yeniden Sasaniler üzerine sefere çıkmıştır. II. Hüsrev'i ters köşeye yatıran Herakleious Ermenistan üzerinden Nahcivan'a gelmiş ve kuzeyden başkent Ktezifon'a ilerleyerek Sasanileri hiç beklemedikleri bir yerden saldırmak istemiştir. Böyle bir harekâtın sebebi, II. Hüsrev'in Kudüs'e ve Hıristiyanlara yaptığı saygısızlığın intikamını almak ve kutsal emaneti geri alarak Hıristiyanlar üzerinde sempatisini yüceltmekti. Ancak kışın gelmesi ile askeri harekât bahara sarkmıştır.[370]

---

[366] Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, 93.
[367] Bauer, "Ortaçağ Dünyası, 297-298.; John Julius Norwıch, *Bizans I*, çev. Hamide Koyukan, (İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2013), 233-235.
[368] Norwich, *Bizans I*, 233-234.; Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, 91.
[369] Norwich, *Bizans I*, 234-235.; Haldon, *Byzantium*, 45.
[370] Norwich, *Bizans I*, 235-237.

Karların erimesi ile iki ordu bir kez daha karşı karşıya gelmiştir. İki büyük Sasani komutanı olan Şahbaraz ve Şahin'in karşısına dikilen Herakleious, Şahin komutasında olan ordu kanadına doğru hamle yaparak Sasani kuşatmasını delmiş ve birbiri ardınca stratejik konaklamalar ve rotalar ile Sasaniler'i beklemedikleri yerden bozguna uğratmıştır. Bizans, ilerleyen aylarda kaybedilen Mezopotamya topraklarının birçoğunu yeniden almıştır. Bitmek bilmeyen savaşlar üzerine kesin bir nokta koymak isteyen II. Hüsrev büyük bir orduyu husule getirmiştir. Herakleious ise elindeki orduyu üçe bölerek farklı cephelerden zaferi kovalamak peşine düşmüştür. Ordusunun üçte birlik kısmını başkent Konstantinopolis'e göndererek şehrin emniyetini artırmak istemiştir. Ordusunun diğer üçte birlik kısmını da Mezopotamya üzerine yönlendirerek Sasani komutanı Şahin ile karşılaşmasını istemiştir. Son olarak kendisinin yönettiği kısım ise Ermenistan ve Kafkaslar üzerine Sasani topraklarına direkt saldırmak amacıyla hareket etmiştir.[371]

Sasaniler ise Avarlar ile ittifak ederek 626 yılında Doğu Roma'nın kadim şehrini kuşatmışlardır.[372] Herakleious, ihata esnasında Kuzey Anadolu bölgesinde bulunmaktadır. Başkente başpiskopos Sergios'u ve General Bonos'u bırakmış ve her ikisi de şehri Avarların ve Sasanilerin elinden kurtulmasında önemli roller üstlenmişlerdir. Herakleious, Sasani-Avar ittifakına cevap vermek için Sasanilerin düşmanı olan Hazar hakanına kızına vermek suretiyle anlaşma yoluna gitmiş ve ana hedefi olan Sasani imparatorluğunu kuşatmak istemiştir.[373] Hazar-Bizans ittifakı daha ilk andan meyvelerini vererek Avarların Konstantinopolis'ten çekilmelerine sebep olmuştur.[374] Bu olay Sasanilerin direkt hedef tahtasına konulmasına yetmiştir. Herakleious Sasanileri iyice yalnızlaştırmak için bir müttefik daha edinmek istemiş ve İberya kralı ile anlaşmak istemiştir fakat kralın Sasani tarafını seçmesi üzerine diğer müttefik Hazarlar 627 yılında İberya üzerine düzenledikleri sefer de İberya kralını öldürerek kuzey topraklarında bariz bir üstünlük kurmuşlardır.[375]

627 senesinin kışına doğru Herakleious Ninova da ordusunu konuşlandırmıştır.[376] Hızlı bir harekâtla Sasaniler üzerine saldıran Bizans II. Hüsrev'in ordusunu beklenmedik bir

[371] Norwich, *Bizans I*, 237-240.
[372]Norwich, *Bizans I*, 241-242.; Haldon, *Byzantium*, 45-46.; Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 162.
[373]Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 162.
[374] Norwich, *Bizans I*, 242.
[375] Marie Félicité Brosset, *Gürcistan Tarihi*, çev. Hrand D. Andreasyan (Ankara: Türk Tarih Kurumu yayınları, 2003), 192-193.
[376] Norwich, *Bizans I*, 242-243.

anda yerle yeksan ederek büyük bir zafere ulaşmıştır. Sasani merkez topraklarına doğru yoluna devam eden Herakleious başkent Ktesiphon'a ilerlemiş fakat şehre girmemiştir.[377] II. Hüsrev yaşadığı bu ağır mağlubiyetler neticesinde devlet ve halk nezdinde uğradığı itibar kaybından dolayı tahtan indirilerek yerine II. Kavad Sasanilerin yeni kralı olmuştur.[378] Hemen ardından Bizans ile anlaşma yoluna gitmiştir. Herakleious ise anlaşma taraftarı olmasının yanında tüm Ermenia bölgesi üzerinde yapılacak bir anlaşmanın taraftarını olacağını bildirmiştir.[379] Herakleios'un isteklerini kabul eden Sasani kralı 628 yılında anlaşmaya varmıştır. İmzalanan metne göre Herakleious, devrik Kral Mavrikios zamanında hâkim olunan topraklara geri dönmüştür. Mezopotamya, Kudüs ve Ermenistan'ın ciddi bir kısmı Doğu Roma imparatorluğunun yeniden eline geçmiştir, ayrıca Kutsal emanetleri de geri alarak Herakleious büyük bir şöhrete kavuşmuştur.[380] Bu müthiş galibiyetler Sasanilerin sonunu hazırlamışken Mezopotamya'nın alt sahasında yeni bir güç, Bizans tarihi için yeni bir devrin başlangıcı olmuştur.

[377] Norwich, *Bizans I*, 243-244.
[378] Walter E. Kaegi, *Bizans ve İlk İslâm Fetihleri*, çev. Mehmet Özay (İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2000), 56.
[379] Sebeos, *History*, 85.
[380] Norwich, *Bizans I*, 245.

6. SONUÇ

Ahameniş hanedanının parlak sayfalarını sırasıyla Persler ve sonrasında Sasani hanedanı devraldı. Sasaniler genel siyaset anlayışlarını Perslere dayandırarak Anadolu coğrafyasına egemen olmak istemişlerdir. Bu hedef ise batıda sınır komşusu oldukları Roma için hep sorun olmuştu. Bu iki imparatorluk 3'üncü yüzyıldan 7'nci yüzyıla kadar sık sık karşı karşıya gelmekten kaçınmamış, şehirleri tahrip eden, ekonomik faaliyetleri durma noktasına getiren, binlerce insanın hayatına mâl olan çok kanlı savaşlara girişmişlerdir. Bu çatışmalar özellikle Armenia, Mezopotamya, Bilâdü'ş-Şam ve Doğu Akdeniz havzasında vuku bulmuştur.

Mezopotamya ve Anadolu, jeostratejik konumundan dolayı birçok medeniyete ev sahipliği yapmış, onlarca savaşa ve barışa şahitlik etmiştir. Doğu-batı ticaretinin ana geçiş Güzergâhları üzerinde yer alan bu coğrafya insan potansiyeli ve tarım faaliyetleriyle dikkatleri üzerine çekmiştir. Tüccarların girişimiyle çok yönlü ve canlı bir pazara dönüşmüştür. İnsan yerleşimine uygun olan bu bölgeler göç almış, bundan dolayı istilaya uğramıştır. Ortaçağ'da ise sadece Bizans ve Sasani devletlerinin değil bütün güçlü siyasi organizasyonların hedefinde yer almıştır. Sıcak çatışmaya dönüşen rekâbet ve mücadelenin temel gerekçesi ise ekonomi olmuştur. Bölgenin tarıma elverişli ve göç yolları üzerinde oluşu Mezopotamya ve Anadolu'nun coğrafi kaderine dönüşmüş ve tarih boyunca bu kısır döngüden kurtulamamıştır. Bizans-Sasani rekâbetinden sonra Müslüman Araplarla mücadele etmek zorunda kalan Rumlar 11'inci yüzyıldan sonra Türklerle de karşı karşıya gelmiş ve bölge üzerindeki hâkimiyetlerini onlara bırakmak zorunda kalmışlardır. Anadolu'yu kendilerine yurt edinen Türkler yaklaşık bin yıldır bu coğrafyada olmanın ve doğu-batı arasındaki mücadelenin her türlü siyasi, dini, içtimai, askeri zorluklarına katlanarak var olmaya çalışmışlardır.

Ortaçağ'ın iki güçlü devleti Sasaniler doğuyu, Bizans ise batıyı temsil etmiştir. Siyasetlerini şekillendirirken geçmişin kendilerine yüklediği tarihi misyondan istifade etmiş ve devlet felsefesini buna göre oluşturmuştur. Vizyon sahibi bu devletler kültür ve edebiyat alanında, sanatsal, mimari, askeri ve içtimai faaliyetlerle de birbirlerine rakip olmuşlardır. Bu ki devletin 6'nci ve 7'nci asırda verdiği siyasi ve askeri mücadele ayrıca iki kadim kültürün birbirine meydan okuması olarak görülmelidir. Her iki medeniyet kültür havzasını genişletmeye çalışmamış aksine dünyanın kendi eksenleri etrafında döndüğünü iddia etmişlerdir. Dolayısıyla bütün insanlığın kendi egemenlikleri

altında bir araya gelmesini ve herkesin boyun eğmesini doğal bir hakmış gibi istemişler, karşılarına çıkan engelleri de savaş dâhil her türlü enstrümana başvurarak aşmaya çalışmışlardır.

Bu düşünce ile hareket eden Bizans ve Sasani devletleri özellikle Ermenistan, Nusaybin, Diyarbakır, Urfa ve Antakya hattında sık sık karşı karşıya gelmişlerdir. Asıl çatışmalar bu bölgede yaşanırken Doğu Akdeniz, Kızıldeniz, Basra Körfezi ve Arabistan'da verilen mücadeleler tali derecede olup temelde karadaki savaşı kazanmaya yönelik hamlelerdir. Bu güzergâhlar üzerinden açılan cepheler, mücadelenin son safhası değil tamamlayıcı unsuru olarak görülmüştür. Örneğin: Avar, Slav ve Sasani kuşatması altındaki Herakleious, İstanbul'dan büyük bir donanma ile hareket edip Toroslara çıkarma yapmıştır. Kilikya üzerinden Ermenistan'a oradan Musul'a yönelen Herakleious bölgedeki Sasani birliklerini geri püskürttükten sonra alan hâkimiyetini ele geçirmiş böylece başarılı bir şekilde Ktesiphon'u kuşatmış altına almıştır. Yapılan barış anlaşmasıyla Dımaşk-Mısır hattındaki şehirleri savaşmadan geri almıştır.

7'nci yüzyıl Bizans-Sasani rekâbetinin yoğun yaşandığı bir dönemdir. Hükümdarların girişimiyle sağlanan barış ve huzur ortamı iktidar değişliğiyle son bulmuş her iki taraf tekrar teyakkuz haline geçmiştir. Lazika ve Armenia bölgesindeki sıkıntılar ile müttefik Arapların alacağı pozisyon endişe yaratmakla birlikte siyasi atmosferden istifade etmek isteyen II. Hüsrev, Bizans'a karşı topyekün bir mücadeleye girişmiş ve Sasani birlikleri İstanbul önlerine kadar ilerleyişlerini sürdürmüşlerdir. Başkenti kuşatan Slav ve Sasani birliklerine karşı şehrin müstahkem surlarını ve savunma mekanizma ve tecrübelerini ustalıkla kullanan Bizans topraklarının kahir ekseriyetini kaybetse de on yıl içerisinde bütün kayıplarını telafi etmiş, ancak Sasaniler 632 yılından sonra başlayan Müslüman Arap akınlarına karşı mukavemet edememiş, engin savaş tecrübeleri de fayda etmemiştir. Çünkü Bizans'a karşı topyekün bir mücadeleye girişen Sasani aklı sadece batıya odaklanmış yanı başındaki Arabistan'da yaşananlara ya kayıtsız kalmış ya da küçük görmüştür. Yüzyıllardır hem sömürdüğü hem de ihtiyaç duyduğunda işgal ettiği Yemen ve Kuzey Arabistan'ın tam ortasında yer alan Hicaz, yeni bir kimlikle bütünleşmiş ve bu dinamik yapı önce Sasanileri sonra Bizans'ı Ortadoğu'dan söküp atmıştır.

KAYNAKÇA

Abû'l Farac, Gregory. *Abû'l-Farac Tarihi*. 2 Cilt. çev. Ömer Rıza Doğrul. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1987**.**

Ağırakça, Ahmet. "Nebatiler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 32/257-258. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.

Ağırakça, Ahmet. "Tedmür". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 13/397-398. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.

Ağırakça, Ahmet. "Gassaniler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi.* 13/397-398. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.

Ahmed bin Fadlan, *İbn-i Fadlan Seyahatnamesi.* haz. Ramazan Şeşen. İstanbul: Yeditepe yayınları, 2022.

Akyol, Hasan. "Bizans – Sasani Mücadelelerinde Urfa (VI. Ve VII. Yüzyıllar)". *The Journal of Mesopotamian Studies* 3/1. (Wİnter 2018), 21-41.

Algün, Hüseyin. "Himyeriler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* 18/62-63, İstanbul: TDV Yayınları, 1998.

Altungök Ahmet., Yıldırım, Taner. "Basra Körfezi Ticareti Üzerinde Sasani-Bizans ve Arap Mücadelesi". *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi* 9/1 (2013), 137-157.

Altungök, Ahmet. *İslam Öncesi İran'da Devlet ve Ekonomi–Sasani Dönemi- (M.S. 226-652).* İstanbul: Hikmetevi yayınları, 2015.

Altungök, Ahmet. *IV. ve VIII. Yüzyıllar Arası Sasaniler Dönemi Türk-Fars İlişkileri*. Elazığ: Fırat Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2007.

Aras, Ömer. *Kinde Kabilesi*. Kahramanmaraş: SAMER Yayınları, 2019.

Arsal, Sadri Maksudi. *Umumi Hukuk Tarihi.* İstanbul: İstanbul Matbaacılık, 1948.

Arslan, Ferhat (ed). *Türkiye Coğrafyası Araştırmaları.* Ankara: Pegem yayınları, 2017.

Avcı, Casim. "Kisra". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 26/71-72. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2002.

Avcı, Casim. *İslâm-Bizans İlişkileri.* Anakara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2015.

Azizova, Elnure. "Tihame". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi.* 41/153-154. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012.

Bahadır, Gürhan. "Anadolu'da Bizans-Sasani Etkileşimi (IV.-VII. Yüzyıllar)", *Turkish Studies* 6/1 Winter (2011), 707-726.

Bahadır, Gürkan. “636-1100 arasında Antakya”. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi 2009.

Bakır, Abdülhalik, “Ortaçağ İslam Dünyasında Deri, Tahta ve Kağıt Sanayi”. *Belleten,* 65/22 (20.04.2001), 75-106.

Bakır. Abdulhalik - Altungök Ahmet. *Ortaçağ Tarihi ve Medeniyetine Dair Çeviriler I.* Ankara: Bizim Büro Basımevi, 2008.

Baskıcı, M. Murat. *Bizans Döneminde Anadolu İktisadi ve Sosyal Yapı (900-1261).* İstanbul: Phoenix Yayınları, 2009.

Ball, Warwick. Avrupa’daki Asya ve Batı’nın Şekillenişi Arabistan’dan Öteye; Fenikeliler, Araplar ve Avrupa’nın Keşfi. çev. Ahmet Aybars Çağlayan. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2015.

Bailly, Auguste. *Bizans Tarihi*. çev. Haluk Şaman. İstanbul: Kervan Yayınları, 1974.

Bamyacı, Mehmet Ertan. Güçlüay, Sezgin. “İmparator Herakleios Dönemi (610-641) Bizans İmparatorluğu’nun Genel Ekonomisi Ve Ticaret Politikası”**,** *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 28/1 (OCAK – 2018), 281-288.

Bauer, Susan Wise. *Antik Dünya-İlk Kayıtlardan Roma’nın Dağılmasına*. çev. Mehmet Moralı. İstanbul: Alfa Yayınları, 2015.

Bauer, Susan Wıse. *Ortaçağ Dünyası, Roma İmparatoru Büyük Constantinus’un Hıristiyanlığı Kabul Etmesinden I.Haçlı Seferi’ne*. çev. Mehmet Moralı. İstanbul: Alfa Basım Yayım, 2014.

Bausani, Alessandro. *The Persians*, London: Elek Books Ltd, 1971.

Bentley, Jerry H - Ziegler, Herbert F. *Traditions and Encounters: A Global Perspective on the Past.* U.S.A.: McGraw-Hill Education, 2010.

Bilge, Mustafa L. “Aden”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi.*1/367-369. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.

Bilge, Mustafa l. “Basra Körfezi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 5/114-117. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992.

Bilge, Mustafa L. “Kızıldeniz”. *Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları*. 25/557-558. Ankara: TDV Yayınları, 2022.

Bilge, Mustafa. “Uman”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. 42/140-144.* İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları 2012.

Bozkurt, Nebi. “İpek yolu”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi.* 22/369-373. İstanbul: TDV Yayınları, 2020.

Bölükbaşı, Mehmet. “Cahiliye Devri Araplarında Din Anlayışı”. *Nüsha araştırmalar dergisi*, 19/49 (2019), 97-120.

Braudel, Fernand. *Akdeniz; Tarih, Mekan, İnsanlar ve Miras*. çev. Aykut Derman. İstanbul: Metis Yayınları, 1990.

Brosset, Marie Félicité. *Gürcistan Tarihi*. çev. Hrand D. Andreasyan. Ankara: Türk Tarih Kurumu yayınları, 2003.

Bury, J. B. *History of The Later Roman Empire: From The Death of Theodosius I to The Death of Justinian.* New York: Power Publication, 1958**.**

Buşhuri, Ali Ekber. *Tarihu’l kadim el-Bahreyn ve halici’l-Arabi*. Bahreyn: 1987.

Büyükçoşkun, Kudret. “Arabistan”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi.* 3/248-252. İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991.

Cameron, Averıl. *The Later Roman Empıre.* London: Fontana Press An Imprint of HarperColYinsPublishers, 1993.

Cevad Ali, *el Mufassal fi Tarihi'l-Arap Kable'l-İslam*. 10 Cilt. Bağdat: Camiat-u Bağdat, 1993.

Cevheri, Ebu Nasr İsmail b. Hammad. *es-Sıhah tacü'l-luga ve sıhahi'l-Arabiyye*. thk. Ahmed Abdülgafur Attar. 7 Cilt. Beyrut: Daru'l-İlm li'l-Melayin, 1990.

Cheynet, Jean Claude. *Bizans Tarihi*. çev. İsmail Yerguz. Ankara: Dost Yayınları, 2008.

Cinemre, İlhami Tekin. *Geç Antik Çağda Romalılar Ve Sâsânîler Arasında Armenia (224-451)*. Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi 2018.

Compareti, Matteo. “Soğdiyana Tarihine Giriş”. *Türkler.* Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.

Confessor, Theophanes. *The Chronicle of Theophanes*, ing. çev. Cyrıl Mango And Roger Scott. New York: Oxford University Press, 1997.

Çağatay, Neşet. “İslâm Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları,* 6/1 (Haziran 1957), 33-37.

Çağatay, Neşet. *İslam Dönemine Dek Arap Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1989.

Çağbayır, Yaşar. *Ötüken Türkçe Sözlük*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2007.

Dalby, Andrew. Bizans’ın Damak Tadı Kokular, Şaraplar, Yemekler. çev. Ali Özdemir İstanbul: Kitap Yayınevi, 2004.

Daryaee, Touraj. *Sasanian Persia The Rise and Fall of an Empire.* London: I.B.Tauris & Co Ltd., 2009.

Demirci, Mustafa. "Sevad". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi.* 36/576-578. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.

Demirkent, Işın. "Bizans". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 6/230-244. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.

Demirkent, Işın. "Herakleios". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 17/210-215. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.

DİB, Diyanet İşleri Başkanlığı. "Kur'an-ı Kerim". (Erişim 29 Ağustos 2023). https://kuran.diyanet.gov.tr/tefsir/sure/85-buruc-suresi)

Dursun. Yıldız, Hakkı. "Arabistan". Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. 3/252-258, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991.

ed-Dahuki "Hire". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi.* 18/122. İstanbul: TDV Yayınları,1998.

Ebü'l-Fida. *Ebü'l-Fida Coğrafyası.* çev. Ramazan Şeşen. İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2017.

el-Alusi, Mahmud Şükri. *Buluğu'l-ereb fi ma'rifeti ahvali'l-Arab*. thk. Mubammed Bebcet el-Eseri. Beyrut trs.

Eliade, Mircea. *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*. Cilt I-III, İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2003.

el-Eslemi, Ebu Abdullah Muhammed b. Ömer b. Vakıd**.** *Kitâbü'l-meğazi***.** thk. Muhammed Abdulkadir Ahmed Ata. 2 Cilt. Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2004.

El-Mesudi, Ebü'l Hasen Ali b. El-Huseyn b. Ali El-Mesudi, Mürucü'z-zeheb ve Meadinü'l-cevher, 4 Cilt. Kahire: Mektebetü'l –Tevfikiyye, 2003.

Emin, Ahmet. *Fecrü'I-İslam*. çev. Ahmet Serdaroğlu. Ankara: Kılıç kitabevi, 1976.

Erhat, Azra. *Mitoloji sözlüğü.* İstanbul: Remzi Kitabevi, 2002.

Erinç, Sırrı. "Hazar". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi.*17/108-109, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998**.**

Eroğlu, Muhammed. "Ashâbü'l-Uhdûd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* 3/471, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları 1991.

Es'ad, Mahmud Emin Seydişehri. *Tarih-i İlm-i Hukuk.* Ankara: Yetkin Yayınları, 2012.

Öztürk, Levent. "Etiyopya", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam ansiklopedisi.* 11/491-496. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995.

Ezraki, Ebu'l-Velid Muhammed b. Abdullah, *Tarih-u Mekke*. 2 Cilt. Suudi Arabistan, Mektebet-ü nizar, 2006.

Fayda, Mustafa. "Bahira". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi.* 4/486-487. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991.

Fayda, Mustafa. "Ebna". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi.* 10/78-79. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.

Fayda, Mustafa. *Allah'ın Kılıcı Halid b. Velid*. İstanbul: İfav Yayınları, 2014.

Fayda, Mustafa "Ömer", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi.* 34/45-51. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007.

Fayda, Mustafa. "Fil Vakası". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi.* 13/7071. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996.

Fayda, Mustafa, *İslamiyet'in Güney Arabistan'a Yayılışı*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Doktora tezi, 1982.

Flusin, Bemard. "Dini Hayat"- Dünyada Hıristiyanlar-Manastır Hayatı. çev. Aslı Bilge. 237-271. *Bizans Dünyası Doğu Roma İmparatorluğu 330-641*. ed. Cecıle Morrısson. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2014.

Fredriksen, "The Holy City in Christian Thought*", The City of the Great King,* ed. N. Rosovsky. 74-92, Cambridge: Harvard University Press, 1996.

Freeman, Charles. *Mısır, Yunan ve Roma*. çev. Suat Kemal Angı. Ankara: Dost Yayınevi, 1996.

Frye, Richard N. *The History of Ancient Iran*. München: C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, 1984.

Frye, Richard N. *The Heritage of Persia*. Londra: William Clowes, 1965.

Garthwaite Gene R. *İran Tarihi.* çev. Fethi Aytuna. İstanbul: İnkıkap yayınları, 2011.

Gibbons, Edward. *Roma İmparatorluğunun Gerileyişi ve Çöküş Tarihi.* 4, çev. Asım Baltacıgil. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Tarihi Yayınları, 1994.

Gök, Bilal. "Hz. Muhammed'in (AS) Doğduğu Ortam: Hicaz Bölgesi Şehirleri". *Hikmet Yurdu Düşünce-Yorum Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, 7/13 (Ocak-Haziran2014), 53 – 75.

Greatrex, Geoffrey- Lieu, Samuel N. C. *The Roman Eastern Frontier and the Persian Wars AD 363-630*. New York: Routledge Pub, 2002.

Graf, David F. "Levant". *The Oxford Encyclopedia of Ancient Greece and Roma* 247-248". England: Oxford University Press, 2010.

Gregory, Timothy. *Bizans Tarihi*. çev. Esra Ermet, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2008.

Günaltay, Mehmet Şemsettin. *İslam Öncesi Arap Tarihi*. Ankara: Ankara okulu yayınları, 2006.

Gürsu, Nevber. " Kumaş". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi.* 26/367-370. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2002.

Goldsworthy, Adrian. *The Complete Roman Army.* Londra: Thames-Hudson Pumlishing, 2003.

Gündüz, Şinasi (ed.). *Yaşayan Dünya Dinleri*, Ankara: DİB Yayınları, 2016.

Gündüz, Şinasi. "Mecusilik". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam ansiklopedisi.* 28/279-284. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003.

Güneş, Cüneyt. "Hıristiyan İdeolojisi ve Otarşi Bağlamında Bizans Ekonomisi", *History Studies İnternational Journal of Hıstory,* S. 7 (2015), 47-66.

Gürkan, Salime Leyla. "Ruhban". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi.* 35/204-205**.** İstanbul: TDV Yayınları, 2008.

Haldon, John. *Bizans Tarih Atlası*. çev. Ali Özdamar. İstanbul: Kitap yayınevi, 2007.

Halsell, Grace. *Tanrıyı Kıyamete Zorlamak*. çev. Mustafa Acar- Hüsnü Özmen. Ankara: Kim Yayınları, 2002.

Hamidullah, Muhammed. "Hayber". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi.* 17/20-22. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.

Hamidullah, Muhammed. *İslam Peygamberi*. çev. Mehmet Yazgan, İstanbul: Beyan Yayınları, 2014.

Hamidullah, Muhammed. *İslam Peygamberi*. çev. Salih Tuğ. Ankara: İrfan Yayınevi, 2003.

Harman, Ömer Faruk. "İbrahim". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi.* 21/266-272. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2000.

Haussig Hans Wilhelm. *İpek Yolu ve Orta Asya Kültür Tarihi*. çev. Müjdat Kayayerli. İstanbul: Ötüken Yayınları, 1997.

Helwing, Barbara. "İran da İlk Kentler". *Arkeoatlas dergisi* (edt. N. Karul), 2 (2003), 80-89.

Heyd, William. *Yakın-Doğu Ticaret* Tarihi. çev. Enver Ziya Karal. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1997.

Honigmann, Ernst. *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*. çev. Fikret Işıltan. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1970.

Izutsu, Tashihiko. *Kur'an'da Allah ve İnsan*. çev. Süleyman Ateş. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1963.

Irvıng, Washıngton. *Hz. Muhammed*. İstanbul, Mitra Yayınları, 2012.

Işıltan, Fikret. *Urfa Bölgesi Tarihi.* İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1960.

İbn Cübeyr, Ebü'l-Hüseyn Muhammed b. Ahmed b. Cübeyr b. Muhammed b. Cübeyr el-Kinânî el-Belensî*, Rıhlat'ü ibn cübeyr*. Daru-s Sadır, 1980.

İbnü'l-Esir, İzzeddin Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed. *el-Kamil fi't-tarih*. thk. Ebu'l-Fida Abdullah el-Kadı. 11 Cilt. Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1987.

İbn Düreyd, Ebu Bekr Muhammed b. el-Hasan el-Ezdi el-Basri. *Cemheretü'l-luga*. thk. Remzi Münir Ba'lebeki. 3 Cilt. Beyrut: Daru'l-İlm li'l-Melayin, 1987.

İbn Habib, Ebu Ca'fer Muhammed b. Habib b. Ümeyye Bağdadi Haşimi Muhammed b. Habib, (245/860), *el-Muhabber*. thk.: Ilse Lichtenstadter. Beyrut: Daru'l-Afaki'l-Cedid, t.y.

İbn'ül Fakih, Ebu Bekir Ahmed bin Muhammed bin İshak el-Hemadani, *Muhtasar'u kitabi'l bûldân*. Leiden, Brill, 1302.

İbn Havkal, Ebul Kasım Muhammed bin Havkal el-Bağdadi, *Kitab'ü sûret'il arz*. Darû Mektebet'il Hayat, Beyrut, 1996.

İbn Hişam, Ebu Muhammed Cemalüddin Abdülmelik, *es-Siretü'n-nebeviyye*. 4 Cilt. thk. Cemal Sabit, Muhammed Mahmud, Seyyid İbrahim. Kahire, Daru'l-Hadis, 2004.

İbn Hişam, *Siret*. çev. İzzet Hasan-Neşet Çağatay. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1971.

İbn İshâk, *Sîretü İbn İshâk*. thk. Muhammed Hamidullah. Konya, 1981.

İbn'ül Kelbi, *Putlar Kitabı(Kitab'ül-Esnam).* çev. Beyza Düşüngen, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1968.

İbn Sa'd, Muhammed b. Sa'd b. Meni' ez-Zühri, (230/845), *Kitabü't-tabakati'l-kebir: et-Tabakatü'l-kübra*. (2.Baskı), thk. Muhammed Abdulkadir 'Ata, 9 Cilt. Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2012.

İbn Şebbe, Ebu Zeyd Ömer b. Şebbe b. Abide Nemeri, *Tarihu'l-Medineti'l-münevvere: Ahbaru'l-Medineti'l-münevvere.* thk. Ali Muhammed Dandal, Yasin Sadeddin Beyan, 2 Cilt. Beyrut, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2012.

İsfehani, Ali b. Hüseyin b. Muhammed Ebü'l-Ferec, (357/967), *Kitabu'l-eğani*. (3.Baskı), thk. Hasan Abbas; İbrahim es-Seafeyn. 24 Cilt. Beyrut: Dar-u Sadır, 2008.

İstahrî. *Ülkelerin Yolları*, çev. Murat Ağarı. İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2020.

Kaegi, Walter E. *Bizans ve İlk İslâm Fetihleri*. çev. Mehmet Özay. İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2000.

Kafesoğlu, İbrahim. *Türk Milli Kültürü*. İstanbul: Ötüken yayınları, 2011.

Kazancı, Ahmet Lütfi. "Ebrehe". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam ansiklopedisi.* 10/79-80. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994.

Kelpetin, Mahmut. "İslâm'dan Önce Taif". *Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, C-S/54, (Haziran 2018), 79-103.

Kelpetin, Mahmut. "Zûkâr Savaşı". Türkiye diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. 44/506-407. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013.

Kitabı Mukaddes. İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi, 2001.

Komisyon. *Örnekleriyle Türkçe Süzlük*. 4 Cilt. Ankara: MEB Yayınları, 1996.

Kozak, İbrahim Erol. *Kadim Dönemler Genel Hukuk Tarihi*. Ankara: Adalet Yayınevi, 2011.

Kristensen, Artur. *İran fi ahdi's-Sasaniyyin*, ter. Yahya el Hişâp. Beyrut: Dâr'ül-Nehzat'ül Arabiyye, 1982.

Kucur, Sadi S. "Debir". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi.* 9/63-64. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994.

Kur'ân Yolu. Erişim 16 Nisan 2023. https://kuran.diyanet.gov.tr

Kuzgun, Şaban. "Hacer". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi.* 14/431-433. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1996.

Küçükaşçı, Mustafa Sabri. "Kinde". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi.* 26/37-38. Ankara: TDV Yayınları, 2002.

Küçükaşçı, Mustafa Sabri. "Medine". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi.* 28/305-311. Ankara: TDV Yayınları, 2003.

Kütük, Ahmet. *Bizans İmparatorluğu Döneminde Nusaybin'in Siyasi, Sosyal, İktisadi, Mimari Ve Kültürel Durumu* (IV.-X. Yüzyıl). Elazığ: Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2012.

Lee, Cemil. *İslam ve Türk Kültürünün Uzakdoğu'ya Yayılması-Kore'de İslamiyet'in Yayılması ve Kültürel Tesirleri*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Genel Türk Tarihi Ana Bilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, 1987.

Lemerle, Paul. *Bizans Tarihi*. çev. Galip Üstün. İstanbul: İletişim Yayınları, 1994.

Levtchenko M.V. *Bizans Tarihi*. çev. Maide Selen. İstanbul: Doruk Yayımcılık, 2007.

Luttwak, Edward N., Bizans İmparatorluğu'nun Büyük Stratejisi. İstanbul: Epsilon Yayınları, 2012.

Mangaltepe, İsmail. *Bizans Kaynaklarında Türkler*. İstanbul: Doğu Kütüphanesi, 2009.

Mango, Cyrıl. *Bizans Yeni Roma İmparatorluğu.* çev. Gül Çağalı Güven. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2016.

Mansfield, Peter. *Ortadoğu Tarihi*, çev. Ümit Hüsrev Yolsal. İstanbul: Say yayınları, 2012.

Maspero, Gaston. *History of Egypty Chaldea, Syria, Babylonia and Assyria.* Londra: Grolier Derneği 1993-1994.

Mar Yeşua, *Urfa Ve Diyarbakır'ın Felaket Çağı.* İstanbul: Yeryüzü yayınları, 1996.

Morrısson, Cecıle (ed.). *Bizans Dünyası-Doğu Roma İmparatorluğu 330-641*. çev. Aslı Bilge. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2014.

Naskali, Esko. "Sasaniler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 36/174-176. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009.

Nicolle, David. *Sassanian Armies: The Iranian Empire Early 3rd to mid-7th centuries AD*. Tockport: Montvert Yayınları, 1996.

Norwıch, John Julius. *Bizans I*. çev. Hamide Koyukan. İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2013.

Ortaylı, İlber. *Türkiye İdare Tarihine Giriş.* Ankara: Turhan Kitabevi, 1996.

Ortaylı, İlber. *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi.* Ankara: Cedid Neşriyat, 2008.

Ostrogorsky, George. *Bizans İmparatoru ve Hiyerarşik Dünya Düzeni*. çev. Özden Arıkan. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1999.

Önkal, Ahmet. "Huzaa". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi.* 18/431-433. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998.

Özen, Şükrü. "Kādılkudât", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedis.*24/77-82. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001.

Özmenli, Mehmet. "Karadeniz'de Gök-Türk-Bizans Elçileri ve İpek Yolu". *International Social Mentality and Researcher Thinkers Journal* (Kasım 2020), 1963-1971.

Öztürk, Levent. *Etiyopya'da İslâmiyet I.* İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2011.

Parker, Geoffrey. *Cambridge Savaş Tarih.* çev. Füsun Tayanç-Tunç Tayanç. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2014.

Philip K. Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslâm Tarihi*. çev. Salih Tuğ, İstanbul: 2011.

Rahman, Afzalur. *Siret Ansiklopedisi. 4/408.* İstanbul: İnkılap Yayınevi, 1996.

Rıza. "Keyaniler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 25/345-346. Ankara: TDV Yayınları, 2022.

Sabatino Moscati. *Fenikeliler*, çev. Sinem Gül. Ankara: Dost Kitabevi, 2004.

Sahillioğlu, Halil. "Antakya" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi.* 3/228-232.. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991.

Sass, Stephen L. "Medieval Roman Law: A Guide to Sourcesant Literature", *Law Library Journal*, S. 58 (1965), 130-159.

Schama, Simon. *Yahudilerin tarih.* İstanbul: Alfa Yayınları, 2019.

Sebeos. *Herakleios Tarihi*. çev. Zühre İlkgelen. İstanbul: Ayışığıkitapları Kitabevi, 2019.

Seidler, G. Leopold. *Bizans Siyasal Düşüncesi*. çev. M. Tunçay. Ankara: Göçebe Yayınları, 1980.

Shoufany, Elias. "Hz.Ebû Bekir Dönemi". çev. Ahmet Turan Yüksel, Murat Ak, *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi,* 3/6 (2005), 281-290.

Sivrioğlu, Ulaş Töre. "Sasaniler Dönemi İran'ında Limanlar ve Deniz Ticareti". *Tarih Okulu Dergisi* 22 *(*Haziran 15), 39-42.

Söylemez, Mahfuz. "Hz. Peygamber Döneminde Mecusiler". *İslami İlimler Dergisi Yayınları* (Ekim 2007), 383-393.

Şakir, Mahmud. *Tarîhu'l halici'l-Arabî*. 2 Cilt. Ürdün: Dâr'ül Ûsâme li'l Neşr ve't-Tevzi', 2005.

Taberi, Ebu Cafer İbn Cerir Muhammed b. Cerir b. Yezid. *Tarihu't-taberi: Tarihu'l-ümemi ve'l-muluk.* thk.: Mustafa Seyyid, Tarık Salim. 6 Cilt. Kahire: Mektebetü't-Tevfikıyye, t.y.

Taberi, *Milletler ve Hükümdarlar Tarihi.* çev. Zakir Kadiri Ugan ve Ahmet Temir. 5 Cilt, İstanbul: MEB Yayınları, 1991.

Tanilli, Sever. *Yüzyılların Gerçeği ve Mirası*. Cilt I-VI, İstanbul: Adam Yayınları, 2001.

Taşağıl, Ahmet. *Gök-Türkler I-II-III*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2014.

Toğay, Ali Hüseyin. “Sasani – Bizans İlişkileri (VI. ve VII. Yüzyıllar)”. Nevşehir: Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi 2018.

Tuncel, Metin. “Nusaybin”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 33/269-270. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007.

Tuncel, Metin. “Akdeniz”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi.* 2/231-234. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1989.

Tuncel, Metin “Karadeniz”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 24/385-386. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları 2001.

Tuncel, Metin. “Karadeniz”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* 24/386-388. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001.

Turan, Şerafettin. “Levant”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* 27/145-147. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003.

Turan, Ahmet Nezihi. “Şanlıurfa”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi.* 38/336-341. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010.

Uluer, Ahmet Göksel. “Aksum Krallığının Ortaya Çıkışı Yükselişi ve Çöküşünün Temel Dinamikleri”. *Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 2/1 (Mart 2020), 25-39.

Utku, Nihal Şahin. *Çöl, Gemi ve Tacir, Kızıldeniz*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2017.

Üçeçam Karagel, Döndü-Karagel, Hulusi. “Tarihi Bir Ticaret Merkezinin Pazarlama Coğrafyası Kapsamında Analizi: Uzunçarşı (Antakya /Türkiye*)”. European Journal of Research on Education*, 2 (2014), 166-184.

Üçler, Refik Kaan. "Erken Demir Çağından İtibaren (MÖ IX-VI) Akdeniz’deki Fenike Kolonileşme Hareketleri". *Cedrus* 10 / (Haziran 2022), 47-67.

Ünalan, Sıddık. “Risalet Öncesinde Arap Yarımadasındaki Dinler Ve Bir Peygamber Beklentisi”. *Fırat Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 6 (2001), 87-102.

Vasilev, Alexander A. *Bizans İmparatorluğu Tarihi*. çev. Tevabil Alkaç, İstanbul: Alfa Yayınları, 2016.

Yakut el-Hamevi, Ebu Abdullah Şehabeddin Yakut b. Abdullah, (626/1229), *Mu’cemü'l-Büldan*. (1.Baskı), 8 Cilt. Beyrut: Dar-u İhyai't- Turasi'l-Arabî, 1997.

Yeşilyurt, Yahya. *Yemen: Medeniyetler Beşiği Kadim Bir Osmanlı Ülkesi*. İstanbul: Babıali Kültür Yayıncılığı, 2011.

Yıldırım, Ercüment. “Roma-Part Mücadelesinde Fırat Nehri’nin Jeopolitik Önemi”. *Tarihin Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi* 7, (2012), 45-64.

Yıldırım, Nimet. *İran Mitolojisi*. İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2015.

Yıldırım, Recep. *Eskiçağ Tarih Ve Uygarlıkları.* İzmir: Saray Matbaacılık, 2011.

Yıldırım, Taner. *Ticaret'in Altın Çağı*. Ankara: İksad Publications, 2022.

Yıldırım, Taner - Altungök, Ahmet, "Erken Ortaçağlarda Übülle Liman Kentinin İran Körfezi Açısından Önemi". *Turkish Studies* 9/4 (2014), 1185-1197.

Yılmaz, Lale. "Akdeniz Ticaretinde Likya Bölgesi'nin Konumu". *Küçük Asya Çalışmaları* 4/8 (Temmuz 2016), 133-158.

Yiğit, İsmail. "Sebe". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 36/241-243, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009.

Wıesehöfer, Josef. *Antik Pers Tarihi*. çev. Mehmet Ali İnci. İstanbul: Telos Yayınları, 2003.

Wilcox, Peter. *Rome's Enemies: Parthians and Sassanid Persians*. Oxford: Osprey Publishing, 1986.

ÖZGEÇMİŞ

KİŞİSEL BİLGİLER

Adı Soyadı: Mikail ERCİYES

Yabancı Dili: İngilizce - Arapça

ÖĞRENİM DURUMU

Derece	Alan	Okul/Üniversite	Mezuniyet Yılı
Yüksek Lisans	Tarih Anabilim Dalı	Düzce Üniversitesi	2023
Lisans	İlahiyat Fakültesi	İstanbul Üniversitesi	2015
Lise	Bünyan İmam Hatip Lisesi	Kayseri	2009